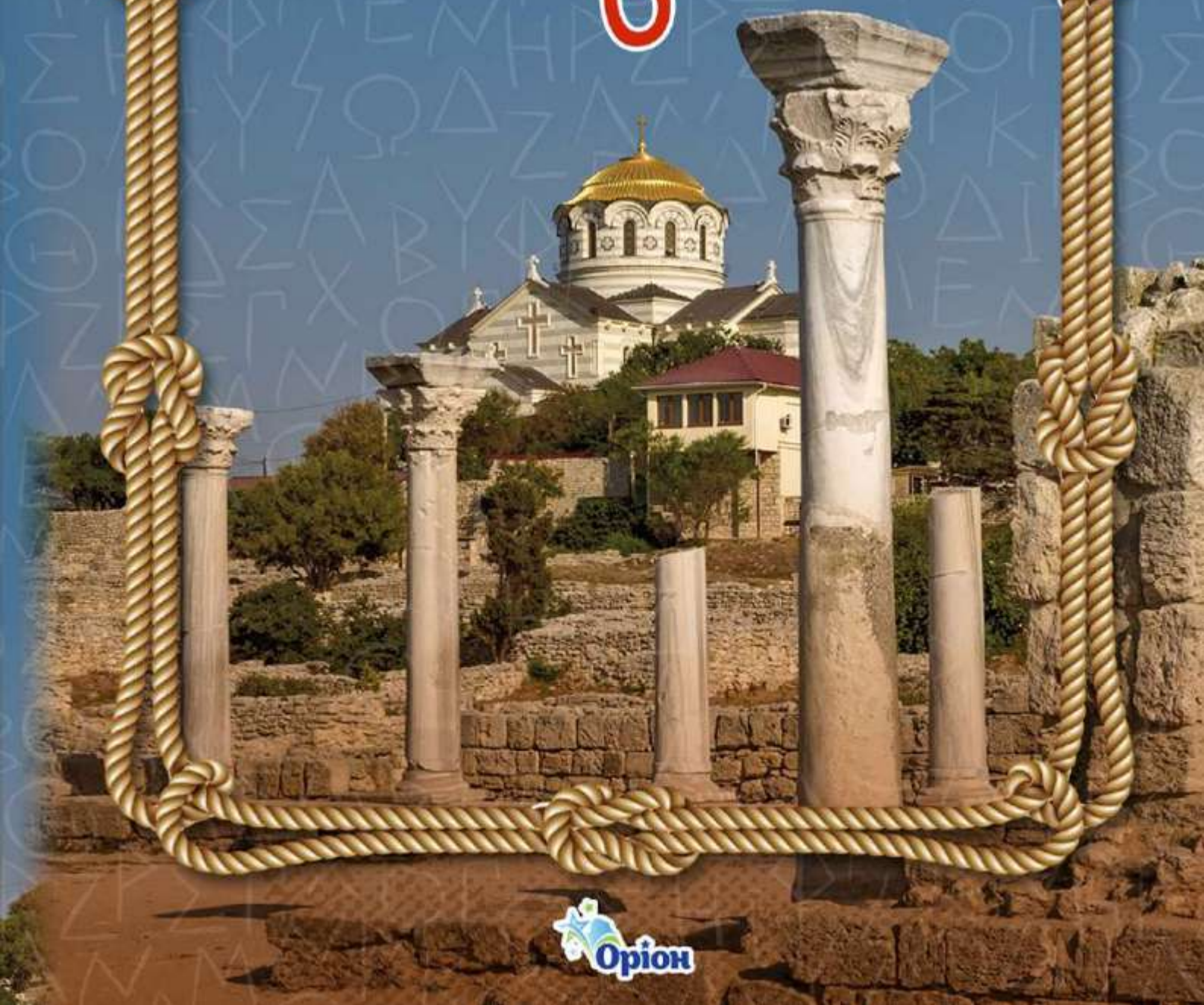

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

6

Ігор Щупак
Олена Бурлака
Наталія Власова
Ірина Піскарьова

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 6 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
Оріон
2023

УДК 000
000

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 08.03.2023 р. № 254)

Підручник реалізує модельну навчальну програму «Історія України.
Всесвітня історія». 6 клас (автори програми:
І. Піскарьова, О. Бурлака, В. Майорський, Т. Мелешенко, І. Щупак)

Авторський колектив підручника:
І. Я. Щупак, О. В. Бурлака, Н. С. Власова, І. О. Піскарьова

Щупак І. Я.

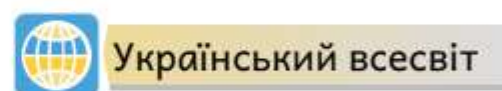
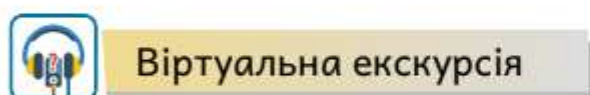
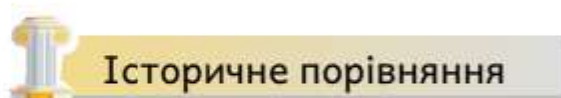
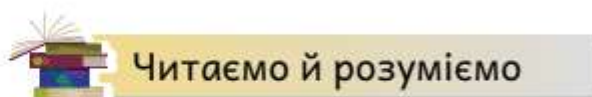
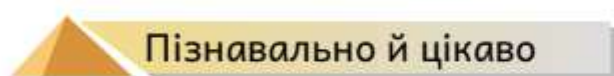
Історія України. Всесвітня історія : підруч. для 6 кл.
закладів загальної середньої освіти / І. Я. Щупак, О. В.
Бурлака, Н. С. Власова, І. О. Піскарьова. — Київ :
УОВЦ «Оріон», 2023.

© І. Я. Щупак, О. В. Бурлака,
Н. С. Власова, І. О. Піскарьова, 2023
© УОВЦ «Оріон», 2023

ДОРОГІ ДІТИ!

Вітаємо вас — ви продовжуєте вивчати історію! Вашим помічником в осягненні історії України та світу буде цей підручник. Навчальний матеріал підручника поділений на розділи й параграфи, у яких для зручності виділені окремі пункти. Зазвичай на кожному уроці ви будете вивчати один параграф. Він містить навчальний текст, ілюстрації, пояснення основних понять. Зорієнтуватись у підручнику допоможуть рубрики.

Цікаві завдання й запитання дозволять вам навчитися розмірковувати, зіставляти та пояснювати певну історичну інформацію.

Розповідь про минуле доповнюють карти, які ви побачите на сторінках цієї навчальної книжки. Перевірити, як добре ви зрозуміли навчальний матеріал, допоможуть запитання й завдання наприкінці параграфів. Вони поділяються на такі підрубрики: *«Знаю й систематизую нову інформацію»*, *«Обговоріть у групі»*, *«Мислю творчо»*. Зверніть увагу на поради, які допоможуть вам працювати з підручником.

Пам'ятка для роботи з підручником

1. Вивчати матеріал параграфа потрібно осмислено, уникаючи механічного запам'ятовування.

2. Якщо ви опрацьовуєте параграф як домашнє завдання, намагайтеся це зробити того самого дня, коли відбувся урок і ще свіжа пам'ять про розглянутий на уроці матеріал.

3. Уважно прочитайте назву параграфа, а також запитання на початку тексту. Це допоможе вам зрозуміти, про що йтиметься.

4. Під час читання звертайте увагу на виділені поняття, дати, імена, а також ілюстративний матеріал. **ВАЖЛИВО:** не намагайтеся дослівно завчити поняття — спробуйте їх зрозуміти, усвідомити.

5. Якщо під час читання вам трапилися незрозумілі поняття, назви, зверніться до додаткових джерел інформації або до дорослих.

6. Для того щоб краще засвоїти матеріал, виконайте завдання після тексту.

7. Самостійно оцініть свої досягнення у вивченні теми — дайте відповіді на запитання: «Що запам'яталося/вразило найбільше?», «Над чим ще варто попрацювати?», «Про що хотілося б дізнатися детальніше?»

Разом ми вирушаємо в захопливий світ історії.

Бажаємо вам успіхів!

ЗМІСТ

ВСТУП ДО КУРСУ

§ 1. Повторення. Що вивчає наука історія	7
§ 2. Історична періодизація: світ і Україна. Що вивчає історія стародавнього світу	10
§ 3. Як виникли системи літочислення	16
§ 4. Лічба часу в історії первісної доби та стародавнього світу	22
§ 5. Джерела з історії первісності та стародавнього світу	25

РОЗДІЛ 1. ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ У ПЕРВІСНІ ЧАСИ

§ 6. Поява і розселення людини на планеті Земля	29
§ 7. Кам'яний вік в історії людства.	36
§ 8. Поява і розселення людей на теренах України	44
§ 9. Неолітична революція та початок обробки металів.	51
§ 10–11. Спільноти землеробів і скотарів на українських землях	59
§ 12. Форми організації первісних спільнот	67
§ 13. Релігійні вірування та культура первісної доби	73
§ 14. Узагальнення з розділу 1 «Життя людей у первісні часу»	81

РОЗДІЛ 2. ЦИВІЛІЗАЦІЇ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

§ 15. Цивілізаційні центри стародавнього Сходу в часі і просторі	83
§ 16. Цивілізації річкових долин.	90
§ 17–19. Держави стародавнього Сходу на лінії часу	97
§ 20. Влада і суспільство в державах стародавнього Сходу	107
§ 21. Родина і виховання дітей. Становище жінки в суспільствах стародавнього Сходу	114
§ 22. Міфологія та релігійні вірування народів стародавнього Сходу	121
§ 23. Поява монотеїстичних релігій. Юдаїзм. Буддизм. Конфуціанство	128
§ 24. Культурні надбання стародавнього Сходу	135
§ 25. Узагальнення з розділу 2. «Цивілізації стародавнього Сходу»	141

РОЗДІЛ 3. ДАВНЯ ГРЕЦІЯ ТА ЇЇ СУСІДИ

§ 26. Природа і населення Давньої Греції	143
§ 27. Мінойська цивілізація та ахейська Греція.	148
§ 28. Поліси. Велика грецька колонізація. Еллінізм	154
§ 29. Давньогрецький поліс. Афіни — батьківщина демократії	162

§ 30. «Золотий вік» Афіні за Перикла	168
§ 31. Стародавня Спарта — приклад олігархічної держави	174
§ 32. Військова справа в Давній Греції. Персько-грецькі війни	178
§ 33. Утворення імперії Александра Македонського. Елліністичні держави	184
§ 34. Традиції повсякденного життя в Давній Греції.	189
§ 35. Навчання дітей. Виховання громадян і воїнів (на прикладі Афіні і Спарти)	194
§ 36. Релігія та міфологія в Давній Греції. Олімпійські ігри	198
§ 37. Культура Давньої Греції та еллінізму	204
§ 38. Античні міста-держави — осередки давньогрецької цивілізації на теренах України	213
§ 39. Кіммерійці на території України	218
§ 40. Скіфи на території України	223
§ 41. Сармати на території України	229
§ 42. Узагальнення з розділу 3. «Давня Греція та її сусіди»	233

РОЗДІЛ 4. ДАВНІЙ РИМ І ЙОГО СУСІДИ

§ 43. Природа і населення давньої Італії. Виникнення міста Рим	236
§ 44. Давній Рим: від царства до республіки	240
§ 45. Воєнна експансія Риму. Військова справа в Давньому Римі	245
§ 46. Рим від республіки до імперії. Юлій Цезар та Октавіан Август	249
§ 47. Римська імперія від розквіту до поділу	257
§ 48. Людина в правовій системі Давнього Риму	263
§ 49. Родина і виховання в Давньому Римі. Повсякденне життя	266
§ 50. Релігія в Давньому Римі: від язичництва до християнства	272
§ 51. Культура Давнього Риму	278
§ 52. Велике переселення народів та падіння Західної Римської імперії	282
§ 53. Поява слов'ян на історичній арені	288
§ 54. Як жили предки українського народу — слов'яни	294
§ 55. Узагальнення з розділу 4 «Давній Рим і його сусіди»	299

УЗАГАЛЬНЕННЯ З КУРСУ

§ 56. Внесок суспільств стародавнього світу в історію людства. Значення давньої історії України як складової світової історії	302
--	-----

ВСТУП ДО КУРСУ

§ 1 ► ПОВТОРЕННЯ. ЩО ВИВЧАЄ НАУКА ІСТОРІЯ

Ми продовжуємо мандрівку країною науки історії. Для успішної подорожі нам потрібно пригадати важливу інформацію з вивченого у 5 класі.

1. ІСТОРИЧНИЙ ЛАБІРИНТ

Попрацюйте спільно в класі — пройдіть стежкою історичного лабіринту й дайте відповіді на запитання.

2. ЛОГІЧНІ ПАРИ

Пригадайте важливу інформацію про історію як науку, що вивчає минуле людства. Об'єднайтеся в групи та виконайте завдання. Результати роботи представте й обговоріть у класі.

Група 1. Що вивчає наука історія

Пригадайте, що вирізняє історію з-поміж інших наук. Виконайте завдання, які допоможуть доповнити графічну схему:

а) наведіть приклади дієслів, які позначають завдання науки історії (за зразком);

б) утворіть пари з питань і предметів дослідження історії;

в) доповніть перелік питань, які ставлять історики, досліджуючи минуле.

ІСТОРІЯ	_____ досліджує	Що?	Історичний час
	_____	Де?	Історичний простір
	_____	Коли?	Історичні події та явища

Група 2. Аналіз історичних подій

Для розуміння історії важливо вміти пояснювати зв'язок між історичними подіями та явищами. Утворіть логічні пари з назв частин дослідження історичних подій і питань, на які потрібно знайти відповідь.

Група 3. Науки — помічниці історії

Ви знаєте, що досліджувати минуле історії допомагають різноманітні науки. Пригадайте, які саме і в який спосіб:

а) усно упорядкуйте бібліотеку історика/історикині: уявно розподіліть на полиці книжки про науки на такі групи: «Самостійні науки» та «Спеціальні історичні дисципліни (СІД)»;

б) розкажіть, як кожна з наук допомагає в історичних дослідженнях;

в) поясніть, чому одна з груп наук — помічниць історії називається «спеціальні історичні дисципліни».

Самостійні науки

Спеціальні історичні дисципліни (СІД)

ГЕРАЛЬДИКА
МЕТРОЛОГІЯ
ХРОНОЛОГІЯ
АРХЕОЛОГІЯ
ГЕОЛОГІЯ
ФІЗИКА

КУЛЬТУРОЛОГІЯ
БІОЛОГІЯ
МАТЕМАТИКА
КРАЄЗНАВСТВО
СОЦІОЛОГІЯ

ХІМІЯ
ФІЛАТЕЛІЯ
БОНІСТИКА
ГЕОГРАФІЯ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в повторенні теми «Що вивчає наука історія». Дайте відповіді на запитання.

Що вивчає наука історія?

Прекрасно

Як аналізують історичні події?

Добре

Що таке історичні джерела?

Треба попрацювати

Що вирізняє спеціальні історичні дисципліни?

Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

Історичне лото

1. Зіграйте в історичне лото: на основі знань з теми утворіть пари з карток.
2. Створіть власне лото за матеріалом уроку й запропонуйте зіграти в нього у класі.

Проголошення
незалежності
України

СІД

Історія

Історична подія

Історичний
простір

Історичний час

Історичні
джерела

Е Т „葡萄” Ф „蛇”

Наука про життя людей
у минулому, про їхні
заняття, думки, дії.

III. Мислю творчо

Пригадайте з курсу історії 5 класу значення понять: *хронологія*, *історичний час*. Створіть сенкани «Історія», «Хронологія», «Історичний час».

§ 2 ▶ ІСТОРИЧНА ПЕРІОДИЗАЦІЯ: СВІТ І УКРАЇНА. ЩО ВИВЧАЄ ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Сьогодні ми повторимо, як учені впорядковують історичний час. Дізнаємось, яку сторінку історії людства вивчає курс історії в 6 класі. Наші цілі визначає освітній дартс. Наприкінці заняття ви зможете оцінити, наскільки вдалою була ваша робота.

- Які одиниці використовують для вимірювання часу?
- Які існують способи упорядкування історичного часу?
- Які історичні періоди виділяють в історії людства?
- Що вивчає курс «Історія стародавнього світу»?

1. ОДИНИЦІ ВИМІРЮВАННЯ ЧАСУ

Упорядкуйте лото «Одиниці вимірювання часу» — уявно розташуйте картки-назви в порядку зростання величини одиниць вимірювання часу та з'єднайте їх з відповідними картками-тлумаченнями. Визначте, які картки лото є зайвими.

1/60
частина
хвилини

60
хвилин

100
років

Рік

Ера

Місяць

Століття

Тисячоліття

Доба

365

10 · 100

Найбільший
з відомих
проміжків часу

2. СПОСОБИ УПОРЯДКУВАННЯ ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ

Історія людства — це калейдоскоп історичних подій, які відігравали певну роль в розвитку людства або окремої країни чи певної групи людей.

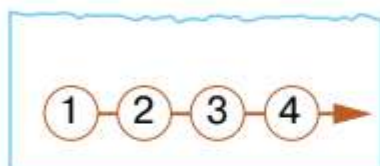
Пригадайте/дізнайтеся, які є способи упорядкування історичного часу: об'єднайте в пари назви способів упорядкування часу та їхнє графічне зображення.

Лінія часу

Хронологічна
таблиця

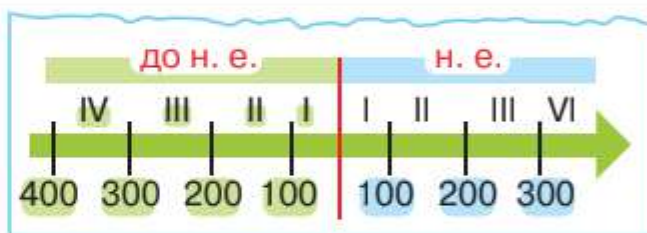
Хронологічна
послідовність

Синхронізована
таблиця

Дата	Подія на теренах України
988 р.	Хрещення Русі-України Володимиром Великим
Дата	Подія поза межами України
988 р.	Народження короля Англії Едмунда Залізнобокого

Дата	Подія
24 серпня 1991 р.	Проголошення незалежності України
28 червня 1996 р.	Прийняття Конституції України
2–16 вересня 1996 р.	Упровадження національної валюти — гривні

3. ЯК УПОРЯДКОВУЮТЬ ІСТОРІЮ ЗА ДОПОМОГОЮ ПЕРІОДИЗАЦІЇ

Читаємо й розуміємо

Прочитайте навчальний текст і обговоріть у класі питання:

а) чому вчені розробили періодизацію історії?

б) які є види періодизації історії та які особливості розвитку людства покладено в основу кожного з них?

Для певних великих проміжків часу історії притаманні схожі особливості розвитку людини, спільнот людей та їхнього життя. Тому вчені здійснили умовний поділ історії на періоди — **періодизацію історії**.

Варто запам'ятати!

Періодизація історії людства — умовний поділ історії людства на певні хронологічні періоди.

Описуючи історію людства, вчені послуговуються антропологічною, археологічною та історичною періодизацією.

В основу антропологічної періодизації покладено дані науки антропології про еволюційний розвиток людини від найдавніших людиноподібних предків до людини сучасного виду — людини розумної (*homo sapiens*).

Людина виокремилася зі світу тварин тоді, коли почала виготовляти й застосовувати знаряддя праці. На дослідженнях змін у матеріалах і технологіях виготовлення знарядь праці заснована археологічна періодизація первісної історії.

Історичну періодизацію вчені створили на основі виявлення подібних рис, явищ, процесів у політичному, господарському і культурному розвитку людства.

Діємо: практичні завдання

Об'єднайтеся в групи. На основі знань про види періодизації історії людства, поданих хронологічних даних і з допомогою вчителя/вчительки доповніть інфографіки (працюйте усно):

а) укажіть назви періодизацій історії;

б) упорядкуйте хронологічну послідовність кожного періоду (скористайтеся набором історичних дат);

в) висловіть припущення, які види історичних джерел (речові, писемні, етнографічні та ін.) потрібно було досліджувати вченим, щоб створити запропонований вашій групі вид періодизації історії.

Група 1

Набір історичних дат: **2,5 млн років тому, 40–30 тис. років тому, 1,5 млн років тому, 150–100 тис. років тому.**

Група 2

Набір історичних дат: III–II тис. до н. е., VIII–VII тис. до н. е., 2,5 млн – 10 тис. років тому, VI – IV тис. до н. е., VII – 2-га пол. V тис. до н. е.

Група 3

Набір історичних дат: 1492–1789 рр., 476–1492 рр., 1789–1914 рр., 1914 р. – сьогоднішня, 3000 р. до н. е. – 476 р. н. е.

Первісність	Трипільська культура
Стародавній світ	Кіммерійці, скіфи, сармати, античні міста
Середньовіччя	Княжа Русь-Україна, Королівство Руське
Ранній новий час	Козацька доба, становлення української держави
Новий час	Національне відродження, становлення української нації
Новітній час	Творення незалежної держави

4. ЩО ВИВЧАЄ КУРС ІСТОРІЇ В 6 КЛАСІ

У 6 класі ми будемо мандрувати життям людей протягом найдавніших епох (періодів) історії людства: первісності та стародавнього світу. Під час уроків історії ми ознайомимося з життям і розвитком первісних людей, дивовижною історією стародавніх держав, описаними в Біблії царем Давидом і мудрим Соломоном, загадковими культурами давніх Єгипту, Індії та Китаю, героями й богами Греції та могутнього Риму.

Історія України віддавна є частиною всесвітньої історії. Тому, вивчаючи історію стародавнього світу, ми обов'язково дізнаємося, коли людина з'явилася на теренах України, які давні археологічні культури та народи розвивалися на наших землях.

Діємо: практичні завдання

1. Виконайте в зошитах завдання «Історія на лінії часу»:

а) накресліть лінію часу й позначте на ній історичні періоди, які ми будемо вивчати в курсі історії 6 класу;

б) визначте, які із запропонованих ілюстрацій належать до цих періодів історії (вказіть їх цифрами від 1 до 6);

в) укажіть, яка з ілюстрацій не є історичним джерелом. Свою думку обґрунтуйте.

2. Онлайн-вправи. Виконайте тренувальні онлайн-вправи за покликаннями:

<https://learningapps.org/watch?v=p4z94vbu219>;

<https://learningapps.org/watch?v=px25zod3t19>.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Історична періодизація: світ і Україна. Що вивчає історія стародавнього світу». Дайте відповіді на запитання.

Які одиниці використовують для вимірювання часу?

Прекрасно

Які існують способи упорядкування історичного часу?

Добре

Які історичні періоди виділяють в історії людства?

Треба попрацювати

Що вивчає курс «Історія стародавнього світу»?

Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

Хронологічні перетворення

Укладіть хронологічну таблицю:

група 1: на основі антропологічної періодизації — хронологічну таблицю еволюції людини;

група 2: на основі археологічної періодизації — хронологічну таблицю археологічних епох;

група 3: на основі загальноісторичної періодизації — хронологічну таблицю історичних епох.

Хронологічні межі	Назва періоду/етапу еволюції людини

III. Мислю творчо

Історичний словник

Пригадайте/дізнайтеся значення понять зі словникової хмаринки. Використовуючи ці поняття, складіть розповідь-фантазію «Життя людей без часу». У розповіді обґрунтуйте значення часу в житті людини.

§ 3 ▶ ЯК ВИНИКЛИ СИСТЕМИ ЛІТОЧИСЛЕННЯ

Сьогодні ми розширимо свої знання про те, як виникла лічба часу та коли й чому наші предки винайшли перші календарі. Завдання уроку визначає освітній дартс. Наприкінці заняття ви зможете оцінити, наскільки вдалою була робота.

Що спонукало наших предків вимірювати час?

Які види календарів винайшли в давнину?

Яка система відліку часу є загальноприйнятою?

Чому історики використовують єдину систему лічби часу?

2. ІСТОРИЧНИЙ ЧАС У ДАВНИНУ: ВИМІРЮВАННЯ І УПОРЯДКУВАННЯ

Сучасне суспільство не уявляє свого життя без годинників і планування часу. Існує навіть вислів «*пунктуальна людина*» — людина, яка вміє планувати свій час, усе робить вчасно і поважає час інших людей.

Як уявляли час наші предки? Як вони навчилися впорядковувати час? Про це дізнаємося в ході дослідницької роботи з навчальними текстами.

Читаємо й розуміємо

Об'єднайтеся в дослідницькі групи й опрацюйте навчальні тексти:

а) працюючи з текстами, знайдіть або поміркуйте над відповідями на запитання для вашої групи;

б) у вигляді відповідей на поставлені запитання повідомте своїм однокласникам/однокласницям найважливішу інформацію про лічбу часу в давнину.

Група 1

Запитання до тексту

1. Чому в давніх людей виникла потреба встановити одиниці вимірювання часу?

2. Які знання і вміння знадобилися нашим предкам для визначення одиниць вимірювання часу?

3. Які проміжки часу було встановлено в давнину?

Як виникли одиниці вимірювання часу

Уявлення про плинність часу сформувалося в сиву давнину. Спостереження давніх людей за рухом Сонця, Місяця та інших небесних об'єктів, розуміння ритмічності змін часу доби та розташування небесних тіл на небі поступово сприяли впорядкуванню **одиниць вимірювання часу**.

Життя наших предків значно залежало від природи, тому вони ретельно спостерігали за її явищами. Землероби помічали, що насіння, посіяне в добре зволожений ґрунт, у теплу погоду краще проростає й дає гарний урожай. Натомість взимку рослинність перебуває в спокої, тому сіяти не варто. Саме потреба планувати господарювання спонукала давні народи — єгиптян, шумерів, китайців та інших — спостерігати за природою. Щоправда, в давнину люди не знали будову Всесвіту і того, що Земля обертається навколо Сонця й довкола своєї осі. Тому впорядкування часу вони здійснювали відповідно до своїх знань про рух небесних тіл небосхилом.

Історики вважають, що в основі розроблення системи лічби часу лежала **доба** — найбільш видимий для наших предків проміжок часу. Добу умовно поділяли на день і ніч. Згодом давні народи, найімовірніше шумери, розробили звичний нам поділ доби на **години, хвилини й секунди**. Тут їм допомогли число «12» і Місяць! Ви спитаєте як? Річ у тім, що наші предки були надзвичайно спостережливими і помітили, що фази Місяця, тобто зміна його розташування й видимість на небі, повторюються 12 разів протягом року. Також вони помітили, що сезони змінювали один одного, повторюючись через однакові проміжки часу. Послідовну зміну сезонів назвали **роком**. А повторювані періоди часу, протягом яких відбувалися зміни фаз Місяця на небі, так і назвали **місяцем**. За допомогою математичних розрахунків було встановлено і тривалість місяця — 29 діб.

Уважно спостерігали наші пращури й за головною зіркою на небі — Сонцем. Адже саме з його теплом пов'язували родючість землі і зміну сезонів року. Завдяки спостереженням за рухом Сонця по небосхилу і математичним обчисленням давні народи встановили тривалість **року** 360 або 365 діб.

Група 2

Запитання до тексту

1. На основі яких спостережень давні люди розробляли календарі?
2. Які види календарів винайшли наші предки?
3. Які календарі давнини діють до наших днів?

Які види календарів діяли у давні часи

На основі знань про періодичність руху небесних світил — Місяця й Сонця давні народи створювали **календарі**. Винахідниками одного з найдавніших календарів вважаються давні єгиптяни. Приблизно в 4236 р. до н. е. у Єгипті впровадили перший **місячний календар**, оснований на даних про зміну фаз Місяця. Ним користувалися аж 4 тисячі років! Із другої половини II тис. до н. е. єгиптяни перейшли на **сонячний календар**, в основі якого лежали спостереження за рухом Сонця на небосхилі.

Календар як спосіб упорядкування часу пережив багато реформ. Адже знання людей про основу календаря — періодичність руху небесних тіл — розширювалися. Учені постійно працювали над уточненням розрахунків, тому деякі народи користувалися **місячно-сонячними календарями**. У них враховано як зміни фаз Місяця, так і річний рух Сонця.

Історія сучасного загальноприйнятого календаря сягає часів Давнього Риму. Спочатку римляни користувалися місячно-сонячним календарем. Римського правителя Гая Юлія Цезаря турбували неточності у відліку часу, тому за порадою грецького астронома Созігена він провів реформу календаря.

З 1 січня 45 р. до н. е. було впроваджено сонячний **юліанський календар** з тривалістю року 365 діб і 6 годин. З поширенням християнства календар Юлія Цезаря став загальноєвропейським. Однак і він був неточним — тривалість року за ним перевершувала природний тропічний рік на 11 хвилин і 14 секунд. Здавалося б, це неістотна різниця, але за 128 років накопичувалась помилка в часі в одну добу, а через 384 роки — три доби. У наш час різниця становить уже 13 діб! Тому в 1582 р. з ініціативи Папи Римського Григорія XIII було впроваджено більш точний календар. Здійснити такі зміни запропонував викладач Перуджійського

університету (Італія) Алоїзій Ліліо, але в історію календар увійшов як **григоріанський**. Нині він є міжнародним.

Під впливом релігійних уявлень і традицій деякі народи та держави досі користуються своїми календарями. Наприклад, мусульмани і нині використовують місячний мусульманський (ісламський) календар. Держава Ізраїль та юдеї всього світу живуть за сонячно-місячним юдейським календарем. Традиційні календарі відіграють важливу роль у релігійному житті вірян, чітко визначаючи час і послідовність релігійних обрядів.

Група 3

Запитання до тексту

1. Що бралось за початок відліку для встановлення тієї чи іншої ери?
2. Чому в давні часи було багато ер?
3. Коли і ким було запропоновано нинішню загальноприйнятую еру від «Різдва Христового»?

Як давні народи визначали початок літочислення

Майже кожен із давніх народів створював свою систему відліку часу історії від якогось початкового моменту — *ери*. А оскільки виникали вони в різний час під впливом різних подій та уявлень про минуле, то й початкові точки відліку літочислення в різних системах різнилися. Історики вважають, що у давні часи існувало понад 200 (!) ер.

Зазвичай за початок літочислення обирали найважливіші події в житті суспільства. Наприклад, давні народи Сходу найчастіше починали відлік часу від вступу на престол правителів. У Давній Греції літочислення велося від перших олімпійських ігор, які, ймовірно, відбулися 1 липня 776 р. до н. е. Стародавні римляни впровадили еру «від заснування Рима» на честь створення свого головного міста. Юдеї точкою відліку часу взяли «створення світу», що відбулося, згідно з Біблією, 3761 р. до н. е. За часів дії юліанського календаря правителі Римської імперії навіть видавали спеціальні декрети про призначення того чи іншого року початком літочислення. Звісно, що деякі ери (початки літочислення) діяли недовго, поступаючись місцем більш авторитетним системам літочислення.

Варто сказати, що правителі й мудреці в багатьох країнах міркували над тим, щоб створити єдину систему відліку років та обрати єдину подію як точку початку літочислення — еру. Оскільки в ті далекі часи на всі події впливала релігія, то поступово перемогла ідея обрати за вихідний момент еру «від створення світу». Але й тут виникли труднощі, бо насправді ніхто точно не знав, коли це відбулося, і ера «від створення світу» виникло багато.

Врешті-решт у 525 р. н. е. римський монах Діонісій Малий запропонував вважати початком відліку часу дату народження Ісуса Христа. За розрахунками монаха, це відбулося у 753 р. від «заснування Рима». Довгий час навіть церква сумнівалася в розрахунках Діонісія, адже точної дати народження Ісуса Христа не зафіксовано в жодному документі. Проте поступово ера від «Різдва Христового» стала головною в літочисленні. У сучасному літочисленні за григоріанським календарем вона є найдовшим відомим проміжком часу.

Еру від «Різдва Христового» і григоріанський календар історики у всьому світі взяли за основу для визначення дат історичних подій давнини й упорядкування історії.

Діємо: практичні завдання

Розгадайте ребуси і складіть із закодованими словами речення, які розкриватимуть значення понять, об'єктів у розвитку систем літочислення.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Як виникли системи літочислення». Дайте відповіді на запитання.

Що спонукало наших предків вимірювати час?

Прекрасно

Які види календарів винайшли в давнину?

Добре

Яка система відліку часу є загальноприйнятною?

Треба попрацювати

Чому історики використовують єдину систему лічби часу?

Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

Обговоріть у класі значення часу та систем літочислення в житті суспільства. Знайдіть вихід із лабіринту запитань.

III. Мислю творчо

Творчий проект «Давні календарі» (завдання на вибір)

Підготуйте разом з однокласниками/однокласницями тематичний віртуальний календар «Давні календарі».

§ 4 ▶ ЛІЧБА ЧАСУ В ІСТОРІЇ ПЕРВІСНОЇ ДОБИ ТА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

1. Назвіть одиниці вимірювання історичного часу. **2.** Пригадайте, як визначається тривалість історичних подій, віддаленість їх одна від одної в часі. **3.** Яка система літочислення є загальноприйнятою у світі?

Визначення точних дат історичних подій має важливе значення для відтворення достовірної картини минулого. Оскільки більшість подій, що ми вивчатимемо, відбулися як до Різдва Христового, так і після нього, то під час лічби часу в історії стародавнього світу будемо дотримуватися ряду правил.

Правило 1

У літочисленні роки позначають арабськими цифрами (76 р.), а століття і тисячоліття – римськими (V ст.).

Правило 2

Відлік часу до Різдва Христового іде у зворотному порядку. Час початку подій матиме більше числове значення, ніж час їх завершення (персько-грецькі війни розпочалися в 500 р. до н. е., а завершилися в 449 р. до н. е.).

Правило 3

Нульового року в літочисленні немає. Щоб дізнатися тривалість подій, що відбулися на межі ер, потрібно від загальної суми років відняти 1 рік (тривалість правління Октавіана Августа: (27 р. до н. е. + 14 р. н. е.) - 1 рік = 40 років).

Правило 4.

Століття розпочинається з 1-го року і завершується 100-м роком (1–100 р., 101–200 р. ... 2001–2100 р.). Так само й у тисячоліттях.

Правило 5

Щоб правильно визначити століття, потрібно до числа, що позначає сотні, додати 1 (325 р.: 3 + 1 = IV ст.).

Правило 6

У часі до Різдва Христового події першої половини століть/тисячоліть відбувалися раніше, але мають більше числове значення, ніж ті, що відбулися в 2-й половині століть/тисячоліть (1787 р. до н. е. — це 1-ша половина XVIII ст. до н. е.).

ІСТОРИЧНА МАТЕМАТИКА

Хронологічні задачі

Розв'яжіть хронологічні задачі, порядок дій під час лічби часу записуйте (*працюйте в зошитах*).

1. Апіїв шлях — перший брукований шлях, що вів з Рима в Капую. Будівництво дороги розпочато у 312 р. до н. е. Скільки років тому відбулася ця подія?

2. Гай Юлій Цезар провів реформу календаря в 46 р. до н. е. Юліанський календар у 1582 р. н. е. було замінено григоріанським. Скільки років діяв юліанський календар?

3. Оперуючи знайденою інформацією про час створення історичних пам'яток (піраміди Хеопса й монети скіфського царя Атея), доповніть і розв'яжіть задачу на лічбу часу.

?

=

?

Мінітурнір «Найкращі знавці хронології»

Об'єднайтеся в групи, складіть власні задачі на лічбу часу на основі інформації про зображені історичні пам'ятки й монету. Для виконання завдання також використовуйте будь-які інші відомі вам історичні події. Запропонуйте розв'язати придуману вами задачу однокласникам/однокласницям.

Колізей — пам'ятка архітектури Давнього Риму (80 р. н. е.)

Стоунхендж — кам'яна споруда на півдні Англії (3000 р. до н. е.)

Ювілейна монета номіналом 5 гривень «Білгород-Дністровський», присвячена 2500-річчю міста (*введена в обіг у 2000 р.*)

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Лічба часу в історії первісної доби та стародавнього світу». Дайте відповіді на запитання.

Як перетворювати століття в роки і навпаки?

Прекрасно

Як визначити тривалість історичних подій?

Добре

Як відбувається лічба часу до Різдва Христового?

Треба попрацювати

Як на лінії часу позначати події до Різдва Христового?

Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

Хронологічні перетворення

Виконайте завдання з історичними датами, згадними в історичних задачах і мінітурнірі: перетворіть запис дат із років у століття або зі століть у роки.

III. Мислю творчо

Розгадайте творчий задум коміксу. Який вибір зробить давньогрецький історик Геродот? Обґрунтуйте вашу думку. Яку роль у вивченні історії відіграє обраний Геродотом предмет?

Комікс (від англ. comic — *комедійний, комічний, смішний*) — послідовність малюнків, зазвичай з короткими текстами, які створюють певну зв'язну розповідь. Комікси ще називають «мальованою історією» або «розповіддю в картинках». Ці твори поєднують риси літератури й образотворчого мистецтва.

§ 5 ▶ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПЕРВІСНОСТІ ТА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Пригадайте, що таке історичні джерела. Чим історичні джерела відрізняються від джерел історичної інформації? Назвіть по два приклади історичних джерел і джерел історичної інформації.

Сьогодні ми поринемо у світ історичних джерел з історії первісної доби та стародавнього світу. Завдання нашого уроку визначає освітній дартс. Наприкінці заняття за допомогою дартсу ви зможете оцінити, наскільки вдалою була ваша робота.

За допомогою яких історичних джерел досліджують історію стародавнього світу?

Як допоможні історичні дисципліни допомагають досліджувати історію стародавнього світу?

Чому важливо досліджувати історичні джерела?

Як цікавість до давнини сприяє розвитку туризму?

Історичне порівняння

Пригадайте, що таке історичні джерела. Чим історичні джерела відрізняються від джерел історичної інформації? Назвіть по два приклади історичних джерел і джерел історичної інформації.

Історичні джерела

Джерела історичної інформації

ВІДМІННЕ

СПІЛЬНЕ

ВІДМІННЕ

1. ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ДОБИ ПЕРВІСНОСТІ ТА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Діємо: практичні завдання

1. Розгляньте ілюстрації історичних джерел, які допомагають ученим досліджувати історію первісності та стародавнього світу. Чи всі представлені у вправі види історичних джерел використовують для дослідження найдавнішої історії людства? Визначте, до якого виду джерел належать ці пам'ятки.

2. Пригадайте, які спеціальні історичні дисципліни (СІД) допомагають досліджувати минуле людства. Вкажіть до кожної ілюстрації назву СІД, що допоможе вченим дослідити зображене на ній історичне джерело.

Усні

Речові

Писемні

Візуальні

1

2

3

4

6

5

Лінгвістичні
(дослідження
розвитку мови)

Етнографічні

Кіно-, фото-, аудіо-
документи

2. ЧОМУ ВАЖЛИВО ЗБЕРІГАТИ ПАМ'ЯТКИ ДАВНИНИ

Діємо: практичні завдання

Дізнайтеся історію відкриття мозаїк Зевгми в Туреччині. Виконайте мінідослідження мозаїки «Дев'ять муз», продовжуючи надані речення-підказки (див. на с. 26 пам'ятку для дослідження історичного джерела).

Античні мозаїки Зевгми

У другій половині 1990-х років уряд Туреччини вирішив збудувати гідроелектростанцію неподалік містечка Газіантеп. На територіях, що підлягали затопленню, розташовувалось поселення Зевгма. Щоб зберегти історичні пам'ятки, що могли знаходитися під шаром землі, були проведені археологічні розкопки. Праця археологів виявилася немарною, адже дослідникам відкрився чарівний світ пам'яток античної доби. Це були переважно мозаїки, які зображали сцени з життя, міфологічні сюжети, а також фрагменти пам'яток архітектури, фонтанів, фресок, предметів із бронзи. Для зберігання та

експонування знахідок у 2008 р. в м. Газіантеп створили навіть новий великий музей — Античні мозаїки Зевгми.

Однією з найбільш сенсаційних знахідок стала мозаїка «Дев'ять муз», що зображає давньогрецьких богинь — покровительок поезії, наук і мистецтва.

Археологи досліджують мозаїку «Дев'ять муз» (II ст. до н. е.) в м. Зевгма (Туреччина)

Пам'ятка для дослідження історичного джерела

1. До якого виду історичних джерел належить мозаїка?
2. Про що можна довідатися з цього історичного джерела? Оберіть варіанти відповіді:
  - а) матеріали, які використовували давні майстри у будівельній справі;
  - б) хімічний склад фарб, що забезпечили збереження кольору мозаїк;
  - в) час виготовлення мозаїки;
  - г) звичний раціон харчування давніх людей;
  - д) міфологічні/релігійні уявлення доби античності;
  - е) традиції побуту давніх жителів місцевості, де знайдена мозаїка;
  - є) становище в суспільстві власників будівлі, окрасою якої була мозаїка.
3. Які самостійні науки та СІД могли бути залучені під час дослідження мозаїки:
  - а) для розшифрування написів імен муз;
  - б) для встановлення віку пам'ятки;
  - в) для визначення матеріалу, з якого виготовлено мозаїку?
4. Узагальніть інформацію, яку «розповідає» про минуле мозаїка «Дев'ять муз».
5. Поясніть, чому важливо зберігати пам'ятки давнини.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Джерела з історії первісності та стародавнього світу**»: поєднайте кожне із запитань для самоконтролю із відповідним смайликом успіху.

За допомогою яких історичних джерел досліджують історію стародавнього світу?

Як спеціальні історичні дисципліни допомагають досліджувати історію стародавнього світу?

Чому важливо вивчати історичні джерела?

Як цікавість до давнини сприяє розвитку туризму?

Прекрасно

Добре

Треба попрацювати

Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

На основі здобутих знань дайте відповіді на запитання:

а) у чому полягає особливість історичних джерел з історії стародавнього світу?

б) чому для отримання знань про минуле необхідно поєднувати інформацію з різних історичних джерел?

в) під час археологічних розкопок стародавнього міста було знайдено скарб монет. Як ви думаєте, чому під час дослідження зі скарбу не можна вилучити жодної монети?

III. Мислю творчо

З розвитком сучасних технологій музейні колекції світу стали нам ближчими. Тепер відвідати експозиції давніх пам'яток можна не виходячи з дому. Запрошуємо на віртуальну екскурсію до Музею мозаїк Зевгми. Помандруйте світом античних артефактів.

Питання для обговорення у класі

1. Коротко опишіть побачене під час екскурсії.

2. Поміркуйте, чому важливо зберігати й досліджувати історичні пам'ятки.

3. З якою метою, на вашу думку, музейники створюють віртуальні екскурсії?

Віртуальна екскурсія до Музею мозаїк Зевгми
<https://cutt.ly/sXaXcmf>

РОЗДІЛ 1. ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ У ПЕРВІСНІ ЧАСИ

§ 6 ► ПОЯВА Й РОЗСЕЛЕННЯ ЛЮДЕЙ НА ПЛАНЕТІ ЗЕМЛЯ

1. Пригадайте з курсу 5 класу, чим вирізнялася історія людства за первісної доби. 2. На основі яких даних про минуле людства вчені створили археологічну періодизацію історії?

Ми розпочинаємо мандрівку найдавнішими сторінками історії людства. Шукаючи відповіді на запитання освітнього дартсу, ви дізнаєтеся, як жили й розвивались предки людини.

Як гіпотези походження людини виникали протягом історії?

Які чинники могли сприяти появі предків людини?

Які історичні джерела стають у пригоді вченим під час дослідження найдавнішої історії людства?

Що відрізняло предків сучасної людини від тварин?

1. ГІПОТЕЗИ ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ

Гіпотеза — наукове положення, висновок, що пояснює певні явища дійсності на основі припущення.

Діємо: практичні завдання

Прочитайте навчальний текст і виконайте завдання:

- знайдіть у тексті назви гіпотез про походження людини;
- визначте головні ідеї кожної гіпотези й заповніть таблицю «Гіпотези походження людини» (працюйте в зошитах);
- яка з гіпотез походження людини видається вам найбільш достовірною? Свою думку обґрунтуйте.

Чи замислювалися ви над питанням, звідки походить усе живе на Землі, і хто є предками людини? Походження людини належить до однієї з найбільших таємниць історії.

Пошук відповіді на питання про походження людини супроводжується численними *гіпотезами* про те, хто були наші предки. Найпоширенішими є релігійна, космічна та еволюційна гіпотези походження людства.

Прибічники **релігійної гіпотези** з давніх часів розглядали людину, а також Землю й усе живе на ній, як творіння надприродної сили — богів або Бога. Наприклад, у Давньому Єгипті вважали, що люди утворилися зі сліз бога Сонця Ра.

Прибічники **космічної гіпотези** вважають, що десь на далеких планетах існують високорозвинені цивілізації. Їхні представники могли прилітати й на Землю, і наша планета їм так припала до душі, що космічні мандрівники вирішили тут лишитися назавжди. Проте під впливом природних умов нашої планети їхня зовнішність поступова набула рис сучасних людей.

Наукове осмислення проблеми походження людини пов'язане з ім'ям англійського вченого **Чарлза Дарвіна**. У 1859 р. у своїй праці «Походження видів» він обґрунтував учення про **еволюційний (поступовий) розвиток** живих організмів від простіших до складніших. На основі багаторічних спостережень учений припустив, що людина походить від мавпоподібних предків. Гіпотеза Ч. Дарвіна не одразу була схвалена вченими. Проте з розвитком методів наукових досліджень антрополога, палеонтолога, біолога-еволюціоніста й генетики доповнили еволюційну теорію походження людини новими доказами.

Пізнавально й цікаво

Походження людини крізь призму ДНК

Генетики навчилися виділяти ДНК із стародавніх кісток, які знаходять археологи. Американський генетик Девід Райх у своїй книжці «Хто ми такі? Походження людини крізь призму ДНК» наводить результати наукових досліджень. Згідно з ними, 5–7 млн років тому «розійшлися» генетичні лінії шимпанзе й людини від спільного предка.

Гіпотези походження людини

Гіпотеза	Короткий зміст	Докази достовірності теорії
?	Людина розглядається як творіння надприродних сил — богів або Бога	Авторитет міфів і священних текстів
Космічна теорія походження людини	?	?
?	Людина з'явилася в результаті еволюції тваринного світу від мавпоподібних предків	?

2. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗСЕЛЕННЯ ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ

Поміркуймо!

Як ви думаєте, чи можна точно встановити час появи людини на Землі? Обґрунтуйте свою думку.

Читаємо й розуміємо

За навчальним текстом визначте, які зміни в будові тіла та поведінці найдавніших людей вирізняли їх з-поміж тварин.

Більшість учених вважають, що **прабатьківщиною людини була Африка**. Протягом другої половини ХХ — початку ХХІ ст. вченими було відкрито одразу кількох претендентів на звання прямого предка людини. Можливо, найдавнішим із наших пращурів був знайдений у 1994 р. *ардіпитек*. Він жив приблизно 4,5 млн років тому.

До найвідоміших можливих предків людини належала представниця виду *афарських австралопітеків* Люсі, яка жила на території сучасної Ефіопії

Зовнішність австралопітека афарського (історична реконструкція)

близько 3,5 млн років тому. Її рештки були знайдені 24 листопада 1974 р.

Але в походженні людини ще багато таємниць. Дотепер не знайдено «відсутньої ланки» — *решток істоти, яка зробила перший крок від світу тварин до світу людей.*

Учені мають кілька припущень щодо **передумов виникнення людини.**

По-перше, «стрибок» в еволюції людиноподібних приматів був зумовлений *мутаціями (змiнами), можливо – внаслідок радіоактивного випромінювання уранових руд, що виходили на поверхню.*

По-друге, велику роль могла відіграти *зміна природного середовища.* З настанням доби похолодання лісові території та непрохідні джунглі скорочувалися, відступали на південь. Групи людиноподібних мавп стали жити на узліссях, а пізніше й у степах, що утворилися на місці лісів. Ці істоти *мали відвикнути від лазання по деревах і навчитися рухатися по землі.* Спинаячись на ноги, вони могли далі бачити на відкритих просторах. Прямоходіння змінювало статуру людиноподібної мавпи.

Навички прямої ходи *звільнили руки.* Внаслідок цього, взявши палицю або дрючок, можна було захищатися від ворогів, полювати на звірів, викопувати із землі личинки та їстівні корені рослин. Вільними руками можна було розбити один камінь об інший, уламок із гострим кінцем використовувати як різак. Це було вже виготовлене *знаряддя праці,* хоча ще дуже примітивне.

Під час постійного вирішення завдань — як загнати звіра до пастки, як виготовити гостру палицю-спис, як зробити з каменя ножеподібну пластину, — розвивався мозок людини.

Для спілкування одне з одним люди скрикували, свистіли, тобто подавали сигнали, що означали небезпеку, здобич, передавали почуття страху, радості, гніву, зацікавленості. Так зароджувалося мовлення.

Тривалий час на Землі жили одразу кілька схожих давніх видів людиноподібних приматів, що могли бути предками сучасних людей. Та поступово ці істоти вимерли. Сьогодні на

планеті панує єдиний різновид людських істот — людина розумна (латиною *Homo sapiens*), до якого належать усі земляни.

Історичне порівняння

Розгляньте малюнок і на основі його даних визначте:

- які види предків людини існували у найдавніші часи;
- опишіть відмінності у зовнішньому вигляді предків людини та людини сучасного типу — людини розумної;
- визначте за коментарями та малюнками, як змінилися уміння людей протягом еволюційного розвитку.

ПРЕДКИ ЛЮДИНИ

Гомініди

Сахельська людина (описана вченими у 2002 р.) вважається найдавнішим відомим предком людини після відокремлення гілки її розвитку від шимпанзе.

Існували 8–5 млн років тому.

Австралопітеки

«Південні люди» мали ознаки прямоходіння, вміли виготовляти найпростіші знаряддя праці.

Існували 4,5–3 млн років тому.

Людина вміла

Наймовірніші предки людини, постійно виготовляли найпростіші кам'яні знаряддя праці.

Існували 2,5–1,6 млн років тому.

Неандертальці

«Глуха гілка» еволюції. Володіли мовою. Виготовляли знаряддя праці, використовували вогонь. Ховали своїх померлих.

Існували 230–27 тис. років тому.

Людина прямоходяча

Вважаються прямими предками людини. Були повністю прямоходячими. Добували і використовували вогонь, оселилися в печерах, уміли будувати житла. Володіли технікою виготовлення кам'яних рубил.

Існували 1,8 млн – 100 тис. років тому.

Людина розумна

Люди сучасного типу. З'явилися одночасно й деякий час співіснували з неандертальцями. Жили поселеннями. Навчилися обробляти землю та ремеслу. Розвинули духовну культуру.

З'явилися 200 тис. років тому.

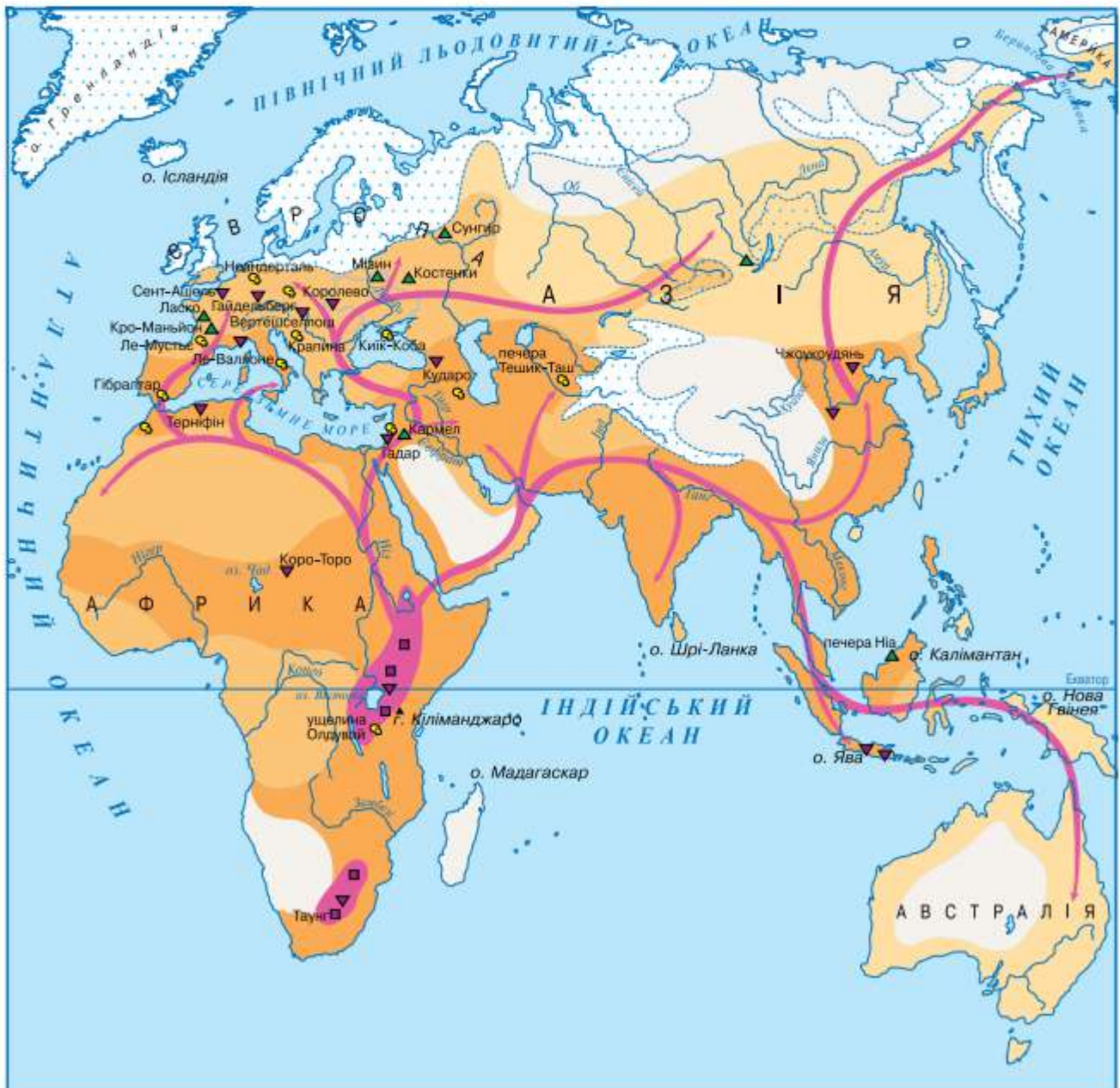
Діємо: практичні завдання

Дослідіть історичну карту «Перші люди на Землі» як джерело історичної інформації:

а) установіть хронологічну послідовність заселення первісними людьми різних куточків світу: Африки, Європи, Азії, Австралії, Америки;

б) поміркуйте, які знання і навички були потрібні первісним людям, щоб досягти далеких країв.

ПЕРШІ ЛЮДИ НА ЗЕМЛІ

■ Імовірні осередки появи перших людей на Землі (2,6 млн років тому)

— Шляхи розселення давньої людини

Заселення Землі давньою людиною:

■ 1,5 млн років тому

■ 50 тис. років тому

■ 10 тис. років тому

⋯ Райони, закриті останнім зледенінням (близько 20 тис. років тому)

Знахідки слідів життя:

■ Таунг австралопітеків і людей умілих, 2,6–1,5 млн років тому

▼ о. Ява архантропів, або людей прямоходячих (пітекантропи, синантропи, гайдельберзькі люди), 1,5 млн – 150 тис. років тому

○ Неандерталь палеоантропів (неандертальці), 150–35 тис. років тому

▲ Кро-Маньйон неолантропів, або людей розумних (кроманьйонці), 35–10 тис. років тому

1400 км

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Поява й розселення людей на планеті Земля». Дайте відповіді на запитання.

Як гіпотези походження людини виникали протягом історії?

Прекрасно

Які чинники могли сприяти появі предків людини?

Добре

Які історичні джерела стають у пригоді вченим під час дослідження найдавнішої історії людства?

Треба попрацювати

Що відрізняло предків сучасної людини від тварини?

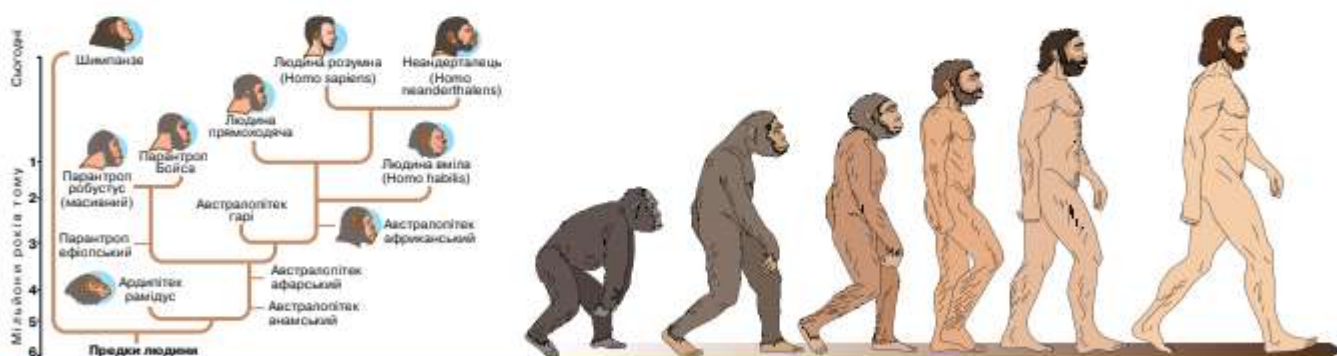

Нічого не зрозуміло

2. Перевірте себе за допомогою онлайн-вправи.

II. Обговоріть у групі

1. Чому питання про походження людини досі залишається предметом дискусій?
2. Зіставте малюнки. Який із них, на вашу думку, більш точно відображає суть еволюційної теорії розвитку людства?

III. Мислю творчо

Майстерня гугл-дудл

24 листопада 2015 р. пошукач «Гугл» (Google) відзначив річницю знайдення австралопітека Люсі тематичним дудлом. Уявіть себе дизайнером дудлів — намалюйте (або створіть за допомогою відомого вам графічного редактора/онлайн-застосунка) дудл, присвячений одному з предків людини. Представте свою роботу в класі.

§ 7 ► КАМ'ЯНИЙ ВІК В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

Поясніть за допомогою схеми, що лягло в основу археологічної періодизації історії.

Якими були потреби первісних людей?

Чого навчилися первісні люди за доби палеоліту й мезоліту?

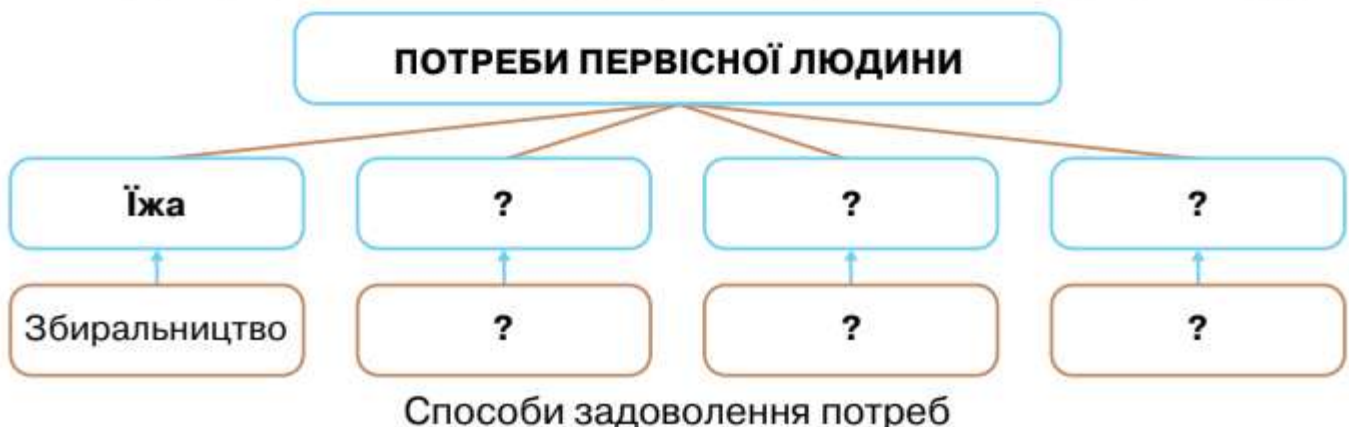
Як людина була пов'язана з природою у найдавніші часи?

Який вид господарства — привласнювальне чи відтворювальне — розвинувся за кам'яного віку?

Читаємо й розуміємо

Визначте за навчальним текстом, якими були потреби первісних людей.

1. ПОТРЕБИ ЛЮДИНИ КАМ'ЯНОГО ВІКУ

Ви вже знаєте, що найдавніший період історії людства за археологічною періодизацією називають давнім кам'яним віком — **палеолітом** (від грецьких «палеос» — *давній*, «літос» — *камінь*). Таку назву вчені пояснюють тим, що важливу роль у господарській діяльності людини відігравав камінь. Відомо, що найдавніші люди використовували для виготовлення знарядь також дерево й кістки, та саме кам'яні вироби є головним історичним джерелом для вивчення діяльності людини, бо найкраще збереглися до наших часів.

На життя наших предків значною мірою впливали природно-кліматичні умови. У пошуках їжі та нових місць для існування предки людини мігрували. Розселення людей по світу збіглося з тривалим льодовиковим періодом: температура повітря знизилася на 15 °С, великі простори вкривалися товщею льоду. У південніших районах зменшувалася кількість опадів, а відповідно, біднішою ставала й рослинність. Небезпеку для людей становили великі тварини, на яких полювали наші предки, здобуваючи їжу. Але тварини-велетні (такі як мамонти) могли легко знищити значно меншу і слабшу людину.

Приблизно 10 тис. років тому останній льодовиковий період завершився. А з ним за археологічною періодизацією завершився й палеоліт. На зміну йому прийшов середній кам'яний вік — **мезоліт**.

Природні умови стали м'якшими: потеплішало, рослини і тварини поширилися далеко на північ, збільшилася кількість водойм і риби в них. На зміну тваринам-велетням прийшли дрібніші і швидші тварини, полювання на яких потребувало неабиякої спритності. Тобто це була чергова купа проблем виживання, які потрібно було нашим предкам подолати. І вони це змогли!

2. ЧОГО НАВЧИЛИСЯ ПЕРВІСНІ ЛЮДИ ЗА КАМ'ЯНОГО ВІКУ

Діємо: практичні завдання

Запрошуємо відвідати ілюстровану виставку, яка розповідає про життя первісних людей і важливі кроки у їхньому розвитку. Однак наша екс-

курсія незвичайна — ви будете виступати у ролі дослідниць/дослідників представлених експонатів.

1. Об'єднайтеся в групи, досліджуйте запропоновані історичні реконструкції та шукайте відповіді на запитання до них.

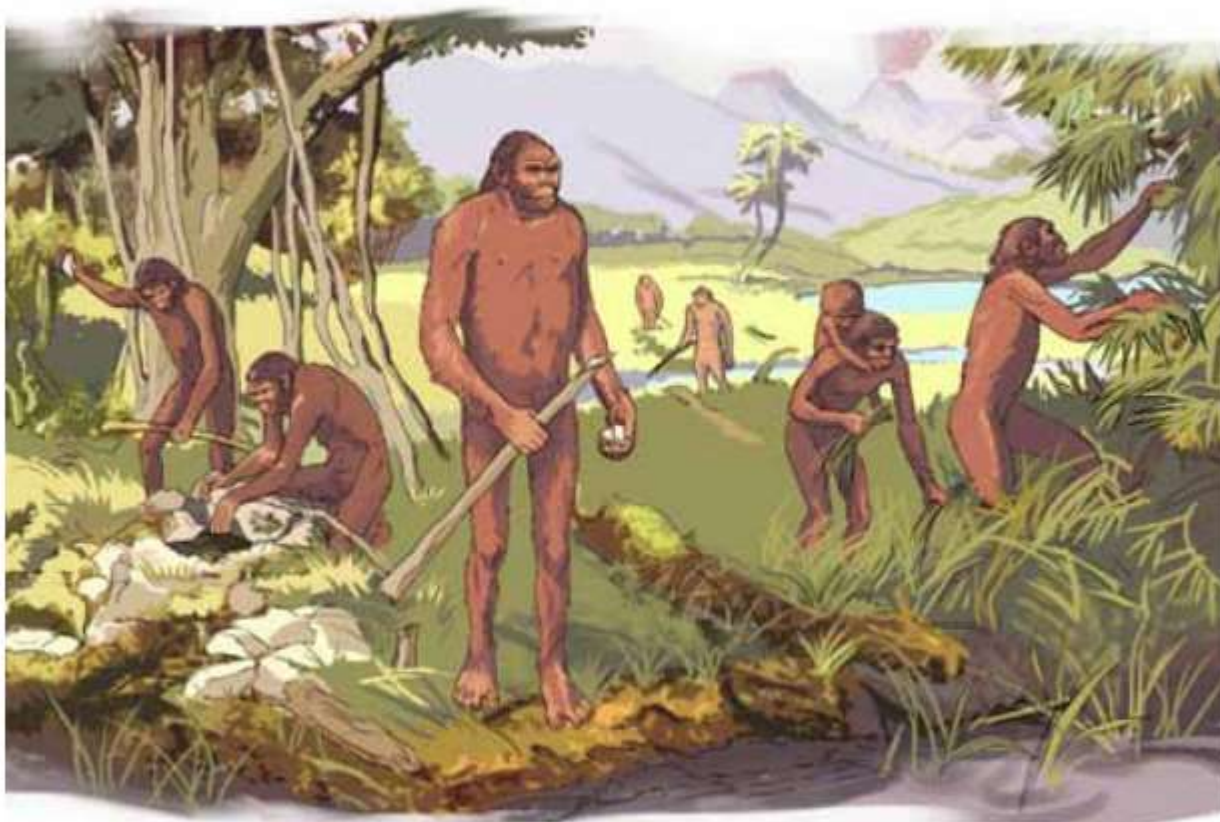
2. Обговоріть результати вашого мінідослідження у класі та доповніть започатковану схему «Потреби первісної людини».

3. По завершенні обговорення підсумуйте результат своєї роботи, доповнивши висновки в рубриці «Поміркуймо!» на с. 42.

Експозиція 1. Заняття і знаряддя праці первісних людей

Група 1

Збиральництво — одне з найдавніших занять первісної людини.

Збирання дарів лісу

1. Висловіть припущення, що могли збирати наші предки, щоб прохарчуватися.

2. Які предмети використовували наші предки під час добування їжі?

Група 2

Для розрубання твердих предметів, розрізання туш і кісток тварин для добування кісткового мозку первісні люди використовували знаряддя праці з каменю.

Ручне рубило — знаряддя праці первісних людей.

Використовувалося для розрізання туш тварин, розрубання твердих предметів і кісток тварин для добування кісткового мозку

1. Поміркуйте, які навички були потрібні первісним людям, щоб виготовити ручне рубило.

2. Визначте, яка особливість будови людської руки (на відміну від тварин) дозволяла виконувати зображені операції.

Група 3

Збільшення об'єму мозку людини в ході еволюції вимагало поліпшення харчування, тому полювання на тварин як джерело м'ясної їжі стало основним заняттям людини. Спис був головним знаряддям праці давніх мисливців за доби палеоліту. Вік найдавнішого знайденого археологами списа 280 тис. років.

Полювання на ведмедя

1. Визначте, чи безпечним було давнє полювання.

2. Поміркуйте, чи могла людина наодинці вполювати велику тварину.

3. Яких якостей вимагало від людини полювання? Хто, як правило, були мисливцями?

Група 4

Мисливці використовували **лук і стріли**. Їх винайшли ще в палеоліті (бл. 12 тис. р. до н. е.), але саме за доби мезоліту ці знаряддя набули поширення. Так само й знаряддя праці первісних рибалок — **гарпуни і рибальські гачки** — винайдені були раніше, але набули поширення із потеплінням за доби мезоліту. Гачок кріпився до вудки, а гарпун — до дерев'яного держака. Для рибальства використовували **човни-довбанки**, виготовлені зі стовбурів дерев, та **плоти**.

Поселення людей доби мезоліту та їхні знаряддя праці

1. Поміркуйте, у чому переваги лука й стріл, рибальських знарядь.
2. Які знання і вміння знадобилися людям для виготовлення цих знарядь, побудови жител, виготовлення одягу?

Експозиція 2. Вогонь у житті первісних людей

Група 5

Археологічні дослідження свідчать, що 1,5 млн років тому первісні люди вже вміли користуватися **вогнем**. Спочатку вони використовували вогонь від стихійних джерел (блискавка, пожежа), а згодом навчилися його добувати.

Використання вогню первісними людьми

1. Опишіть почуття давніх людей, які міг викликати у них вогонь;
2. Визначте, для чого могли використовувати вогонь первісні люди.

Експозиція 3. Уміння співпрацювати і розвиток людини

Група 6

Важливу роль в еволюції людини відіграли властивості мозку, пов'язані з набуттям уміння запам'ятовувати інших людей, організовувати їх. **Уміння організуватися і діяти спільно** для досягнення мети дозволяло обжити навіть території з несприятливими природними умовами. Важливою навичкою первісних людей, що допомогла їм пристосовуватися до умов існування і спільно вирішувати різноманітні завдання виживання, вважається **мова**.

Полювання на мамонта

1. Які деталі на малюнках свідчать про те, що діють організовані спільноти людей?
2. Про що могли домовлятися люди, зображені на ілюстраціях?
3. У яких життєвих ситуаціях, окрім зображених, первісні люди могли використовували мову?

Пізнавально й цікаво

Як вижити в складних умовах? Лайфхак від Homo sapiens

Учені вважають, що неандертальці майже не полювали на кроликів та іншу дрібну дичину. Натомість Homo sapiens (людина розумна) використовувала сітки, пастки й інші винаходи для вилову маленької здобичі. Коли настали важкі часи, предки сучасних людей виявилися краще пристосованими до них і зуміли вижити.

Лайфхак (від англ. life hacking — злом життя) — хитрість або корисна порада, яка спрощує процес, економить час для досягнення мети. **Український відповідник:** вигадка, порада, підказка, дотеп, пристосунок, кмітлинка тощо.

Поміркуймо!

Підсумуйте, як ви зрозуміли особливості життя людей за доби палеоліту та мезоліту: усно заповніть пропуски у тексті-висновку.

Отже, проблем із виживанням у наших предків за часів палеоліту та мезоліту було чимало. Найголовнішими потребами людей у ті часи були _____. Але саме вміння пристосовуватися до складних умов та об'єднуватися для спільного вирішення завдань, дозволили первісним людям вижити: вони навчилися _____. У ті далекі часи людство сформувало _____ тип господарювання, оскільки _____, _____.

Історичне порівняння

Порівняйте періоди найдавнішої історії людства за критеріями: природні умови, види людей, вміння людей, заняття людей.

Палеоліт

Мезоліт

ВІДМІННЕ

СПІЛЬНЕ

ВІДМІННЕ

Перевірте себе за допомогою онлайн-вправи.

<https://cutt.ly/M8Cqbn6>

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Кам'яний вік в історії людства». Дайте відповіді на запитання.

Якими були потреби первісних людей?

Чого навчилися первісні люди за доби палеоліту й мезоліту?

Як людина була пов'язана з природою у найдавніші часи?

Який вид господарства — привласнювальне чи відтворювальне — розвинувся за кам'яного віку?

Прекрасно

Добре

Треба попрацювати

Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

1. Розташуйте знаряддя праці первісних людей у хронологічній послідовності їх використання/винайдення.

Лук і стріли

Кам'яне рубило

Спис

Палиця

2. Поміркуйте, у яких життєвих обставинах уміння первісних людей можуть знадобитися сучасній людині.

III. Мислю творчо

Історичний сторітелінг

Уявіть себе автором/авторкою дитячої книжки про життя первісних людей. Напишіть пригодницьку оповідку «Один день із життя первісної людини» в жанрі сторітелінгу.

Варіанти тем (на вибір)

- Один день із життя первісного чоловіка Арді за доби палеоліту/мезоліту
- Один день із життя первісної жінки Люсі за доби палеоліту/мезоліту

Під час написання оповідки використовуйте поняття, які дозволять зрозуміти, що йдеться саме про людину відповідної історичної епохи.

Сторітелінг (від англ. storytelling — оповідання) — мистецтво цікаво розповідати історії за допомогою необхідної інформації.

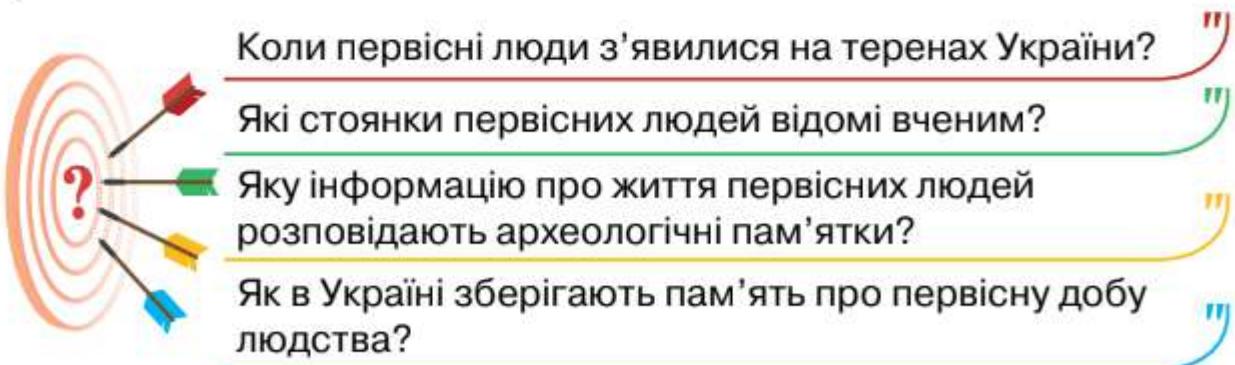

§ 8 ► ПОЯВА Й РОЗСЕЛЕННЯ ЛЮДЕЙ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

1. Пригадайте особливості розвитку та життя первісних людей за палеоліту й мезоліту. **2.** Дайте відповіді на запитання історичного лабіринту.

Сьогодні, шукаючи відповіді на запитання освітнього дартсу, ми дізнаємось про життя первісних людей на теренах України.

1. ПАМ'ЯТКА НАЙДАВНІШИХ ЛЮДЕЙ У КОРОЛЕВОМУ

Первісна людина на території України з'явилася майже **1 млн років** тому. Залишки знарядь праці найдавніших на

території України первісних людей були знайдені на одній із гір над річкою Тисою біля *селища Королево* на Закарпатті. Вісім культурних шарів свідчать про життя та діяльність людей у цьому місці в період від 1 млн до 35 тис. років до н. е.

Стоянка в Королевому унікальна тим, що це найдавніша з відомих стоянок первісних людей у Центральній та Східній Європі. Водночас відома вона лише незначному колу науковців і любителів давнини.

Віртуальна екскурсія

Дізнайтеся більше про найдавнішу пам'ятку людського існування на теренах України! Перегляньте відео «Стоянка первісних людей в Королевому» й знайдіть відповіді на подані запитання.

1. Які археологічні знахідки підтверджують життя первісних людей на стоянці в Королевому?
2. Давні люди якого виду «заснували» стоянку в Королевому?
3. Чому стоянку в Королевому названо «стоянка-майстерня»?
4. Які природні умови привабили давніх людей заснувати тут поселення?
5. У чому полягає унікальність стоянки в Королевому?
6. Де в Королевому можна більше дізнатися про історію стоянки первісних людей, оглянути артефакти?
7. Що заважає розвивати пам'ятку в Королевому як туристичний об'єкт?

Відео «Стоянка первісних людей в Королевому»
<https://cutt.ly/eVUndsO>

2. ЩО РОЗПОВІДАЮТЬ ПРО ЖИТТЯ ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ

Чисельність первісних людей поступово збільшувалася. У ході еволюції з'являлися нові види людини. Вони освоювали нові території, набували нових умінь. Давні люди оселялися й на землях України.

Про найдавнішу історію України нам «розповідають» археологічні знахідки. Досліджуючи різні речові пам'ятки, геологічні структури, вчені поволі відтворюють картину життя первісних людей на теренах України.

Діємо: практичні завдання

Уявіть себе вченими й дослідіть у групах археологічні пам'ятки палеоліту та дізнайтеся про життя наших предків. Об'єднайтеся в групи та виконайте завдання з дослідження джерел історичної інформації.

1. Визначте, які з джерел інформації є історичними джерелами, а які — сучасними історичними описами або реконструкціями.

2. Що про життя і заняття первісних людей «розповідають» подані джерела інформації?

3. Назвіть пам'ятки, які засвідчують такі відмінні від тварин риси людини, як піклування про поховання померлих, прагнення творити прекрасне, розумова діяльність.

Група 1

Киїк-Коба («Дика печера») — пам'ятка неандертальців у Криму

Археологічні дослідження *печери Киїк-Коба* започатковано в 1924 р. У печері було знайдено сліди вогнищ із попелом і вуглинками, безліч кісток тварин (печерного ведмедя, сайгака, мамонтів та інших тварин) — мисливської здобичі неандертальців, а також близько 600 зразків примітивних знарядь праці.

Унікальною знахідкою виявилось поховання жінки, якому близько 100 тис. років. Померлій було 30 років. У часи льодовикового періоду вона вважалася людиною похилого віку (за сучасними мірками їй було 60 років). Про те, що жінка була похована за певним ритуалом, свідчить розташування її решток у ямі, а також акуратно складені руки померлої. Звичай здійснювати поховання померлих є відмінною рисою наших предків як людей. У тварин таких звичаїв немає.

Кремнієвий відщеп зі штучними нарізками зі стоянки неандертальців (Киїк-Коба, Крим, близько 32 тис. років тому)

Неандертальці в печері
Киїк-Коба

Група 2

Мешканці Мізинської стоянки — перші митці на українських землях

Мешканці стоянки давніх мисливців на мамонтів, які жили близько 20 тис. років тому на території нинішнього села *Мізин* на Чернігівщині, були завбачливими господарями/господинями, адже вміли запасатися їжею на тривалий час. Доказом цього слугують археологічні знахідки м'ясних ям, призначених для зберігання запасів м'яса взимку.

Унікальною Мізинську стоянку роблять художні витвори давніх митців: жіночі статуетки та фігурки тварин з бивнів мамонта, браслети з мамонтових кісток. Ці знахідки свідчать про ще одну особливість людини: уміння бачити красиве та прагнення облаштувати свій побут предметами, що дають естетичну насолоду.

Браслет із бивня мамонта
(Мізинська стоянка,
18 тис. років до н. е.)

Мамонтові кістки,
оздоблені
орнаментом.
Можливо,
первісні
музичні
інструменти

Група 3

Межиріцька стоянка — місце знахідки найдавнішої карти на землях України

Мешканці *Межиріцької стоянки* (сучасна Черкащина) так само, як і інші первісні люди, жили з полювання. Полювали переважно на бізонів та оленів, зрідка — на мамонтів. Реконструкція їхніх жител дозволяє уявити будівельні технології доби палеоліту.

У пошуках здобичі давні мисливці змушені були здійснювати довгі переходи. Це сприяло розвитку уміння орієнтува-

тися на місцевості. Свідченням цього є пам'ятка, яку вчені визначають як найдавнішу карту, створену на теренах України.

Реконструкція малюнка на Межиріч-карті (близько 14 тис. років тому)

Реконструкція житла з кісток мамонта (с. Межиріч, Черкаська область)

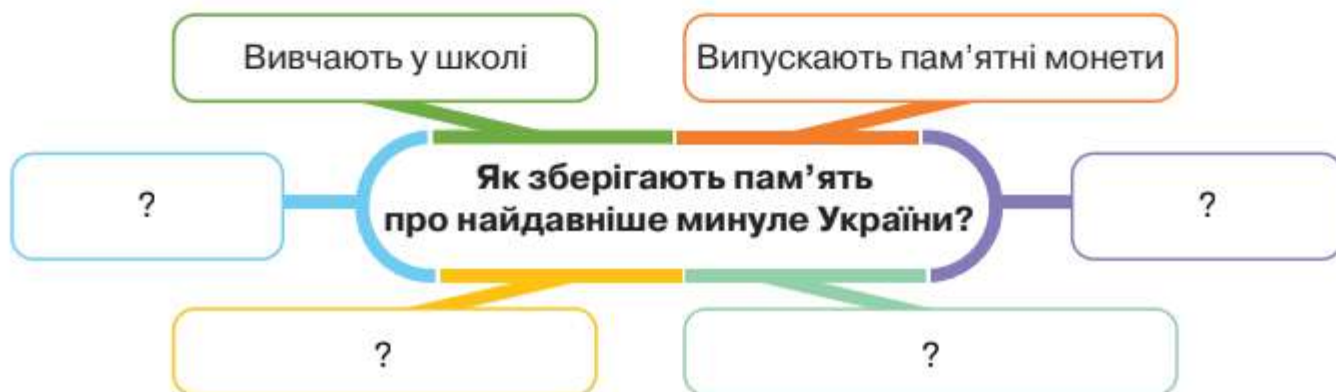

Поміркуймо!

1. З якою метою, на вашу думку, Національний банк України присвячує пам'ятні монети далекому минулому нашої країни?
2. Запишіть до схеми відомі вам способи зберігання і популяризації знань про первісну добу на теренах України.

Монета номіналом 20 гривень «Палеоліт»

Діємо: практичні завдання

1. Уважно розгляньте історичну карту «Перші люди на теренах України» та назвіть місця, де знайдено стоянки різних видів давніх людей: «людини прямоходячої», неандертальців, «людини розумної».

ПЕРШІ ЛЮДИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

2. Розгадайте анаграми й утворіть логічні пари. Покажіть названі стоянки на карті «Перші люди на теренах України».

1	ЗІНМИ	А Найдавніша стоянка первісних людей на теренах України
2	ЇКОАКИКБ	Б Стоянка первісних людей, жителі якої створили найдавнішу карту в Україні
3	ЖИІРЕМЧ	В Стоянка неандертальців у Криму
4	ОРОЕЛОВК	Г Стоянка доби палеоліту, знайдена на території Києва
		Д Поселення давніх мисливців на мамонтів на Чернігівщині

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Поява і розселення людей на теренах України». Дайте відповіді на запитання.

Коли первісні люди з'явилися на теренах України? Прекрасно

Які стоянки первісних людей відомі вченим? Добре

Яку інформацію про життя первісних людей розповідають археологічні пам'ятки? Треба попрацювати

Як в Україні зберігають пам'ять про первісну добу людства? Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

1. Як ви думаєте, чи відрізнялися стоянки первісних людей на території України та в інших місцях, наприклад, в Азії чи в Африці? Що могло впливати на відмінність чи схожість стоянок?
2. Чому важливо виявляти, досліджувати і зберігати пам'ятки первісної доби?
3. Яку назву, пов'язану із первісною добою закодowano в ребусі? Придумайте схожу головоломку для однокласників/однокласниць за змістом уроку.

III. Мислю творчо

1. За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся більше про одну зі стоянок первісних людей на теренах України. Створіть лепбук «Стоянка первісних людей у...». Представте свій проект у класі.
2. **Машина часу**
Дізнайтеся, де в сучасному світі використовують такі відкриття первісних людей: *спис, лук і стріли, човен, рибальське приладдя, вогонь*. Підготуйте фотогалерею, що висвітлює «життя» цих винаходів у сучасному світі.

Лепбук — папка або невелика книжка, у якій міститься інформація з окремої теми.

§ 9 ► НЕОЛІТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ ТА ПОЧАТОК ОБРОБКИ МЕТАЛІВ

1. Пригадайте, якими є характерні риси привласнювального та відтворювального господарства. 2. У ребусах і малюнках заковано заняття первісної людини; розгадайте їх і визначте, до яких форм господарювання вони належать. Прокоментуйте хід вирішення вами завдання.

Привласнювальне господарство

ФОРМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Відтворювальне господарство

Сьогодні ми дізнаємось, як людство зробило важливий крок у своєму розвитку, здійснивши **неолітичну революцію**. Це явище вплинуло на подальші зміни в способі життя людей, організації їхнього побуту.

Революція — докорінні зміни в розвитку людства або в окремих сферах його життя.

Які зміни в способі господарювання людей називають неолітичною революцією?

Які нові знаряддя праці та матеріали почали використовувати люди в період неоліту?

Як перехід до відтворювального господарювання вплинув на життя людей?

Як розвиток господарства людини був пов'язаний з природними умовами?

1. НЕОЛІТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ У РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА

Революційні зміни в житті суспільства, що відбувалися протягом археологічних епох *неоліту* й *енеоліту*, історики назвали **неолітичною революцією**.

Читаємо й розуміємо

1. Опрацюйте навчальні тексти і доповніть інформацією карту пам'яті: гілочки запису додавайте до запропонованої основи карти.

2. Після завершення роботи з текстом обговоріть результати вашої пошукової роботи.

Сьогодні ми не уявляємо нашого життя без хліба, смачних тістечок і різних смаколиків. А в первісні часи люди не вміли виготовляти продукти харчування, а здобували їх шляхом полювання на тварин, рибальства та збирання готових рослинних продуктів (грибів, ягід, поживних коренеплодів).

Причини

Відкриття і винаходи

**НЕОЛІТИЧНА
РЕВОЛЮЦІЯ**

Зміни
в суспільстві

Нові
заняття

Пізнавально й цікаво

Млинці з кам'яного віку

Наукові відкриття (вже в 2022 р.!) показали, що й первісні люди мали складний раціон харчування. До нього входив широкий вибір рослин і м'ясо тварин. Неандертальці використовували також «різні хитрощі», щоб зробити свою їжу смачнішою, наприклад замочування та подрібнення. Щоб зрозуміти дієту неандертальця, науковці спробували відтворити та з'їсти щось подібне до страви тогочасних людей. Для приготування вони використали насіння, знайдене поблизу печер. З нього вийшло щось на кшталт млинців, які були справді дуже смачними, з горіховим присмаком. Тому можливо, що наша любов до млинців походить іще з кам'яного віку.

Наші предки були надзвичайно спостережливими. За багато століть до неоліту люди помітили, що насіння, яке впало в ґрунт, проростає, рослини розвиваються і дають урожай.

Спочатку давні люди просто збирали рослинну їжу, але поступово освоювали вміння вирощувати корисні рослини самостійно. У пригоді стали й зміни клімату: близько 8 тис. років до н. е. відбулося потепління. Відтоді самостійне виро-

щування рослин перетворилося на один із головних способів добування їжі. Так виникло **землеробство**.

Найдавнішим осередком розвитку землеробства була Південно-Західна Азія. Тут в умовах вологого клімату поширилися злаки з крупним насінням — предки сучасних пшениці та ячменю. Вони були поживними і могли довго зберігатися.

Одночасно із зародженням землеробства були одомашнені й деякі види тварин. Так зародилося **скотарство**. Ще в епоху мезоліту домашньою твариною став собака — вірний друг і помічник людини на полюванні, надійний охоронець поселень від диких звірів.

Домашні тварини стали надійним джерелом отримання м'яса, молока, шкір і вовни для виготовлення тканин, одягу. З удосконаленням знарядь праці великих тварин, зокрема биків, використовували як тяглову силу для обробки землі чи перевезення вантажів.

Виникнення землеробства й скотарства стало переходом від привласнювального до відтворювального господарства.

Регіон	Рослини	Тварини
Південно-Західна, Центральна Азія	жито, пшениця, морква, редис, яблуко, виноград, часник, цибуля	коза, свиня, вівця, велика рогата худоба, осел, верблюд
Китай і Південно-Східна Азія	рис, квасоля, соя, персик, баклажан, чай	як, курка, свиня, водяний буйвол
Північна і Тропічна Африка	рис, просо, кавун, ямс, сорго, кава, кунжут, олійна пальма	собаки, кішки, мавпи
Америка	кукурудза, авокадо, ананас, квасоля, перець чилі, арахіс, гарбузові	індик, морська свинка, альпака, лама

Поява сільськогосподарських культур (IV тис. до н.е.)

Пізнавально й цікаво

З розвитком землеробства та зростанням в меню людей частки рослинної їжі пов'язують початок вживання солі як окремого продукту. До цього потребу людини в солі задовольняли, очевидно, за рахунок природного вмісту солі в м'ясі чи крові впольованих тварин.

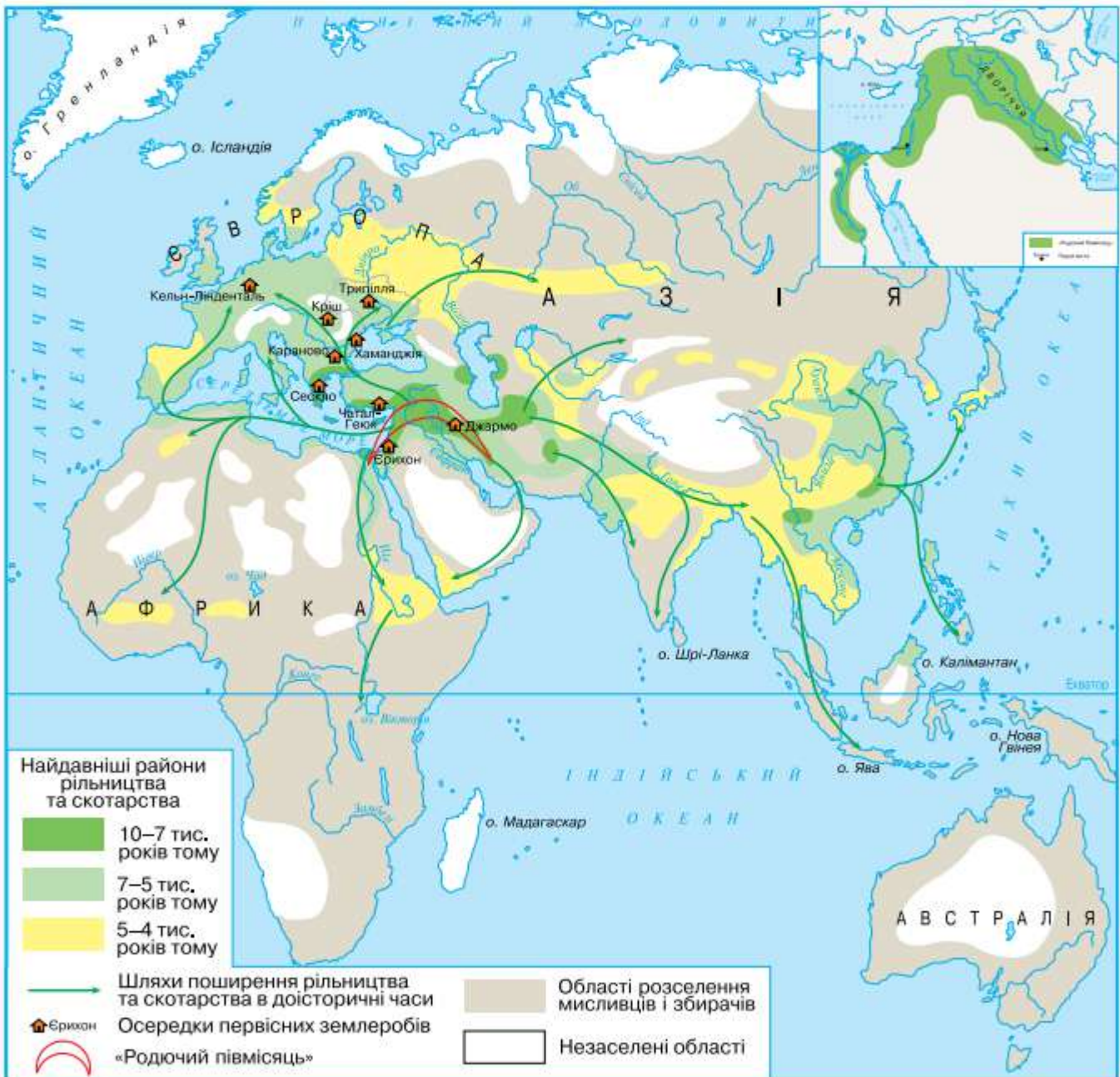

Діємо: практичні завдання

1. Уважно розгляньте історичну карту «Початок землеробства і скотарства на Землі». Визначте, якою інформацією про виникнення землеробства і скотарства вона доповнює матеріал навчального тексту.

2. Складіть три запитання до історичної карти та запропонуйте одно-класникам/однокурсникам дати на них відповіді.

ПОЧАТОК ЗЕМЛЕРОБСТВА І СКОТАРСТВА НА ЗЕМЛІ

2. ПОЧАТКИ РЕМЕСЛА ТА ОБРОБКИ МЕТАЛІВ

Перехід до землеробства і скотарства став поштовхом до розвитку нових занять людини, змін у технологіях виробництва знарядь праці і предметів побуту, способі життя людських спільнот.

До найбільших досягнень пізнього неоліту належить винайдення важливих ремесел: *прядіння* (виготовлення ниток) і *ткацтва* (виготовлення тканин). Своєрідним поштовхом до цих відкриттів стало потепління: в одязі зі шкур тварин було спекотно, тому виникла потреба в тонших матеріалах — тканинах. У VI–V тис. до н. е. були винайдені перші ткацькі верстати — механізми для виготовлення тканин.

Однією з найважливіших подій неоліту було винайдення **кераміки**. Спочатку вироби з глини виготовляли тільки вручну. Для надання їм міцності в суміш додавали траву або подрібнені мушлі. У IV тис. до н. е. було винайдено гончарний круг — пристрій, що дозволяє надати керамічним виробам правильної форми. Кераміка сприяла появі вміння варити їжу.

З плином часу потреби людей у найрізноманітніших знаряддях праці, предметах побуту (посуді, одязі, хатньому начинні) зростали. Але хліборобська праця потребувала багато часу й зусиль, тому поступово в поселеннях виокремилися люди, які займалися лише виготовленням ремісничих виробів, — *ремісники*. Вони обмінювали свої вироби на продукти харчування в інших членів громади. Обмінювалися люди також надлишками виробленої продукції.

Нововведення в господарстві сприяли удосконаленню нових технологій обробки матеріалів. Люди навчилися шліфувати, полірувати, пиляти та свердлили камінь.

Наприкінці епохи неоліту людина зробила нове велике відкриття: вона почала використовувати метали для виготовлення знарядь праці. Першим таким металом була *мідь*, температура плавлення якої невисока. Період поширення мідних знарядь називають **енеолітом** — **мідно-кам'яним віком**. Проте мідні знаряддя праці не витіснили кам'яні: мідь — занадто м'який метал, щоб виготовити ефективно знаряддя праці. Але величезне значення мав сам факт використання металу, що визначило подальший розвиток техніки. Поряд з міддю використовували також інші м'які метали — золото і срібло.

Пізніше людина навчилася сплавляти мідь з іншим металом (оловом або свинцем) й отримувати міцніший сплав, пер-

ший штучний метал — *бронзу*, з якої виготовляли знаряддя праці, зброю, прикраси.

3. ВПЛИВ НЕОЛІТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА СПОСІБ ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ

Землеробство й скотарство сприяли не лише прогресу в технологіях виробництва знарядь праці та предметів побуту, а й змінили спосіб життя людей. Збільшення кількості продуктів харчування, можливість створити їхні запаси сприяли стрімкому зростанню чисельності населення протягом 8–4 тис. років до н. е.

Люди почали переходити до **осілого способу життя**, а чисельність мисливців і збирачів почала зменшуватися. Тимчасові стоянки первісних людей змінилися на постійні поселення — **села**. Зростанню сіл сприяли потреба в об'єднанні багатьох людей для обробітку землі, можливість прогородувати більшу кількість членів громади за рахунок збирання сталих врожаїв сільськогосподарських культур.

Згодом села почали обгороджувати захисними мурами. Так народилися перші міста. *Першим з відомих укріплених міст був Єрихон, заснований на Близькому Сході близько 8350 р. до н. е.*

Поміркуймо!

Поміркуйте, чому поселення землеробів більш щедри на археологічні знахідки порівняно з пам'ятками мисливців і збиральників.

Виникнення землеробства і скотарства привело до важливих змін в усіх сферах життя первісного суспільства. Саме тому вчені й назвали ці зміни **«неолітичною революцією»**.

Варто запам'ятати!

Неолітична революція — перехід від привласнювальних форм господарювання до відтворювальних, від збиральництва до землеробства, від полювання до скотарства. У ході неолітичної революції з'явилося ремесло, сформувався осілий спосіб життя.

Діємо: практичні завдання

1. Розгляньте вироби, знаряддя праці та пристрої доби неолітичної революції. Опишіть за власною уявою технології їх виготовлення. Під час розповіді назвіть, які технології обробки матеріалів (шліфування, полірування, свердління) були використані для виготовлення цих предметів.

Кам'яні сокири епохи палеоліту та неоліту

Кам'яна мотика для обробітку землі

Серпи для збирання врожаю

Зернотерка для подрібнення зерна

Кераміка доби неоліту

Мідна сокира й форма для її відливання

Стародавній ткацький верстат

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Неолітична революція та початок обробки металів**». Дайте відповіді на запитання.

Які зміни в способі господарювання людей називають неолітичною революцією?

Прекрасно

Які нові знаряддя праці та матеріали почали використовувати люди в період неоліту?

Добре

Як перехід до відтворювального господарювання вплинув на життя людей?

Треба попрацювати

Як розвиток господарства людини був пов'язаний з природними умовами?

Нічого не зрозуміло

2. Перевірте себе за допомогою онлайн-вправи.

<https://cutt.ly/28CthMd>

II. Обговоріть у групі

Об'єднайтеся в групи. Розгадайте ребуси та поясніть причини і значення для людини винайдення закодованих занять, знарядь, матеріалів.

III. Мислю творчо

Оберіть один із винаходів доби неолітичної революції та придумайте історичний мем, який показуватиме значення цього винаходу в житті первісних людей.

1. КОЛИ І ЗВІДКИ ЗЕМЛЕРОБСТВО ПРИЙШЛО НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

Діємо: практичні завдання

1. Розгляньте карту «Початок землеробства і скотарства на Землі» (с. 54) і визначте:

а) коли на українських землях поширилися землеробство (рільництво) і скотарство;

б) яким шляхом поширювалося землеробство на землях нинішньої України;

в) де в Україні були осередки перших землеробів.

2. За підсумками роботи з картою складіть коротку розповідь про поширення землеробства і скотарства на українських землях.

2. ТРИПІЛЬСЬКА І СЕРЕДНЬОСТОГІВСЬКА АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ

Поступово під впливом природних умов на українських теренах сформувалися два осередки відтворювального господарства. У лісостеповій зоні люди переважно займалися землеробством, а скотарство відігравало допоміжну роль. А от жителі степових регіонів, навпаки, розвивали скотарство при допоміжній ролі землеробства. Про особливості світу землеробів і скотарів можна дізнатися, порівнюючи трипільську та середньостогівську археологічні культури.

Читаємо й розуміємо

Об'єднайтеся в дослідницькі групи та виконайте завдання.

1. Прочитайте історичні довідки про трипільську і середньостогівську археологічні культури.

2. Зіставте особливості життя носіїв трипільської і середньостогівської культур і визначте, що між ними спільного, а що — відмінного.

План дослідження

1. Час існування та територія розселення.
2. Головні заняття носіїв культури.
3. Матеріали для виготовлення предметів побуту і знарядь праці.
4. Особливості кераміки.
5. Спосіб життя.
6. Релігійні уявлення.

Трипільська культура

У період енеоліту, наприкінці VI–III тис. до н. е., на території України, Молдови та Румунії жили племена трипільської археологічної культури. Її назва походить від назви с. Трипілья на Київщині, де в 1896 р. археолог Вікентій Хвойка під час розкопок знайшов давнє поселення.

Головним заняттям трипільців було землеробство. Для рихлення ґрунту застосовували рогові та дерев'яні рала, сучкуваті колоди дерев, а для розбивання грудок — рогові й кам'яні мотики. Вирощували пшеницю, ячмінь, просо та бобові. Урожай збирали за допомогою кремінних серпів.

Розвиненим було тваринництво. Розводили велику і дрібну рогату худобу, свиней, коней. Важливу роль відігравали також мисливство, рибальство та збиральництво. Як транспортний засіб трипільці використовували запряжені одним чи двома волами сани.

Головними матеріалами для виготовлення знарядь праці в цей час і надалі залишався камінь, а також кістка й ріг. Проте трипільці користувалися й мідними речами, які вміли виготовляти самостійно. Важливим матеріалом у побуті була глина. Її широко застосовували для будівництва жител, виготовлення посуду, речей хатнього вжитку та культових атрибутів. Спеціалісти вказують на технологічну досконалість, розмаїття форм і призначень, а також естетичність оздоблення трипільського посуду характерним розписом.

Поселення трипільської культури розташовувалися біля великих і малих річок, струмків, у місцях, що містили природні захисні елементи. Деякі з них були додатково укріплені ровами. Забудова, як правило, велася в кілька концентричних кіл або овалів. У межах замкнутого контуру житла з'єднувалися глинобитними стінами, утворюючи суцільну стіну захисту. Таких ліній могло бути кілька. Поселення забудовувалися переважно наземними глинобитними з дерев'яним каркасом будинками та заглибленими землянками чи напівземлянками. Наземні будинки за конструкцією могли бути як одно-, так і двоповерховими.

Ранні поселення трипільців склалися з 10-15 жител. У період розквіту трипільської культури будували великі за розміром і чисельністю мешканців поселення, які називають протомістами — попередниками міст. У поселеннях налічувалося від 1600 до 2700 будівель. Про це свідчать археологічні дослідження стоянок трипільців біля сіл Майданецьке й Тальянки на Черкащині.

Поселення трипільців біля с. Тальянки на Черкащині (історична реконструкція)

Багату інформацію про культуру й духовний світ трипільців містить їхня кераміка. Антропоморфні глиняні вироби здебільшого передають образ жінки, з якою пов'язують існування культури родючості землі. Зооморфні статуетки найчастіше зображували бика. Виготовляли також статуетки птахів, ліпні моделі жител і транспортних засобів. Серед археологічних знахідок також є вироби, призначення яких вченими не встановлено. Наприклад, біноклевидні посудини. Ймовірно трипільці використовували під час релігійного обряду напування землі, щоб викликати дощ. Очевидно, землероби розуміли, що від опадів залежить урожай. Однак секрети цих знахідок, як і багато інших унікальних деталей життя й побуту трипільців, ще чекають на дослідження.

Група 2

Середньостогівська культура

Про життя племен скотарів на теренах України розповідають пам'ятки середньостогівської археологічної культури, що існувала із середини V до середини IV тис. до н. е. Назва цієї спільноти походить від трьох скель (стогів) у м. Запоріжжя. Тут вчений Аркадій Добровольський відкрив пам'ятки поселення, якому дали назву Середній Стіг.

Середньостогівська культура була поширена у степу та на півдні лісостепу України (південь Херсонської, Дніпропетровської, північ Запорізької, Кіровоградської, Полтавської, схід Черкаської та схід Київської областей), у Північному Приазов'ї.

Основу господарства середньостогівців становило скотарство. Розводили велику та дрібну рогату худобу, коней і свиней. Дослідження археологічних пам'яток дали можливість стверджувати, що найбільшу частку домашньої худоби становили коні. М'ясо молодих коней і зрілих жеребців використовували і в їжу.

Знахідки відбитків пшениці-двозернянки, ячменю і проса свідчать, що допоміжну роль у господарстві середньостогівців відігравало й землеробство. Навесні середньостогівці сіяли поля, а потім вирушали випасати худобу. Восени вони поверталися зібрати врожай і підготуватися до зимівлі.

Для виробництва предметів побуту і знарядь праці використовували кремій, кістки тварин, глину. Серед речей — високогорлі гостродонні посудини, оздоблені у верхній частині гребінцевим, шнуровим та іншим орнаментом, бойові молоти з рогу оленя, тесла, мотики, дрібні крем'яні вироби, глиняні статуетки людини, фігурки кабана, риби тощо. Виробництво кераміки мало домашній характер. Середньостогівці використовували в побуті й трипільський посуд. Це свідчить про розвиток контактів між трипільцями й середньостогівцями.

Скотарі також будували житла, хоча й вели напівкочовий спосіб життя. Зокрема, під час археологічного дослідження Деріївського поселення було виявлено два прямокутні в плані житла з господарською спорудою.

Знахідки решток воза у похованнях наштовхнули вчених на висновок, що люди, які населяли українські терени в добу енеоліту, використовували колесо.

Худоба була найбільшою цінністю та центром релігійних уявлень скотарських племен. Вчені припускають, що образам богів середньостогівці зазвичай надавали рис найшанованіших тварин.

Середньогостівці започаткували практику поховання померлих у курганах і встановлення на могилах кам'яних скульптур.

Діємо: практичні завдання

На основі здобутих знань про життя трипільців і середньостогівців виконайте завдання з історичною картою та візуальними джерелами історичної інформації.

- Покажіть на карті «Землероби та скотарі на українських землях»:
  - територію розселення землеробів і скотарів;
  - місця виявлення поселень, які дали назви трипільській і середньостогівській археологічним культурам;
- Запропонуйте доповнення до легенди карти: доберіть до умовних позначень тлумачення.

ЗЕМЛЕРОБИ ТА СКОТАРІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Умовні позначення

Заставне	Поселення найдавніших землеробів на теренах України (близько 7 тис. років тому)		Район зародження трипільської культури, шляхи розселення трипільців

Діємо: практичні завдання

На основі відомої інформації про особливості трипільської та середньостогівської культур упорядкуйте історичне лото: запропонуйте поєднати історичні ілюстрації з відповідними текстовими картками.

1 Антропоморфні жіночі фігури

2 Статуетка ведра

3 Наконечники стріл, списів, дротики

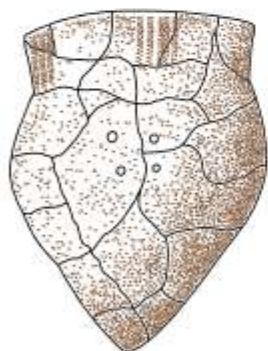
4 Біноклевидна посудина

Середньостогівська культура

5 Статуетка коня

Трипільська культура

6 Посудина з глини з домішками товченої мушлі

7 Знаряддя праці доби енеоліту

Факт чи фейк?

Любителями історії висувається багато гіпотез щодо унікальної ролі трипільців. Мовляв, вони створили першу землеробську культуру на планеті, винайшли плуг і писемність і головне — були предками сучасних українців.

Пропонуємо перевірити їх достовірність: оберіть одну з вище перелічених досягнень трипільців та спробуйте за допомогою додаткових історичних джерел інформації спростувати або довести правильність гіпотези.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Спільноти землеробів і скотарів на українських землях**».

Коли і звідки землеробство і скотарство поширилися на теренах України?

Прекрасно

Що вплинуло на формування особливого способу життя спільнот землеробів і скотарів на теренах України?

Добре

Які характерні риси притаманні трипільській і середньостогівській археологічним культурам?

Треба попрацювати

Яким видом історичних джерел послуговуються вчені, досліджуючи життя давніх спільнот землеробів і скотарів?

Нічого не зрозуміло

2. Історія на лінії часу

Позначте на лінії часу хронологічні межі існування трипільської та середньостогівської археологічних культур. Визначте: **а)** скільки тисячоліть розвивалася трипільська культура; **б)** скільки тисячоліть минуло до наших днів від часу появи середньостогівської культури.

3. Перевірте себе за допомогою онлайн-вправи.

<https://cutt.ly/D8CoNFJ>

II. Обговоріть у групі

Об'єднайтеся в групи і складіть по два відкриті і по два закриті запитання до тем «Трипільська культура», «Середньостогівська культура». Запропонуйте однокласникам/однокласницям дати на них відповіді.

III. Мислю творчо

1. Підготуйте творчий інформаційний проєкт (презентацію, лепбук тощо) про одну із згаданих у параграфі археологічних культур.
2. Трипільська культура надихає не лише істориків, а й митців. Підготуйте творчий проєкт (презентацію, лепбук, виставку) «Трипільські мотиви в художній культурі».

§12 ► ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПЕРВІСНИХ СПІЛЬНОТ

1. Відгадайте закодоване поняття і доберіть найточніше пояснення його змісту. Розгадати слово допоможе знання української абетки: кожне число коду відповідає номеру літери в абетці.

2. Поясніть, чому саме обране вами тлумачення є правильним. Так ви дізнаєтесь, про що йтиметься в цьому параграфі.

22 24 22 20 12 16 31 22 23 3 19

Форма взаємодії людей, об'єднаних спільними інтересами

Форма взаємодії людей, які народились в одній країні

Форма взаємодії людей, які живуть в одному відрізку часу

Сьогодні ми дінаємось про розвиток первісних людських спільнот. Наше завдання — знайти відповіді на запитання освітнього дартсу.

Які форми людських спільнот розвивалися за первісної доби? "

Що сприяло формуванню людських спільнот і як об'єднання впливало на життя наших предків? "

Які особливості вирізняють родову і сусідську громади, матріархат і патріархат? "

Як упорядковувалися відносини членів суспільства за первісної доби? "

Читаємо й розуміємо

Ознайомтеся з поняттями рубрики «Варто запам'ятати!», прочитайте навчальний текст і виконайте завдання (працюйте усно або письмово в зошиті).

1. Заповніть пропуски в тексті, використовуючи поняття з хмаринки-підказки.

2. Визначте і назвіть, яка інформація тексту була вам відома, а яка є новою.

3. Під час читання дайте відповіді на запитання, що супроводжують текст.

Варто запам'ятати!

Вождь — ватажок, лідер громади або племені в первісних людей.

Матріархат — етап розвитку первісного суспільства, за якого громади об'єднувалися на підставі спорідненості *по материнській лінії*; характеризувався значним впливом жінки на життя громади.

Патріархат — етап розвитку первісного суспільства, за якого спільнота об'єднувалася на підставі спорідненості *по батьківській лінії*; характеризується провідною роллю чоловіків у житті суспільства.

Плем'я — об'єднання кількох об'єднаних спільним походженням, мовою, вірою і звичаями родів.

Рада — зібрання представників громади, на якому вирішуються важливі питання організації життя спільноти.

Рід — об'єднання кількох родових громад, якому притаманні схожі правила поведінки, звичаї, мова, відчуття спорідненості.

Родова громада — історично перше об'єднання людей, засноване на кровній спорідненості, колективній праці для спільного задоволення потреб.

Сім'я — у первісному суспільстві пов'язані шлюбними зв'язками люди, які вели спільне господарство, побут, виховували дітей тощо.

Старійшини — найбільш досвідчені члени первісних суспільств, яким доручали керувати життям роду чи племені.

Сусідська громада — територіальна спільнота сімей, не пов'язаних родинними зв'язками.

1. ЛЮДСЬКІ СПІЛЬНОТИ ПЕРВІСНОЇ ДОБИ

Текст для читання	Запитання до тексту
<p>З найдавніших часів, щойно люди почали виокремлюватися з природного середовища, взаємодія їх між собою допомагала спільно вирішувати завдання добування їжі, облаштування побуту, захисту від загроз, продовження роду тощо.</p> <p>Отже, суспільство формувалося разом із розвитком людства. Так само як змінювалася людина, її заняття та уявлення про світ, змінювалися й відносини між членами суспільства. На підставі досліджень сучасні вчені сформуливали своє бачення етапів розвитку людських спільнот відповідно до форм організації суспільства.</p>	<p><i>Поміркуйте, дані яких СІД можуть слугувати джерелом інформації про устрій первісних спільнот давнини.</i></p>

Текст для читання	Запитання до тексту
<p>Найдавніші колективи людей вчені назвали первісними родовими _____ . Члени такої громади разом жили і працювали, усе здобули в ході спільної праці ділили порівну. Члени громади були родичами, гуртувалися довкола найстаршої жінки-матері. Тому такий лад часто називають _____ .</p>	<p><i>Пригадайте, яка давня археологічна культура на українських землях характеризувалася високим суспільним становищем жінки.</i></p>
<p>Із часом заняття людей ставали складнішими, а часто й небезпечними. Наприклад, полювання, використання важких знарядь праці потребувало значних фізичних зусиль саме від чоловіків. Тому їхня роль у житті громади зростала і вони вийшли на місце лідерів людських спільнот. Жінкам обмежили доступ до вирішення громадських справ. Настали часи _____ . Відтепер більшість громад по батьківській лінії вели й родовід. Хоча до наших днів в окремих народів збереглися традиції _____ .</p>	<p><i>Дізнайтеся з додаткових джерел, у яких народів у пізніші історичні епохи зберігалися традиції матріархату.</i></p>
<p>Кілька _____ родових _____ громад об'єднувалися в _____ . _____ , що жили поруч, активно взаємодіяли. У них формувалися схожі правила поведінки, звичаї, мова, відчуття спорідненості.</p>	<p><i>Що могло стати причиною конфліктів між племенами первісних людей?</i></p>
<p>Кілька таких споріднених родів утворювали _____ . Вони намагалися захищати свою територію від чужаків.</p>	
<p>Очолювали громади, роди й племена _____ — найавторитетніші члени спільноти. _____ старійшин — зібрання найавторитетніших членів громад — керувала господарськими справами громад, вирішувала суперечки та інші важливі проблеми життя спільноти. Здійснюючи управління громадою, старійшини спиралися на авторитет звичаїв і традицій, що склалися протягом тривалого часу розвитку спільноти і передавалися в усній формі.</p>	<p><i>Де в наш час можна побачити подібний спосіб управління суспільством? На що спирається сучасна влада в управлінні суспільством?</i></p>

Текст для читання	Запитання до тексту
<p>Поступово серед авторитетних членів первісної спільноти виокремлювався лідер — _____. Він міг керувати радою старійшин, очолювати громаду чи плем'я під час полювання або в сутичках з іншими спільнотами. Іноді йому довіряли здійснювати й релігійні обряди.</p> <p>Варто додати, що чисельність людей невпинно зростала. У межах поселень родової громади почали оселятися не тільки родичі. Люди, не пов'язані родинними зв'язками, облаштовували окремі житла. Так на зміну родовій громаді прийшла _____ громада, яка складалася з окремих _____.</p> <p>Із розвитком господарства й побуту сформувалося бажання мати щось своє, особисте — приватну власність. У сусідській громаді приватна власність поєднувалася з громадською. Поступово одні члени громади накопичували більше власності, ніж інші, ставали більш заможними. Таке явище вчені назвали майновою нерівністю. Як правило, заможнішими ставали вожді та їхнє найближче оточення, які здійснювали розподіл здобичі тощо.</p> <p>На певному етапі розвитку суспільства, коли постала потреба більш ефективного управління господарським життям і великими людськими спільнотами, на межі IV–III тис. до н. е. виникли перші держави. З появою держав доба первісного суспільства завершилася.</p>	<p><i>Якими якостями мав володіти чоловік, щоб стати на чолі племені? Чи могла очолити плем'я жінка?</i></p> <p><i>Назвіть види первісних громад. Поміркуйте, у якій із них налагодити взаємодію членів спільноти було легше.</i></p> <p><i>Поміркуйте, як розвиток майнової нерівності вплинув на відносини в первісному суспільстві.</i></p> <p><i>Чи є держава формою організації первісного суспільства?</i></p>

Варто запам'ятати!

Держава — форма організації суспільства на певній території за допомогою законів та органів влади (посадові особи), які утримуються за рахунок зібраних з населення податків.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Форми організації первісних спільнот**». Дайте відповіді на запитання.

Які форми людських спільнот розвивалися за первісної доби?

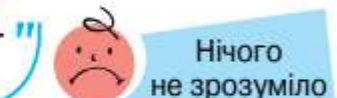
Що сприяло формуванню людських спільнот і як об'єднання впливало на життя наших предків?

Які особливості вирізняють родову і сусідську громади, матріархат і патріархат?

Як упорядковувалися відносини членів суспільства за первісної доби?

II. Обговоріть у групі

1. Виконайте завдання:

- уявно розташуйте назви людських спільнот у хронологічному порядку їх формування протягом історії;
- коротко схарактеризуйте особливості кожної із них;
- назвіть, які види спільнот залишилися в минулому і не зустрічаються в сучасному суспільстві.

2. Поміркуйте та спільно обговоріть, як впливала на життя людини належність до громади. Придумайте ситуації, коли належність до громади була на користь людині, а коли — ні.

III. Мислю творчо

За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте мініпроект «Первісні спільноти в наші дні» — розповідь про спільноти нашої планети, які в наші дні зберігають ознаки первісних. (Візьміть участь у створенні спільної з однокласниками/однокласницями презентації або підготуйте тематичний постер індивідуально.)

§13 ► РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ ТА КУЛЬТУРА ПЕРВІСНОЇ ДОБИ

1. Поясніть, що таке художня культура людства. Які ви знаєте галузі художньої культури? 2. Висловіть припущення, які з галузей художньої культури могли зародитися за первісної доби.

Сьогодні ми дізнаємося, як за первісної доби зароджувалася особлива галузь життя людей — культура. Цілі уроку визначені в освітньому дартсі.

Що впливало на розширення знань людини про навколишній світ?

Чому знання первісних людей мали практичний характер?

Якими були та як формувалися найдавніші релігійні вірування людей?

Що про розвиток мистецтва за первісної доби розповідають археологічні пам'ятки?

1. ЯКИМИ ЗНАННЯМИ ВОЛОДИЛИ ПЕРВІСНІ ЛЮДИ

Читаємо й розуміємо

1. Визначте за текстом знання, які накопичували первісні люди протягом життя.
2. Прочитайте навчальний текст і визначте, що означає твердження: «Знання первісних людей мали практичний характер».

Давні люди перебували в тісному зв'язку з природою. Дбаючи про виживання, освоюючи нові простори Землі, наші предки пізнавали довколишній світ. Вони були спостережливими, кмітливими. Усі знання, які накопичували первісні люди, були потрібні їм у повсякденному житті, а тому мали *практичний характер*.

Первісні люди добре *знали звички тварин, розумілися на багатьох видах їстівних і неїстівних рослин*. Уже в давні часи люди цілющими травами, корінням *могли лікувати деякі хвороби*, заліковувати рани, вони вміли навіть робити певні хірургічні операції.

Виготовлення знарядь праці з каменю, кістки, а згодом і з металу сприяло *вивченню властивостей різних матеріалів і речовин*.

У результаті спостережень за природними явищами люди поступово навчилися орієнтуватися за Сонцем й іншими зірками. Зацікавленість небесними світилами зросла, коли виникло землеробство: для сільськогосподарських робіт було вкрай важливо мати точний календар. Так було закладено основи *астрономії* — науки про небесні тіла.

Господарювання, розвиток обміну товарів і торгівлі потребували навичок лічби: скотарі вели підрахунок поголів'я худоби, землероби — кількість зібраного врожаю. Уміння рахувати започаткувало розвиток *математики*.

Поміркуймо!

1. Що спонукало первісних людей постійно розширювати свої знання про навколишній світ?
2. Навіщо наші предки приручили тварин?

2. МИСТЕЦТВО ПЕРВІСНОЇ ДОБИ

Віртуальна екскурсія

Уважно розгляньте ілюстрований колаж «Пам'ятки первісного мистецтва у світі» (с. 75) і продовжте розповідь, доповнивши її інформацією про відомі пам'ятки первісного мистецтва.

Моя розповідь про пам'ятки первісного мистецтва

Важливою відмінністю людини є прагнення створювати прекрасне, передавати свої думки і враження через символи та художні образи. По всьому світу археологи знаходять пам'ятки первісного мистецтва. Вони свідчать про те, що мистецтво має давнє коріння і розвивалося разом із людиною.

Якщо ми здійснимо уявну мандрівку, то... (ваше продовження розповіді за допомогою ілюстрованого колажу).

Зображення бізонів у печері Альтаміра, 10–15 тис. років тому

Стоунхендж — пам'ятка мегалітичної архітектури первісної доби, 3 тис. років тому

Музичні кістки з Мізинської стоянки, 20 тис. років тому

Храм Гебеклі-Тепе — найдавніший з відомих храмів 9 тис. до н. е.

Наскельний живопис парку Какаду, доба палеоліту

Віллендорфська Венера — ймовірний символ родючості, 24–22 тис. до н. е.

Печера Куева-де-лас-манос («Печера тисячі рук»), 13–9 тис. до н. е.

Пам'ятки первісного мистецтва у світі

Факт чи фейк?

Прочитайте історію одного відкриття та дайте відповіді на запитання.

1. Чому сучасники сприйняли відкриття Марселіно де Саутуоли як фейкову інформацію?
2. Як було підтверджено правдивість відкриття археолога?
3. Висловіть припущення, які дослідження повинні були зробити вчені, щоб підтвердити достовірність даних Саутуоли.

Чи могли первісні люди малювати?

Майже сто років тому дочка сеньйора дона Марселіно де Саутуоли, якій надокучило спостерігати за тим, як її батько-археолог розкопував один із завалів печери Альтаміра, вирушила гуляти підземеллям.

— Тату! — вигукнула вона раптом. — Тату, дивися, бики!

Саутуола спустився в печеру і як заморожений дивився на небачену картинну галерею. Прямо на стелі печери «гралися», «паслися», «мчали» щодуху бізони, а поряд з ними дикий кінь і вепр.

Малюнки первісних людей? Схоже на те. Адже вхід в печеру, очевидно, був завалений дуже давно. Тварини — давні, більшість із них вимерли давним-давно. Затверділа фарба не така, як нині. А ось скойка, що слугувала художнику палітрою!

На кожному кроці дослідника чекали несподіванки. Велика група бізонів — та, яку побачила Марія, — була нанесена, як виявилось, поверх іншого розпису, більш примітивного і більш давнього.

У 1880 р. Саутуола видав книгу про своє відкриття.

Але здійснювався скандал. Критики відкриття стверджували, що знайдені малюнки — підробка сучасного художника. Адже первісні люди нічим не відрізнялися від горил, тому малювати не могли.

У 1888 р. Саутуола помер. А вже через кілька років стало зрозуміло, що він був правий — були знайдені печери з подібними розписами в інших місцях Іспанії і Франції. Зараз таких пам'яток у Західній Європі знайдено більш як півтори сотні.

3. ВІРУВАННЯ ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ

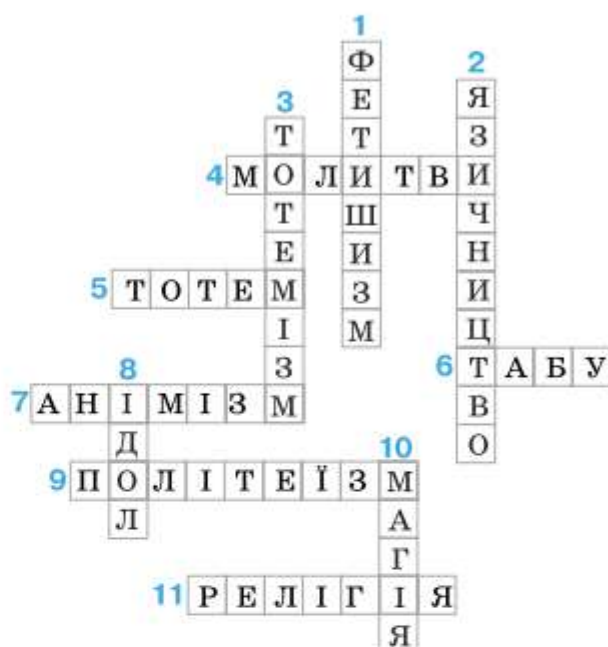

Читаємо й розуміємо

Прочитайте навчальний текст і складіть запитання до кросворду «Первісні релігійні вірування».

Ми вже знаємо, що наші предки були надзвичайно допитливими. Щоденно, вирішуючи найрізноманітніші завдання щодо виживання, вони здобували чимало корисних знань. Але водночас первісних людей оточували й такі явища, яких вони пояснити не могли і були перед ними безсилі. Наприклад, грім і блискавка під час грози могли викликати страх. У наш час ми знаємо, що це явища природи. А древнім людям здавалося, що невідомі істоти чомусь розсердилися й голосно сваряться, погрожуючи людям вогняною блискавицею. Тож у наших предків виникала думка, що цих істот можна задобрити дарунками.

Страх перед незвіданими явищами сприяв появі **релігійних вірувань** — віри в надприродні сили богів і чарівні властивості деяких предметів.

Пізнавально й цікаво

Звідки вчені дізналися про первісні релігійні вірування

Розгадати таємницю давніх вірувань допомогли етнографічні дослідження життя аборигенів Австралії та індіанських племен Америки. В індіанського племені оджибе в ужитку було словосполучення «ot-totem», що означало «його рід». Від нього й походить назва **тотемізм** — віра людей у надприродний зв'язок людського роду із легендарним засновником роду. Зображали цього першопредка у вигляді **тотема** — стилізованого **ідола** (божества поклоніння) або предмета (наприклад, священне дерево), наділених чудодійними властивостями. Етнографічні дослідження показали, що найчастіше наші предки обирали символом найбільш значущу в їхньому житті та господарській діяльності рослину або тварину.

Релігійні вірування первісних людей учені визначають як *язичницькі* (тобто — обожнювання сил природи). Адже вірили наші предки в існування багатьох богів (багатобожжя має наукову назву *політеїзм*). Залежно від предмета обожнення вчені вирізняють ряд найдавніших форм релігійних вірувань.

Первісні релігійні вірування

Особливе місце у віруваннях посідав *культ предків*. Археологи довели, що вже неандертальці здійснювали ритуали поховання померлих. Те, що разом з померлими до могили клали різноманітні предмети: знаряддя праці, їжу, прикраси, — свідчило, на думку вчених, про вірування в потойбічне життя. Згодом у первісних людей сформувалося уявлення, що духи померлих предків «допомагають» своїм живим родичам у земному житті. Але навзаємін потребують задовбрювання у вигляді жертвовної їжі та пиття.

Складно відокремити первісні форми релігії одну від одної — вони тісно перепліталися. Існує чимало гіпотез щодо витоків первісних вірувань. Об'єднує їх те, що наші предки перенесли на світ богів досвід взаємодії в людській спільноті. Віра в те, що богів і духів можна задобрити дарами, призвела до формування практики *жертвопринесення*. А словесні звертання

до богів поступово оформилися в *молитви*. Люди вірили, що здійснення певних дій, обрядів допоможуть змінити реальність. Віру в можливість за допомогою ритуальних дій змінити дійсність вчені назвали *магією*. Релігійні ритуали наші предки здійснювали у спеціальних місцях — святилищах.

Український всесвіт

Кам'яна могила – святилище первісних людей

Унікальна природно-історична пам'ятка Кам'яна могила (система гротів і печер) розташована неподалік м. Мелітополь (Запорізька область). Досліджуючи кам'яні стіни, вчені знайшли більш як 3000 наскельних малюнків: зображення людей, тварин. Крім того, тут є загадкові символи, написи-петрогліфи, які досі не вдалося розшифрувати. Вік окремих зображень сягає більше 20 тис. років до н. е. Учені виявили, що протягом тисячоліть навколо не було людських поселень. Це означає, що до Кам'яної могили приходили як до святилища.

У 2001 р. Державний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила» визнано об'єктом культурної спадщини України. У 2022 р., під час розгортання повномасштабної війни Росії проти України, ці терени були тимчасово окуповані і заміновані загарбниками. Проте Кам'яна могила існувала за тисячі років до появи Московії, і вона буде свідком скорого вигнання російських загарбників з української землі.

Кам'яна могила — український стоунхендж на Запоріжжі.

Українська правда,
06.09.2019 .

Тривалість 1 хв. 56 сек.
cutt.ly/y9yf0TE

З часом первісні вірування людей змінювалися й, здавалося б, зникали під впливом нових знань людства про навколишній світ. Але чимало уявлень із стародавніх часів зберігаються й до нашого часу в сучасних монотеїстичних релігіях, численних забобонах і захопленні окремих людей магічними ритуалами.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Релігійні вірування та культура первісної доби». Дайте відповіді на запитання.

Що впливало на розширення знань людини про навколишній світ? Прекрасно

Чому знання первісних людей мали практичний характер? Добре

Якими були та як формувалися найдавніші релігійні вірування людей? Треба попрацювати

Що про розвиток мистецтва за первісної доби розповідають археологічні пам'ятки? Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

Поспілкуйтеся з дорослими членами родини, знайомими про відомі їм релігійні обряди та традиції, що побутують у наш час. Визначте, чи збереглися елементи первісних релігійних вірувань до нашого часу. Наведіть приклади із життя своєї родини або громади.

III. Мислю творчо

«Відвідайте» картинну галерею первісного мистецтва і дайте відповіді на запитання:

1) чому наскельні малюнки первісних людей належать до історичних джерел?

2) яку інформацію про минуле «розповідають» ці історичні джерела?

3) придумайте дизайн візитівки однієї із зображених пам'яток як туристичного об'єкта.

Картинна галерея первісної людини
cutt.ly/68CabZb

Печера Куела-де-лос-Кабаллос (Іспанія)

Печера Ласко (Франція)

Печера Альтаміра (Іспанія)

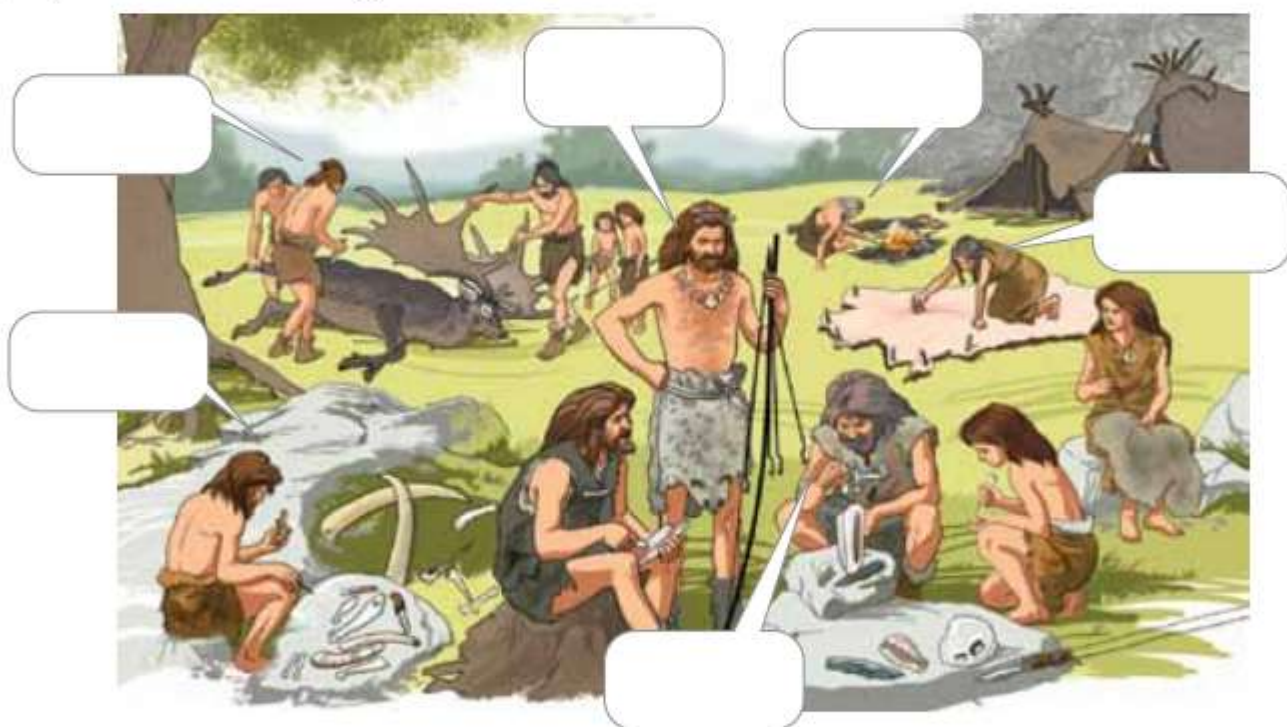
3. ГОСТИНИ У КВІНТИЛІАНА

Античний вчений Марк Фабій Квінтіліан радив своїм учням для кращого розуміння намагатися відповідати на запитання: **Хто? Що? Де? Коли? Чим? Як? Чому?**

Продумайте запитання відповідного змісту до таких тем:
а) заняття первісних людей; б) розвиток форм організації первісного суспільства; в) культура первісних людей; г) трипільська археологічна культура.

4. ТВОРЧА МАЙСТЕРНЯ

Уважно розгляньте, чим зайняті зображені на малюнку люди. Уявіть, що ви створюєте книжку коміксів про життя первісних спільнот. Дайте назву зображеному на ілюстрації епізоду. Для кожного з позначених персонажів придумайте репліки, якими вони розповідатимуть про заняття мешканців/мешканок первісного поселення.

5. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за покликанням:

<https://forms.gle/eVLY5MQcMhVkJTcgUA>
або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код. *Бажаємо успіху та високого бала!*

РОЗДІЛ 2. ЦИВІЛІЗАЦІЇ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

§15 ► ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЦЕНТРИ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ В ЧАСІ І ПРОСТОРІ

1. Пригадайте, які форми організації суспільства існували за первісної доби.
2. Чому первісні люди об'єднувалися в спільноти?
3. Як здійснювалося управління спільнотами людей за первісної доби?
4. Яку роль в упорядкуванні відносин за первісної доби відігравали мораль, табу, звичаї?

Ми дізналися про первісну історію людства і продовжуємо вивчення **історії стародавнього світу**. Вчені визначають цей час, як час народження найдавніших **цивілізацій** і формування перших в історії людства **держав**.

Коли, як і чому виникли перші цивілізації? Про це ви дізнаєтесь, досягаючи цілей нашого уроку.

Що таке цивілізація та які її ознаки?

Коли і де виникли перші цивілізації?

Чому первісне суспільство не визначають як цивілізацію?

Який вид історичних джерел з'явився в розпорядженні вчених завдяки першим цивілізаціям?

1. ЩО ТАКЕ ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Поміркуймо!

Напевно, вам доводилося чути вислови «цивілізований світ», «цивілізована людина». Поясніть, який зміст вкладають у ці поняття сучасні люди.

Протягом IV–II тис. до н. е. люди зробили відкриття, які дозволяють вченим визначати цей час як час народження перших **цивілізацій**. Щоб звернути увагу на те, що в ході поступових змін людство піднялось на вищий щабель розвитку,

деякі вчені навіть назвали первісну добу періодом дикунства.

Що було свідченням того, що людство піднялося на щабель розвитку цивілізації? На думку вчених, це відбулося тоді, коли поведінка людей почала підпорядковуватися моральності й законності.

Пізнавально й цікаво

За спогадами, на лекції відомої вченої Маргарет Мід один студент спитав у неї: «Що було першою ознакою цивілізації?» Він чекав, що вона згадає знайдений археологами глиняний посуд, точильний камінь або, можливо, стародавню зброю. Натомість Маргарет Мід відповіла: «Кістка людського стегна первісної людини, яка була зламана, а потім зрослася». Вчена пояснила: якщо жива істота у світі тварин ламає ногу, то вона вмирає. Зі зламаною ногою вона не може втекти від небезпеки, знайти їжу. Вона стає здобиччю для хижаків, оскільки кістка зростається досить довго. Натомість знайдена археологами кістка людського стегна, що була зламана, а потім зрослася, свідчить про те, що хтось дбав про постраждалого. Хтось полював і добував їжу, був поруч із пораненим, охороняв його довгі місяці, поки кістка не зрослася. Співчуття та допомога слабому й хворому — це перша ознака цивілізації.

Варто запам'ятати!

Цивілізація — група країн і народів, яких об'єднують спільні риси в суспільній організації, господарстві та культурі, спільні духовні цінності, ідеали, світогляд.

2. ПОЯВА ПЕРШИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Щодо часу зародження давніх цивілізацій у науці досі триває дискусія. **Очевидно, найдавнішу цивілізацію світу заснували в IV тис. до н. е. шумери в Месопотамії** (це територія між річками Тигр і Євфрат, тому її називають ще Межиріччя). У III тис. до н. е. виникли Давньоєгипетська, Давньоіндійська і Давньокитайська цивілізації. Давню історію має Мінойська цивілізація на острові Крит (3000–1000 рр. до н. е.).

Читаємо й розуміємо

Визначте за текстом ознаки цивілізації і запишіть їх до схеми (за зразком).

Важливою особливістю перших цивілізацій є те, що вони з'явилися в долинах великих річок: Тигру й Євфрату в Месопотамії (Межиріччі), Нілу в Єгипті, Інду в Індії, Хуанхе в Китаї. Творцями перших цивілізацій стали землероби так званого «Родючого Півмісяця» — району світу від Межиріччя річок Тигр і Євфрат до Нілу. У родючих долинах річок люди вирощували добрі врожаї. Це давало змогу прогодувати родину, а також розводити домашню худобу. Тому поступово чисельність населення зростала і на місці селищ землеробів постали *міста* з тисячами мешканців. Найдавніші у світі міста виникли в Месопотамії близько 3500 років до н. е. В Єгипті міські осередки з'явилися близько 3200 років до н. е. У долині Інду — близько 2500 років до н. е., а на території Китаю в долині Хуанхе — близько 1800 р. до н. е.

Пізнавально й цікаво

Найдавнішим містом світу вважають Єрихо (Єрихон), згадане в Біблії. Книга Книг описує, як ізраїльтяни сурмили в «єрихонські труби» під час штурму міста. Проте історія Єрихо набагато довша за біблійну історію. Вчені встановили, що стародавнє місто, яке займало площу 4 гектари, оточували захисні стіни віком 10 000 років!

Залишки міста Єрихо (розташоване в Юдейській пустелі між річкою Йордан і Мертвим морем)

Можливість створювати запаси продуктів зумовила *поділ праці*. Землероби і скотарі виготовляли продукти харчування, ремісники — предмети побуту, прикраси тощо, торговці — перевозили й продавали товари. Продукти землеробства і скотарства обмінювали на ремісничі вироби та інші продукти й ресурси, які іноді привозили за сотні, а то й тисячі кілометрів.

Для деяких народів торгівля була головним заняттям. Наприклад, давні фінікійці, які жили на узбережжі Середземного моря, перетворили свої міста Тир, Бібл, Сидон та інші на великі торговельні центри. Продаючи вина, оливкову олію, пурпурні тканини, скляний посуд, фінікійці прославилися як успішні торговці і найкращі мореплавці тогочасного світу. Їм навіть вдалося на своїх кораблях обітнути Африку вздовж західного берега! Щоправда, займаючись торгівлею, фінікійці іноді вдавалися й до морського піратства.

Вожді племен, використовуючи свою керівну роль, накопичували багатства і підпорядковували собі інших членів громад. Так формувалася *соціальна нерівність*, за якої одні члени суспільства займали більш привілейоване становище порівняно з іншими.

Часто влада правителя оголошувалася священною (такою, що була дана богами). Прагнучи довести свою могутність і зберегти пам'ять про свою велич для наступних поколінь, правителі будували храми, палаці, гробниці. Їх пишно оздо-

блювали статуями богів, мозаїками, настінними розписами тощо. Дослідження цих пам'яток архітектури відіграє важливу роль у вивченні давніх цивілізацій.

Зростання чисельності громад, потреба регулювати відносини між людьми та керувати господарством зумовило формування особливої групи людей — *чиновників*, які допомагали правителю управляти державою. Управління здійснювалося на основі визнаних правил, які згодом назвали законами. Спочатку вони існували в усній формі, але від часів царя Хаммурапі (правитель Вавилону в 1792–1750 рр. до н. е.) закони почали записувати.

Винайдення *писемності* близько 5 тис. років тому було надзвичайно важливим відкриттям людства. Спочатку знаки письма використовували для обліку виробленої продукції, податків і платні. Згодом люди почали записувати священні тексти, закони, міфи, діяння правителів (саме ці розповіді започаткували історичні описи). У давніх державах існувала окрема група людей — переписувачів. Вони відігравали важливу роль, оскільки фіксували в писемних пам'ятках важливі сторінки життя давніх держав. Дослідження їхніх записів полегшує історикам вивчення історії стародавнього світу.

Отже, суспільні зміни, що відбулися в певних районах світу протягом IV–III тис. до н. е., засвідчили перехід людства на значно вищий, порівняно з первісною добою рівень розвитку. Саме тому цей час і називають часом появи перших цивілізацій.

Діємо: практичні завдання

1. Упорядкуйте малюнкове лото (с. 88): уявно з'єднайте назви найдавніших цивілізацій, пов'язані з ними географічні об'єкти та малюнки з підписами-підказками.

2. Уявіть, що вас запросили до авторського колективу, який працює над створенням ілюстрованого довідника з історії стародавнього світу.

Об'єднайтеся у дослідницькі групи та виконайте завдання:

а) розподіліть між собою пам'ятки, подані на схемі «Найдавніші цивілізації»;

б) стисло опишіть кожен пам'ятку: назва, час і місце створення, стан збереження до нашого часу.

НАЙДАВНІШІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Брахма

острів Крит

Китайська

Лабіринт Міноса

Інд

Фараон

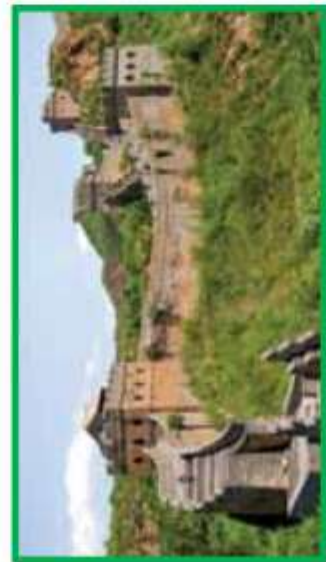
Мінойська

Гільгамеш

Хуанхе

Індійська

Стіна

Шумерська

Іштар

Давній Єгипет

Ніл

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Цивілізаційні центри стародавнього Сходу в часі і просторі». Дайте відповіді на запитання.

Що таке цивілізація та які її ознаки?

Прекрасно

Коли і де виникли перші цивілізації?

Добре

Чому первісне суспільство не визначають як цивілізацію?

Треба попрацювати

Який вид історичних джерел з'явився в розпорядженні вчених завдяки першим цивілізаціям?

Нічого не зрозуміло

2. На основі матеріалів параграфу розташуйте запропоновані події в хронологічній послідовності

Винайдення писемності

Поява цивілізації в Єгипті

Заснування міста Єрихон

Заснування шумерської цивілізації в Межиріччі

II. Обговоріть у групі

Осередки стародавніх культур розвивалися й на інших теренах. На частині території України, Румунії та Молдови своїми величезними поселеннями вирізнялася Трипільська культура (існувала приблизно з 5400 до 2750 рр. до н. е.). В Африці, на території сучасного Єгипту та Судану, з III тисячоліття до н. е. існувала Нубійська культура. У Південній Америці приблизно тоді ж на території сучасної Перу виникла культура Норте-Чико. У Центральній Америці в II тисячолітті до н. е. зародилася Ольмекська культура, що була попередницею культури майя.

Часто ці культури також називають цивілізаціями. **Дізнайтеся з додаткових джерел інформацію про особливості цих спільнот та визначте, чи можна їх зарахувати до цивілізацій.**

III. Мислю творчо

1. Мандрівка гугл-картою

Здійсніть мандрівку гугл-картою: знайдіть на карті розташування річок, у долинах яких формувалися перші цивілізації, прокладіть маршрут подорожі та визначте приблизну відстань між осередками цивілізацій по лінії розташування «Єгипет — Месопотамія — Індія — Китай».

§16 ► ЦИВІЛІЗАЦІЇ РІЧКОВИХ ДОЛИН

Розгадайте ребус і назвіть ознаки закодованого в ньому явища.

Як було організоване господарство у народів — творців перших цивілізацій, дізнаємось під час уроку-дослідження, керуючись освітнім дартсом цілей.

Чому цивілізації давніх Єгипту, Межиріччя, Індії та Китаю називають річковими?

Які завдання вирішували народи давніх цивілізацій для налагодження успішного землеробства в долинах річок?

Як налагодження господарювання впливало на знання населення давніх країн про навколишній світ?

Чи могли мешканці річкових долин налагодити ефективно господарювання поодинці?

1. ДЕ ВИНИКЛИ НАЙДАВНІШІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

«Єгипет — дарунок Нілу», — писав давньогрецький історик Геродот. Поетичну метафору про значення вод Нілу в зародженні давньоєгипетської цивілізації можна застосувати й до інших перших цивілізацій, що виникли в долинах річок Тигр і Євфрат у Месопотамії, Інд в Індії, Хуанхе в Китаї.

Попри те, що найперші цивілізації розташовувалися далеко одна від одної, у їхньому розвитку спостерігалось чимало схожих рис. Це можна простежити за історичними картами.

Діємо: практичні завдання

Уважно розгляньте історичну карту та виконайте завдання:

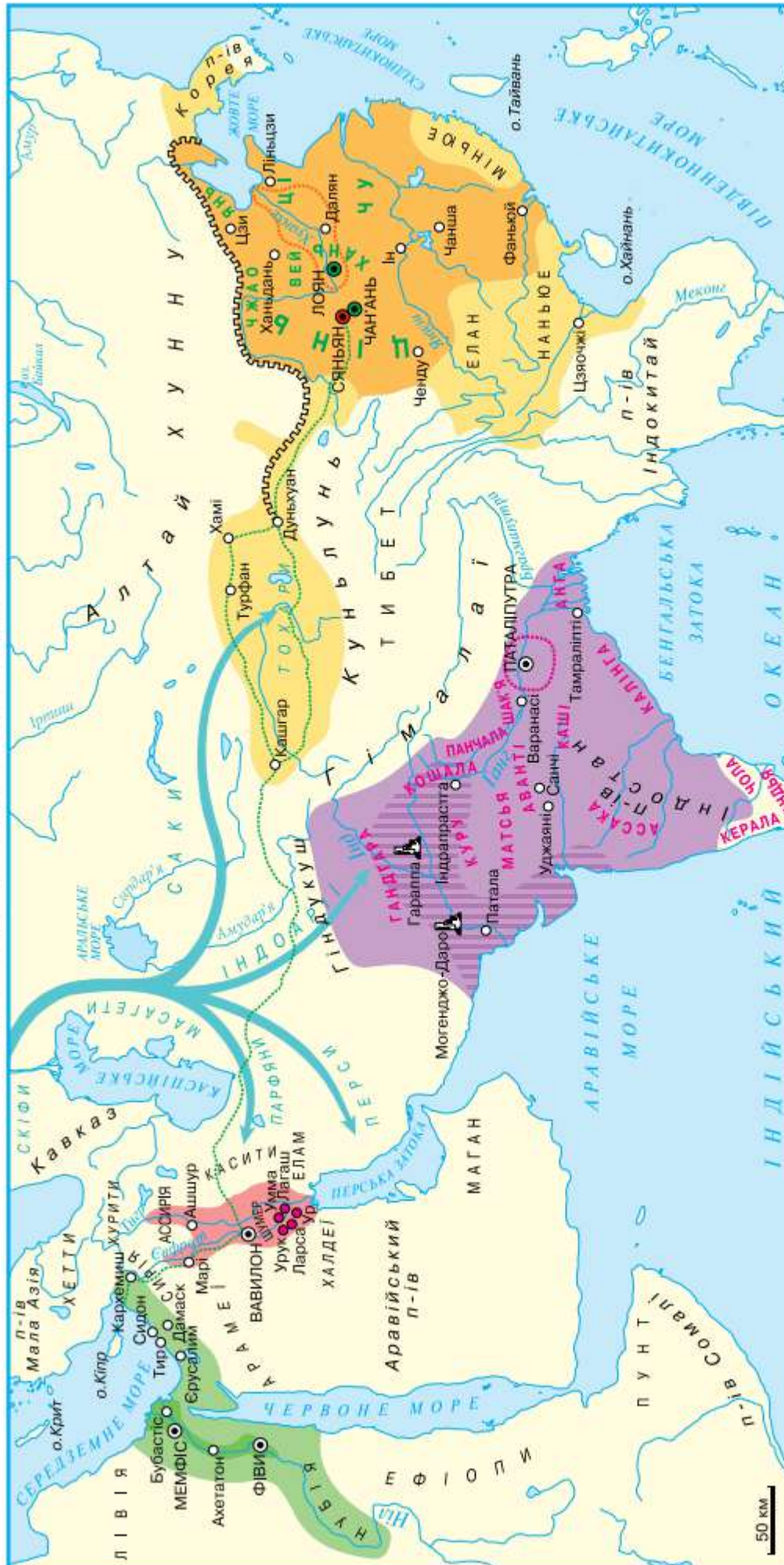
1) які позначення на карті вказують на те, що найдавніші цивілізації формувалися в долинах річок?

2) покажіть на карті осередки цивілізацій в Африці, Азії, на Близькому Сході.

3) зіставте цю карту з повною картою світу та визначте, які з цивілізацій розташовувалися географічно найближче до нинішньої території України.

ДАВНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ РІЧКОВИХ ДОЛИН

ЕГИПЕТ	ІНДІЯ	ШАК'Я	КИТАЙ
Египетське царство в III тис. до н.е.	Район цивілізації долини Інду в III-II тис. до н.е.	Інші держави Індії	Інші держави Індії
Землі, що їх завоювали фараони до XV ст. до н.е.	Найдавніші міста Індії	Держава Маур'їв за царя Ашоки (273-236 рр. до н.е.)	Держава Маур'їв за царя Ашоки (273-236 рр. до н.е.)
ДВОРІЧЧЯ	Переселення індоєвропейських племен у другій половині II тис. до н.е.	Китайська імперія Цинь за правління Цинь Шіхуанді (246-210 рр. до н.е.)	Китайська імперія Цинь за правління Цинь Шіхуанді (246-210 рр. до н.е.)
Міста-держави шумерів у III тис. до н.е.	Назви давніх індоєвропейських племен	Землі, що їх завоювали імператори династії Хань у II ст. до н.е. - I ст. н.е.	Землі, що їх завоювали імператори династії Хань у II ст. до н.е. - I ст. н.е.
Давньовавилонське царство за правління Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.)	Царство Магадга в VI ст. до н.е.	Столиці імперії Хань	Столиці імперії Хань
		Великий шовковий шлях	Великий шовковий шлях

50 км

Поміркуймо!

Прочитайте уривок з вірша української поетеси Ірини Вовк «Гімн Хапі-Нілу» та дайте відповіді на запитання:

1) чому саме біля річок сформувалися найрозвиненіші суспільства давнини?

2) яку роль річки могли відігравати в житті цих суспільств? як люди могли використати їх для організації господарства й побуту?

Запишіть свої міркування до кластера «Роль річок у житті давніх народів»

Слава тобі, Хапі-Ніле, що з Підземного Світу виходиш,
а приходиш сюди, аби Світ Людей оживити.
Спонукаєш до цвіту майстерню освітлену Птаха,
риб володар, вожатий пернатих, о Хапі творящий,
що ячмінь сотворив ти, еммер дарував смертним людям,
що без тебе сумніють на видах і гинуть, пропащі.
Зеленій же, о Хапі, наповнюй пустелю водою,
Ти — улюбленець Сонця, веселій же благою ходою.

Ірина Вовк «Гімн Хапі-Нілу» (уривок)

Читаємо й розуміємо

Прочитайте текст «Природа річкових долин» і визначте:

1) слова та фрагменти, у яких ідеться про природні умови, що були сприятливими для життя й господарювання людини в районах виникнення перших цивілізацій;

2) явища, які були небезпечними або ускладнювали життя людей.

Природа річкових долин

Великі річки не одразу були привітними до людини. Для того щоб побудувати процвітаючі держави, давнім хліборобам довелося спочатку зрозуміти і навчитися використовувати природу своїх країн собі на користь.

Ніл (з єгипетської «Хапі», або «річка») немовби затиснутий зі сходу та заходу горами й піщаними пустелями. У Єгипті переважав спекотний і сухий клімат, дощі випадали дуже

рідко. Від спеки ґрунт покривався тріщинами, ставав твердим, наче камінь. Протягом 50 днів у країні лютував гарячий вітер хамсин, що нісся з неймовірною силою і здіймав хмари пилу та піску. Лише коли наставала пора розливу річок, Ніл виходив з берегів, зрошував навколишню долину — й єгипетська земля оживала.

Річки Тигр і Євфрат в Месопотамії (Межиріччі) щороку розливалися, несучи життєдайну вологу і родючий мул у долину. Водночас розливи річок завдавали людям проблем. Євфрат у нижній течії, неподалік від впадіння в море, розділявся на численні притоки-рукави. Береги річки були низькі, тому вона частенько змінювала русло на шляху до моря. Старі ж русла перетворювалися на непридатні для життя людини болота. До того ж дошкуляли хмари мошкари, яка любила цю місцину. Глинисті пагорби, спека, болота, мошкара, відсутність корисних для господарювання матеріалів (дерево, камінь) довгий час змушували людей триматися як найдалі від нижньої течії Євфрату.

Давні хлібороби Китаю селилися на берегах річки Хуанхе. Проте ця річка також норовиста. Під час розливів рівень води в ній піднімався на 5–20 м, загрожуючи повенями хліборобам, які прагнули використати родючий мул для землеробства. Близькість річки була настільки небезпечною, що у давньокитайських письменах слово «нещастя» записували ієрогліфом, який зображував водну стихію. А річку Хуанхе прозвали «Горем Китаю».

Клімат Індії спекотний і вологий. Найвищий на Землі Гімалайський гірський хребет захищає Південну Індію від потоків холодного повітря з півночі. На північному заході цього регіону розкинулася долина найбільшої річки Інд та її притоки. Родючі рівнини чергуються з напівпустелями.

На північному сході Індії розташований басейн річки Ганг. Тут, в умовах підвищеної вологості, росли буйні тропічні джунглі — непрохідні зарості дерев і чагарників. Під час сезону дощів у долині Гангу часто бували повені, а дельта річки перетворювалася на болотисту місцевість.

2. ЯК ДАВНІ НАРОДИ СТВОРИЛИ В РІЧКОВИХ ДОЛИНАХ ПРОЦВІТАЮЧІ КРАЇНИ

Читаємо й розуміємо

1. Прочитайте навчальний текст і дізнайтеся, як давні народи змогли організувати господарства в долинах великих річок: використовувати воду розливів, запобігати повеням, зрошувати посушливі ділянки землі.

2. Знайдіть у тексті слова, які позначають винаходи, зроблені людиною для організації іригаційного землеробства.

3. Висловіть припущення, як потреба організації землеробських робіт у річкових долинах впливала на розвиток ремесел і відносини між членами громад.

Налагодження господарювання у річкових долинах Єгипту, Месопотамії, Індії та Китаю потребувало великих зусиль. Під час розливів деякі ділянки землі заливало водою — і рослини гнили. Натомість на деякі ділянки вода майже не доходила — і там рослини засихали. Тому люди здогадалися, що потоки води потрібно регулювати. Вони почали будувати загороджувальні дамби — насипи у вигляді валів із глини й очерету. Землі, до яких не доходила вода, зрошували за допомогою каналів. Щоб звільнити землю під посіви, єгиптянам доводилося осушувати болота, вирубувати чагарники. Такий спосіб ведення землеробства вчені називають **іригаційним**.

Води для зрошування полів в умовах спекотного клімату потрібно було багато. Наприклад, єгиптянам, щоби зросити гектар землі, доводилося витратити три тисячі відер води на день. Воду з криниці або каналу єгипетські землероби діставали за допомогою шадуфа — колодязя з механізмом для підняття води. Завдяки наполегливій праці вдавалося домогтися великих і стабільних врожаїв. Життя людей ставало заможнішим, збільшувалася народжуваність. Поселення землеробів приваблювали мешканців інших місцин. Сусідами землеробів ставали ремісники. Поступово землеробські поселення почали перетворюватися на великі міста, які й стали осередками перших цивілізацій стародавнього Сходу.

Варто запам'ятати!

Іригаційне землеробство — землеробство, засноване на регулюванні зволоженості ґрунтів шляхом зрошення або осушення полі за допомогою різних засобів.

Шадуф (давньоєгипетський настінний малюнок)

Криниця-журавель в Україні (з фотоархіву ХХ ст.)

1. Поміркуйте, чому механізм колодязів-журавлів у різних народів схожий.
2. Які знання застосували люди для створення таких колодязів?

Діємо: практичні завдання

На основі малюнка-реконструкції складіть розповідь про життя у землеробському поселенні давнього народу шумерів у Межиріччі.

Селище давніх шумерів

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Цивілізації річкових долин». Дайте відповіді на запитання.

Чому цивілізації давніх Єгипту, Межиріччя, Індії та Китаю називають річковими?

Прекрасно

Які завдання вирішували народи давніх цивілізацій для налагодження успішного землеробства в долинах річок?

Добре

Як налагодження господарювання впливало на знання населення давніх країн про навколишній світ?

Треба попрацювати

Чи могли мешканці річкових долин налагодити ефективно господарювання поодинці?

Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

Уважно розгляньте ілюстрації та виконайте завдання:

- 1) розташуйте ілюстрації про землеробство в Давньому Єгипті в логічній послідовності виконання робіт, необхідних для отримання урожаю;
- 2) визначте, чи всі з поданих ілюстрацій є історичними джерелами. Свій вибір обґрунтуйте;
- 3) яку інформацію про минуле «повідомляють» ілюстрації, які можна визначити як історичні джерела?

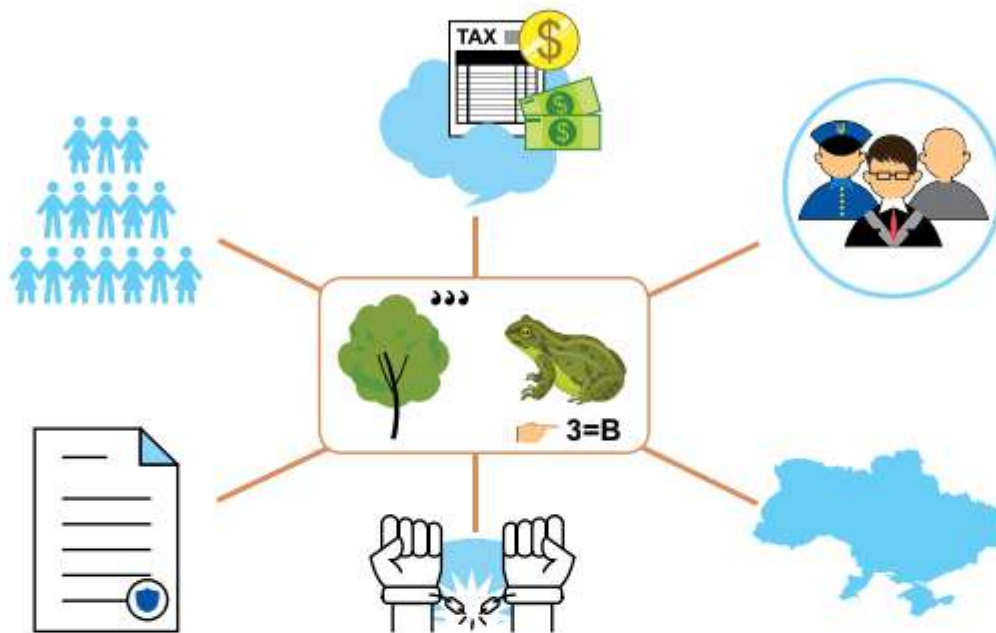
III. Мислю творчо

На основі знань про господарство перших цивілізацій складіть перелік знань про довідки, якими скористалися люди для розвитку іригаційного землеробства.

§ 17–19 ▶ ДЕРЖАВИ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ НА ЛІНІЇ ЧАСУ

Відгадайте ребус і дізнайтеся, назву якої форми організації суспільства закодовано. За допомогою зображень-підказок пригадайте ознаки цієї форми та розтлумачте значення кожної з цих ознак у житті суспільства.

Сьогодні ми здійснимо історичну мандрівку найдавнішими державами світу, що виникли на стародавньому Сході. Нашу пізнавальну мандрівку скеровуватимуть цілі освітнього дартсу.

Коли і де виникли перші держави стародавнього Сходу?

Хто відігравав головну роль в утворенні стародавніх держав?

Якими були відносини між найдавнішими державами?

Хто очолював найдавніші держави стародавнього світу?

1. НАЙДАВНІШІ ДЕРЖАВИ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ. ЄГИПЕТ

Діємо: практичні завдання

Творчий проєкт «Найдавніші держави на лінії часу»

Дізнайтеся з тексту, коли на стародавньому Сході існували найдавніші держави та виконайте завдання:

1) визначте за текстом час існування та назви найдавніших держав стародавнього світу;

2) намалюйте лінію часу та позначте на ній час існування згаданих у тексті давніх держав (оскільки періоди існування деяких із держав збігаються, оберіть для кожної з них свій колір позначення);

3) позначте на лінії часу інші важливі події з тексту: роки правління царів, видання законів тощо;

4) користуючись картою на с. 91 позначте на контурній карті території держав стародавнього Сходу.

Найдавніші у світі *держави* були створені суспільствами Месопотамії і Давнього Єгипту. Спочатку це були невеликі державні утворення, але згодом вони об'єднувалися під владою одного правителя.

Палета фараона Нармера — рельєф на шиферному щиті, присвячений утворенню єдиної держави в Єгипті, IV тис. до н. е.

У IV тис. до н. е. в Єгипті виникло близько 40 держав. Після тривалої боротьби близько **3100 р. до н. е.** південний цар Менес (з єгипетської Міна) створив у Єгипті єдину державу зі столицею в м. Мемфіс. До речі, Мемфіс вважали обителлю бога Птаха, грецькою мовою — Айгюптос. Від цього слова й походить назва країни — **Єгипет**.

Історія давньоєгипетської цивілізації тривала протягом майже 3 тис. років — від заснування єдиної держави Менесом до підкорення Єгипту римлянами у 30 р. до н. е. Цей час розподіляють на кілька періодів піднесення й занепаду. Період Стародавнього Царства (2686–2181 рр. до н. е.) залишив нам на згадку величні поховальні споруди правителів — піраміди Гізи і таємничого Великого Сфінкса. За доби Середнього Царства (2134–1690 рр. до н. е.) Єгипет перетворився на одну з наймогутніших держав тогочасного світу. Протягом існування Нового Царства (1549–1069 рр. до н. е.) Єгипет досяг вершини своєї могутності. Саме в цей період, за правління Мернептаха, царів Єгипту почали називати *фараонами*.

Пізнавально й цікаво

На думку вчених, відразу після побудови давньоєгипетські піраміди не були піщано-коричневими на вигляд. Вапнякове відполіроване покриття відблискувало яскраво-білим кольором під гарячим сонцем. А на вершинах пірамід сяяли завершальні камені, вкриті сплавом золота й срібла. Вони нагадували мініатюрні загострені піраміди на вершинах (кілька вцілілих фрагментів зберігаються в музеях). На жаль, з XIV ст. до н. е. облицювання та інші камені почали розбирати для інших будівельних робіт, і це тривало до XII ст. н. е.

Цифрова реконструкція
єгипетської піраміди
Budget Direct

Єгипетські фараони прагнули збагатити свою державу не лише розвиваючи господарство, а й здійснюючи завойовницькі походи в інші країни. Найвідомішим фараоном-завойовником був Тутмос III. Йому вдалося створити могутню державу, якій підкорилися Лівія, Ассирія, Вавилонія, Хеттське царство й острів Крит.

Найвищої могутності Єгипетська держава досягла за фараона Рамзеса II Великого. Він залишив своїм нащадкам величні споруди — храми та статуї, а також найдавніший відомий в історії мирний договір із царем хеттів.

2. МЕСОПОТАМІЯ: ШУМЕР, АККАД, ВАВИЛОН, АССИРІЯ

На відміну від Єгипту, шумери — стародавні мешканці Месопотамії — спочатку не створили єдиної централізованої держави. У IV тис. до н. е. на півдні Межиріччя (або Дворіччя), в Шумері, існувала велика кількість *міст-держав*. Кожне з них було невеликим за територією, складалося з одного великого міста із прилеглою сільськогосподарською округою. Між містами-державами йшла запекла боротьба за панування у Дворіччі. Деякий час центром було місто **Урук**.

Білий храм бога Ану і зіккурат в м. Урук
(IV тис. до н. е.; сучасна реконструкція)

У середині III тис. до н. е. у місті правив Гільгамеш — улюблений герой шумерських та аккадських міфів. Легендарному Гільгамешу вдалося об'єднати під владою Урука такі міста, як Адаб, Ніппур, Лагаш, Умму. Згодом провідну роль у Південному Дворіччі захопило місто Ур — одне з найдавніших і найбагатших у країні. Правителі Ура мали титул «лугаль Всесвіту» (тобто «правитель світу»).

Згодом майже вся земля Шумеру була об'єднана володарями міста Лагаш у **Шумерське царство**. Але воно існувало недовго і було захоплено новою державою семітських племен — Аккадом. Її цар Саргон близько 2296 р. об'єднав землі Дворіччя в єдине **Аккадське царство**. Воно простягалось від Перської затоки до Середземного моря. Однак вже в 2105 р. до н. е. і його царство розпалося, а міста Межиріччя відновили свою боротьбу за лідерство.

3. МЕСОПОТАМІЯ: ВАВИЛОН, АССИРІЯ. ПЕРСЬКА ДЕРЖАВА

Одним із найвпливовіших було місто Вавилон (від слів «баб-ілі» — *брама Бога*). Розквіт **Вавилону** припав на період правління царя Хаммурапі Великого (1792–1750 рр. до н. е.). Війнами і дипломатією він підкорив місто Урук, держави Марі, Ассирію та інші землі. За 42-річного царювання Хаммурапі Вавилон перетворився на столицю величезної держави, найбільший економічний, політичний і культурний

центр Передньої Азії. Хаммурапі увійшов в історію як правитель, за якого вперше в історії були записані правові норми — закони. Вони були висічені на камені й тому збереглися до наших днів. Проте невдовзі після смерті Хаммурапі його царство занепало.

З кінця X ст. до н. е. в Північному Межиріччі запанували войовничі асирійці. Ассирійська держава простягалася на величезні території від Перської затоки до Середземного моря. Її столицю Ніневію називали «лігвом левів».

У VII ст. до н. е. Ассирія почала слабнути, натомість свою могутність поступово відновив Вавилон, який став столицею **Нововавилонського (Халдейського) царства**. Йому підкорилися Сирія, Фінікія, Палестина, Аравія. За царя Навуходоносора II (605–562 рр. до н. е.) Вавилон став найбільшим містом стародавнього Сходу з населенням 200 тис. осіб. Багатства, які надходили в державну скарбницю з підкорених земель, дали змогу Навуходоносору II прикрасити Вавилон величними спорудами. Легенди свідчать, що за наказом царя для улюбленої дружини Амітіс було збудоване одне із семи чудес світу — висячі сади Семіраміди. Вражаючою спорудою була збудована в ці часи Брама Іштар — одна з п'яти міських брам Вавилона. До неї вела «вулиця процесій», оточена оборонними мурами. Невдовзі після смерті Навуходоносора II могутність правителів Вавилона ослабла.

Висячі сади Семіраміди
(сучасний малюнок)

Брама Іштар (вигляд
в експозиції Пергамон-музею
в м. Берлін, Німеччина)

Останній правитель Вавилона Бел-шарр-уцур не переймався державними справами, весь час проводив у бенкетах і розвагах. Цим скористалися перси. У 539 р. до н. е. перський цар Кір II без особливих труднощів підкорив Вавилон.

Перси населяли розташоване на схід від Дворіччя Іранське нагір'я. Деякий час Персія залежала від інших країн, однак у 550 р. до н. е. цар Кір II започаткував **Перську державу**. Перські царі здійснювали численні завоювницькі походи, завдяки яким їм вдалося створити могутню Перську імперію. Її межі простягалися від річки Інд на сході до Егейського моря на заході, від Вірменії на півночі до Нільських порогів на півдні.

Значного піднесення Перської держави домогся Дарій I. Він навіть зазіхав на нинішні українські землі. Але скіфи,

Відбиток особистої печатки
Дарія I

які тоді населяли наші землі, успішно побороти зазіхання перського володаря. Згодом величезна Перська імперія ослабла через повстання підкорених народів, виснаження від воєн і в 331 р. до н. е. була завойована Александром Македонським.

4. ІЗРАЇЛЬ І ЮДЕЯ

У стародавні часи розпочалася історія єврейського народу. Слово «євреї» означає, певно, «люди з іншого боку» ріки Євфрат. В Біблії розповідається, що першим євреєм був Авраам, який народився поблизу вавилонського міста Ур. Він був скотарем і кочував зі своїми великими чередями по Месопотамії, а потім прийшов до Ханаану (Палестини). Історики вважають, що розселення євреїв в Ханаані відбулося 4 тисячі років тому. У 1030 р. до н. е. легендарний цар Саул заснував державу **Ізраїль**. Після загибелі Саула в одній із битв із філістимлянами новим правителем Ізраїля став цар Давид (близько 1004–965 рр. до н. е.). Давид — улюблений герой єврейського народу, який прославився ще за царя Саула пере-

могою над велетнем Голіафом.

Давид установив владу над м. Єрусалим, що в пам'яті народу було пов'язане з життям патріарха (засновника роду) Авраама. Значно розширив межі держави, за нього царство Ізраїль стало найсильнішим у Передній Азії.

Син Давида — цар Соломон (близько 965–928 рр. до н. е.) — прославлений у Біблії як мудрий і справедливий суддя. Та невдовзі після смерті царя Соломона держава розпалася на дві частини: Ізраїль (на півночі) та Юдею (на півдні). У 722 р. до н. е. зміцніла Ассирія знищила Ізраїль, через 40 років завдала поразки Юдеї. У 586 р. до н. е. вавилонський цар Навуходоносор II захопив Єрусалим, зруйнував Храм Соломона й остаточно знищив єврейську державу. Тисячі жителів Єрусалима зігнали до «вавилонського полону» й поселили в різних містах Месопотамії.

Так розпочалася історія євреїв у діаспорі — життя в розсіянні по різних землях, де євреї намагалися зберегти свою національну культуру.

Після завоювання Вавилонського царства Персією цар Кір дозволив юдейським вигнанцям повернутися на батьківщину. Тисячі євреїв повернулися до Єрусалиму і побудували Другий Храм, що був менший і бідніший за перший. Проте частина євреїв, розсіяна по країнам Сходу, на батьківщину не повернулася.

5. СТАРОДАВНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ІНДІЇ Й КИТАЮ

На іншому кінці стародавнього Сходу в III тис. до н. е. землеробські племена заснували найдавніші на території Індії міста. Тут зародилася **Індська (або Гараппська) цивілізація**, розквіт якої припадав на **2300–1700 рр. до н. е.** Найбільші

Давид і Голіаф (картина українського художника Олега Васяновича, 2014 р.)

Подумайте, чому ця біблійна історія широко відома вже протягом тисячоліть? Чому її згадують, коли говорять про сучасну війну Росії проти України?

міста з населенням близько 30 тис. жителів розташовувалися на місці сучасних поселень Гараппа й Мохенджо-Даро («пагорб мертвих»).

Мохенджо-Даро (художня реконструкція, Університет Міннесоти, США)

У III тис. до н. е. в Індію проникли племена аріїв, які змішалися з місцевим населенням. Поступово серед жителів долини Гангу з'явилася майнова нерівність, а вожді-раджі ставали царями, передаючи свою владу у спадок. Один із царів Чандрагупта Маур'я заснував наймогутнішу державу стародавньої Індії — **імперію Маур'їв**. А його онук Ашока (273–232 рр. до н. е.) зміг об'єднати в одній державі майже всю Індію.

Засновниками державності в **Китаї** вважаються легендарні правителі (їх історичність не доведена) Юй і Хуан-ді. Юй нібито підкорив річки, збудувавши іригаційні канали та дамби для запобігання повеням. А Хуан-ді (Жовтий імператор) вважався пращуром усіх китайців, захисником Китаю, винахідником багатьох культурних благ.

Найдавніша держава в Китаї, на думку сучасних істориків, існувала з 1600 по 1046 р. до н. е. Правителі династії Шан-Інь у цій державі носили титул *ван*. До цього періоду належать знахідки першої китайської писемності — ієрогліфічні надписи на панцирах черепах і гадальних кістках тварин.

Період правління династії Чжоу в Китаї відзначався нестабільністю і слабкістю влади династії. Численні війни призводили до збитків і розпаду держави. Лише у III ст. до н. е. володар царства Цінь Ін Чжен зміг об'єднати під своєю владою всю країну — була проголошена імперія Цінь (221–207

рр. до н. е.), а Ін Чжен став «першим імператором династії Цін» — Цін Ши Хуан-ді. Імператор провів низку реформ для впорядкування державних справ. Але жорстокість і деспотизм імператора викликали гостре невдоволення підданих.

Унаслідок повстання під проводом Лю Бана династію Цін було повалено. Натомість постала династія Хань, яка правила Китаєм з 206 р. до н. е. до 220 р. н. е. Цей період китайці вважають найважливішим у своїй історії — саме тоді сформувався китайський етнос.

Статуя Хуан-ді (Жовтого імператора) в сучасному Китаї

Діємо: практичні завдання

Єгипетське військо в поході

1. Дослідіть ілюстрацію як історичне джерело. До якого виду історичних джерел належить зображена пам'ятка?
2. Визначте, яку інформацію про історію Давнього Єгипту можна дізнатися з її допомогою.
3. На основі зображення складіть розповідь про військовий похід єгипетського війська.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Держави стародавнього Сходу на лінії часу**». Дайте відповіді на запитання.

Коли і де виникли перші держави стародавнього Сходу?

Прекрасно

Хто відігравав головну роль в утворенні стародавніх держав?

Добре

Якими були відносини між найдавнішими державами?

Треба попрацювати

Хто очолював найдавніші держави стародавнього світу?

Нічого не зрозуміло

2. Логічні пари

Утворіть логічні пари між іменами правителів давніх держав і характеристикою їхньої діяльності.

1 Хаммурапі

А Засновник династії Маур'їв в Індії

2 Соломон

Б Засновник Перської держави

3 Рамзес II Великий

В Цар Ізраїльсько-Юдейського царства, що уславився мудрістю

4 Ашока

Г Вавилонський цар-законодавець

Д Єгипетський фараон-завойовник

II. Обговоріть у групі

Обговоріть у класі зображені в тексті пам'ятки найдавніших держав. Висловте судження про рівень розвитку технологій у давніх державах. Які знання знадобилися для створення таких пам'яток?

III. Мислю творчо

Уявіть, що ви є дизайнером/дизайнеркою історичного часопису, присвяченого одній із давніх держав стародавнього Сходу. Розробіть оформлення обкладинки видання. За замовленням редакції, на ній потрібно вказати назву держави, зобразити її природу, одного з видатних правителів та історичне джерело, що датується часом існування держави.

§20 ► ВЛАДА І СУСПІЛЬСТВО В ДЕРЖАВАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Розгадайте ребуси та розтлумачте закодовані в них поняття.

На попередньому уроці ви ознайомилися з державами стародавнього Сходу. Сьогодні ви дізнаєтеся, якою була влада монархів у давніх державах та як були влаштовані в них суспільства. Вашу пізнавальну мандрівку скеровуватимуть цілі освітнього дартсу.

Як було організоване управління давніми державами? ”

Якими були характерні риси влади правителів давніх держав Сходу? ”

Якою була соціальна структура суспільств давніх держав Сходу? ”

Як поява писаних законів впливала на розвиток держав стародавнього Сходу? ”

1. ОРГАНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВИ ТА СУСПІЛЬСТВА НА СТАРОДАВНЬОМУ СХОДІ

Читаємо й розуміємо

Прочитайте навчальний текст, визначте ознаки влади правителя в державах стародавнього Сходу та запишіть їх до схеми (працюйте в зошитах).

Стародавні держави зазвичай виникали там, де люди

мусили вирішувати складні завдання для організації свого життя. Побудова іригаційних споруд і налагодження господарства потребували централізованого управління, тому в найдавніших державах влада правителів була надзвичайно сильною.

У кожній з давніх держав титули правителів мали різні назви: у Єгипті — *фараон*, у Китаї — *ван*, у містах-державах Шумеру (Месопотамія) — *енсі* або *лугаль*. Але об'єднувало їх те, що в більшості держав панували **монархії** — влада передавалася у спадок у межах правлячих родин по чоловічій лінії. Винятком були шумерські міста-держави, у яких на світанку їхньої державності посада енсі (правителя) була виборною, але поступово й тут влада правителів перетворилася на спадкову. Володарі перших держав мали необмежену владу над суспільством.

Жінок до управління державою не допускали. Хоча бували й винятки, коли державу за сприятливих обставин очолювали жінки і добре справлялися зі роботою правителів. Історія зберегла для нас імена могутніх правительок Єгипту.

Сильний володар мав уособлювати міць держави. Здебільшого правителів наділяли ще й священною владою: оголошували нащадками богів чи верховними жерцями (служителями культу).

Царі правили державою за допомогою знаті та жерців. За вірне служіння правителі роздавали їм землі, посади, нагороди. Монархи також призначали правителів регіонів. Вони здійснювали судову владу та збирали податки.

Усе населення держави поділялося на вільних і залежних людей. Працю селян і ремісників контролювали чиновники: наглядачі й писарі, які занотовували кількість зібраного врожаю або виготовлених виробів. Рядових громадян залучали також до державних робіт на будівництві каналів і гребель, громадських споруд, палаців і гробниць для царя та знаті.

У господарстві стародавніх цивілізацій застосовували працю рабів/рабинь. Майже всі вони були чужинцями, захопленими під час завойовницьких походів в інші країни. Вони могли належати державі, храмам або заможним людям.

Оскільки господарство давніх держав було натуральним, то воно не потребувало великої кількості рабів. Основною робочою силою були селяни-общинники, ремісники.

Раб/рабиня — людина, що перебуває у власності інших людей і позбавлена будь-яких прав.

2. ПЕРШИЙ ЗБІРНИК ЗАКОНІВ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

У 1902 р. французька археологічна експедиція знайшла у перському м. Сузи (руїни міста нині розташовані в Ірані) чорний базальтовий стовп заввишки більш як 2 метри з клинописними написами. Дослідження текстів показало, що це — **закони царя Хаммурапі**. Їх вважають першими в історії людства записаними законами, створеними приблизно в середині XVIII ст. до н. е.! На камені збереглося 1638 рядків текстів законів, що розділені на 282 параграфи. Закони Хаммурапі врегульовували правосуддя, питання охорони майна всіх категорій населення, операції з нерухомістю та захист власності, покарання за злочини, сімейне і спадкове право, торгівлю та комерційну діяльність.

Один із приписів, висічених під зображенням, можна перекласти так: «Забезпечувати торжество правосуддя в країні. Викорінювати пороки і зло. Не допускати утисків слабого сильним».

Вчені ретельно досліджують давні пам'ятки законодавства, адже за ними можна дізнатися багато цікавого про суспільні відносини в давніх цивілізаціях.

Стела з нанесеними на неї законами царя Хаммурапі (розташована в музеї Лувр у Парижі)

Мовою документів

Ознайомтеся з окремими положеннями законів Хаммурапі за документом і схемою та дайте відповіді на запитання:

- 1) дайте оцінку законам Хаммурапі: які з них ви вважаєте позитивними, а які здаються вам недосконалими або надто жорстокими;
- 2) чи всі члени суспільства були рівними перед законами Хаммурапі? Що в законах про це свідчить?
- 3) чому закони Хаммурапі захищали селян-общинників?
- 4) чи вважаєте ви можливим упровадження схожих законів у сучасному суспільстві? Обґрунтуйте свою думку.

Із законів Хаммурапі

Коли хто вломиться до чужого дому, на місці злочину вб'ють його. Коли хто припуститься грабунку і його схоплять, він буде убитий. Коли хто виб'є око високоуродженому, виб'ють йому око. Коли хто виб'є зуби рівному собі, виб'ють йому його зуби. Коли хто виб'є зуби одному з убогих, заплатить третю частину міри срібла. Коли будівничий побудував дім... і він завалиться і стане причиною смерті власника, — такого будівничого вб'ють.

3. СУСПІЛЬСТВА СТАРОДАВНІХ ДЕРЖАВ

Суспільства держав стародавнього Сходу були неоднорідними. Вони склалися з різних груп — **соціальних верств**, що мали чітко визначені права й обов'язки, привілеї.

Діємо: практичні завдання

Об'єднайтеся в групи та виконайте графічний проект «Соціальна піраміда давнього суспільства»:

1) прочитайте інформацію про суспільства окремих держав стародавнього Сходу та побудуйте піраміди, у ланки яких упишіть назви соціальних верств залежно від їхнього становища: найвище правителі, а нижче — всі інші;

2) зіставте створені соціальні піраміди суспільств різних країн і визначте спільні риси в структурі суспільств стародавніх цивілізацій.

Група 1

Давньоєгипетське суспільство

На вершині єгипетського суспільства був фараон. Писарі й урядники сформували вищий клас. На одну сходинку нижче були жерці (священники), лікарі та чиновники, що відповідали за будівництво, зі спеціальною професійною підготовкою у своїй галузі. Основну частину населення становили селяни, але вироблена ними сільськогосподарська продукція належала безпосередньо державі, храмові або знатній родині, яка володіла землею. Селяни мусили сплачувати трудовий податок і були зобов'язані працювати на зрошувальних або будівельних роботах у системі повинності. Художники та ремісники мали вищий статус, ніж селяни, але й вони були під контролем держави, працювали в цехах при храмах і отримували зарплатню з державної скарбниці. Рабство було відоме в Давньому Єгипті, але не набуло значного поширення.

Група 2

Система рангів у Китаї

Китайське суспільство було розподілено на п'ять рангів — груп. На чолі стояв ван — правитель, що називав себе

«єдиним серед людей». Нижче стояли інші ранги, які чітко підпорядковувалися вищим. Історики називають різну кількість таких рангів, найчастіше — п'ять: ван, чжухоу, дафу, ші та шужень. Чжухоу (знать) присягали вану на вірність, зобов'язувалися ділитися з ним військовою здобиччю та виконувати його розпорядження. Дафу були начальниками кланів. На відміну від чжухоу, ці представники середнього прошарку китайської знаті не мали родових маєтків і годувалися з військової служби. Ші уособлювали дрібну китайську знать, були главами великих патріархальних сімей, з яких склалися клани. Шуженями в країні називали простолюдинів, рядових членів патріархальної сім'ї. У невеликій кількості існували й раби, але вони перебували поза системою соціальних рангів.

Група 3

Варни і касты в Індії

Найважливішою традицією Індії, що впливає на життя людей і культуру країни до сьогодні, є розподіл суспільства на варни й касты, який упровадили арії з другої половини I тис. до н. е. Варни — це замкнені групи різних за соціальним станом людей, належність до яких визначалася народженням.

Вищою була варна брахманів, до якої належали жерці та вчені, що правили країною. До варни кшатріїв належала військова знать. Вільні селяни й торговці становили варну вайшіїв. Варна шудрів — неповноправне населення, до якого належали збіднілі хлібороби, змушені займатися ремеслом, найматися на різні роботи. Крім розподілу за варнами, кожна людина належала ще й до певної касты — замкненої групи представників однієї професії, що жили в одному районі. Вищими були касты жерців, учителів і воїнів, а нижчою — каста «недоторканих». «Недоторкани» займалися забоєм худоби, прибиранням тіл мертвих і нечистот та іншими «брудними» заняттями.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Влада і суспільство в державах стародавнього Сходу**». Дайте відповіді на запитання.

Як було організоване управління давніми державами?

Прекрасно

Якими були характерні риси влади правителів давніх держав Сходу?

Добре

Якою була соціальна структура суспільств давніх держав Сходу?

Треба попрацювати

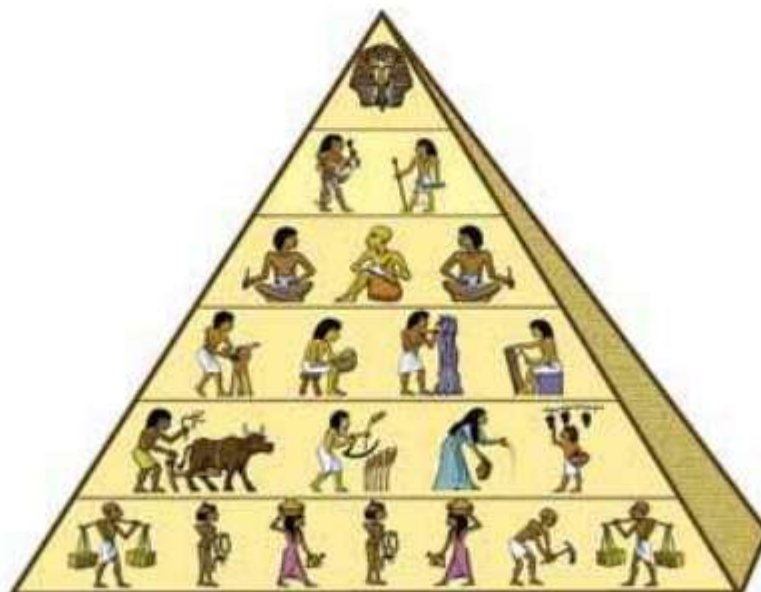
Як поява писаних законів впливала на розвиток держав стародавнього Сходу?

Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

Розгляньте малюнок «Соціальна піраміда давньоєгипетського суспільства». Спробуйте впізнати заняття людей, зображених на кожному щаблі. Чи схожа укладена вами під час роботи з текстом соціальна структура суспільства Давнього Єгипту із зображеною на малюнку?

III. Мислю творчо

Знайдіть в мережі «Інтернет» інформацію про відомих жінок стародавнього Сходу. Підготуйте повідомлення про одну з них. Розробіть проєкт першої сторінки журналу «Видатні жінки».

§21 ► РОДИНА І ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ. СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ В СУСПІЛЬСТВАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

У розвитку суспільств стародавнього Сходу важливу роль відігравало навчання і родинне виховання дітей. Нашу пізнавальну мандрівку цією сторінкою історії скеровуватимуть цілі освітнього дартсу.

Якими були відносини між членами сім'ї в суспільствах стародавнього Сходу?

Яким було становище жінки в суспільствах стародавнього Сходу?

Чого навчали дітей в давніх школах?

Яким був виховний ідеал у суспільствах стародавнього Сходу?

1. ШЛЮБ І ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В СУСПІЛЬСТВАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Читаємо й розуміємо

Прочитайте навчальний текст і виконайте завдання:

- 1) зіставте підходи до створення сім'ї в суспільствах стародавнього Сходу;
- 2) порівняйте становище жінки в сім'ї в різних країнах;
- 3) визначте, на кого покладалася головна відповідальність за виховання дітей;
- 4) визначте виховні ідеали стародавніх суспільств.

Давні народи особливо відповідально ставилися до укладення шлюбу і народження дітей. Створюючи сім'ю, люди забезпечували продовження роду через своїх дітей, належне піклування про батьків і догляд за могилами предків.

Шлюбний вік був доволі раннім. Ще в дитинстві батьки могли провести обряд заручин, обравши нареченого/наречену своїй дитині. У Давньому Єгипті часто одружувалися з любові, а от в Давньому Китаї виявляти почуття вважалося

непристойним, батьки часто одружували дітей без взаємного кохання. Ще в ті далекі часи єгиптяни під час одруження укладали шлюбний договір, існували закони, що регулювали права й обов'язки подружжя. Без шлюбного договору недійсним вважався шлюб і в Межиріччі.

Сім'я в усіх суспільствах стародавнього Сходу була патріархальною — головою був чоловік. Найбільше прав у сім'ї мали давні єгиптянки. Часто саме жінки робили чоловікам пропозицію одружитися. Вони мали право на приватну власність, спадок, розлучення із чоловіком. Відомі давньоєгипетські повчання, у яких чоловіків закликають шанобливо ставитися до жінки. Схожими були й права жінок у державах Месопотамії.

У Китаї та Індії становище жінок було іншим. В Індії жінки, хоч і мали майнові права, але постійно перебували під опікою, контролем старших чоловіків родини. У Китаї жінок не вважали повноцінними, вони повинні були слухатися батьків, чоловіків і старших братів. Також китаянки не мали права на спадщину після чоловіка.

Мовою документів

Прочитайте текст і розгляньте давньоєгипетське зображення сім'ї. Які емоції у вас викликають ці джерела?

Із записів мудреця Птаххотепа (XXV–XXIV ст. до н. е.)

Люби свою дружину, бережи її. Разом з нею... турбуйся про свій дім, годуй її як слід, накривай їй спину і обіймай її... Принеси щастя її серцю протягом усього життя. Остерігайся бути жорстоким з нею, бо жорстокість — це руйнування сім'ї...

Сімейна пара з дітьми
(давньоєгипетське різьблення на камені)

Родинні зв'язки в суспільствах стародавнього Сходу були надзвичайно міцними. Незаперечним авторитетом завжди був батько або старші чоловіки в родині. Саме на батька покла-

далася головна відповідальність за виховання дітей. У Єгипті казали: *«Кого не навчав батько, той є неук, уподібнений до кам'яного ідола»*. Подібних традицій дотримувалися і в Межиріччі. На одній із глиняних табличок є повчання батька дітям наслідувати приклад старших родичів, мудрих людей.

Батько також мав подбати, щоб сини успадкували його професію. Про це свідчать давньоєгипетські документи, у яких є свідчення про заняття представників однієї родини будівельною справою протягом 25 поколінь.

Багато уваги дітям приділяли в давньоєгипетських родинах. Рівноправність чоловіків і жінок у шлюбі сприяла однаковому ставленню до синів і доньок. Особливу турботу про дітей в Давньому Єгипті учені пов'язують з тим, що за віруваннями єгиптян саме діти відкривали батькам нове життя, здійснюючи поховальний обряд.

У давньоіндійських родинах виховували у дітей такі якості, що дозволили б їм неухильно дотримуватися життєвих правил своєї варни. У брахманів (жерців) головними якостями вважалася праведність, у кшатріїв (воїнів) — мужність і сміливість, у вайшіїв — працелюбність, у шудрів — покірність.

У китайських родинах, окрім старших членів сім'ї, виховну роль відігравали також численні табу (заборони). Вважалося, що в кожному домі був свій домовий дух, який стежив за поведінкою, працею та вихованістю членів родини, особливо дівчаток і жінок. З виховною метою будинки прикрашали картинками з повчальними сценками із життя та казок.

Мовою документів

У цілому виховні ідеали народів стародавнього Сходу були схожими. Дізнайтеся із уривка давньоіндійського епосу «Махабхарата» про бачення правильного виховання на прикладі принца Рами. Визначте, чи можна вважати давньоіндійські виховні ідеали прийнятними для сучасності.

Поема «Махабхарата» про царевича Раму

Ніхто не міг зрівнятися з царевичем в силі й відвазі. Усіх переважив Рама вченістю і вихованням, і мудрістю. Сповнений чеснот, він ніколи не хизувався і не вишукував недоліків у інших. Чистий душею, він був привітний і лагідний у спілкуванні, незлостивий і прямодушний, шанобливий

до старших. Він постійно удосконалював військове мистецтво, вів корисні бесіди з мудрецькими й освіченими людьми. Він знав веди і веданги [давньоіндійські священні тексти], закони і звичаї, був красномовний і розсудливий і ніколи не відступав від обов'язку.

2. ЯК НАВЧАЛИ ДІТЕЙ

Читаємо й розуміємо

Дізнайтеся за навчальним текстом і визначте:

- 1) чим була викликана поява шкіл у стародавніх суспільствах;
- 2) що впливало на вибір предметів для вивчення в школах.

Суспільства давніх цивілізацій значну увагу приділяли освіті. Дітей навчали й раніше, але саме на стародавньому Сході це провадили систематично у спеціально відведених місцях: по-нашому — школах. Це було зумовлено тим, що для управління державою потрібна була велика кількість чиновників, будівельників, лікарів та інших груп освічених людей. Щоправда навчатися могли не всі діти, а переважно хлопчики заможних верств суспільства. Хоча зрідка освіту здобували й дівчата.

Учні вивчали різні науки, але перевагу надавали потрібним для професійної діяльності. У школах для майбутніх чиновників опановували граматику, математику. Майбутні жерці (священнослужителі) вивчали також астрономію, священні тексти, медицину. У військових школах були заняття з військової справи. У всіх видах шкіл учнів навчали гарних манер, гімнастичних вправ, іноді викладали поезію та музику.

Попри різний набір шкільних предметів, схожим в освіті давніх цивілізацій було те, що дітей намагалися виховати слухняними. Від учнів вимагали строго наслідувати зразки і запам'ятовувати вивчене.

Діємо: практичні завдання

1. Опрацюйте в групах документи і дайте відповіді на запитання до них.
2. Висловте думку, які правила давніх шкіл є слухними й нині, а які — неприйнятними.

Група 1

Мовою документів

Як навчали дітей в Давньому Єгипті

«Набридло мені повторювати тобі наставляння. Завдам я тобі ста ударів...» — говорив учитель несумлінному учневі в Давньому Єгипті. Пиши рукою своєю, читай вустами своїми, радься з тими, хто знає більше, ніж ти. Вправляйся в цій справі і зрозумієш її користь [в старості].

Щасливий писар умілий у справі своїй, владика (навчання). Будь наполегливий у роботі щодня, і ти опануєш свою справу. Не проводи жодного дня в неробстві, інакше будуть бити тебе. Вуха юнака на спині його, і він почує, коли б'ють його. Будь наполегливий в одержанні порад! Не лінуйся! Пиши! Не піддавайся пересиченню письмом, віддай ти серце і слухай слова! Знайдеш ти їх корисними!

П. Монте. Єгипет Рамзесів

1. Як ви зрозуміли вислів: «Вуха юнака на його спині»?
2. Які можливості відкривало оволодіння грамотністю в Давньому Єгипті?
3. Які поради давньоєгипетським учням ви вважаєте слушними й нині?

Група 2

Мовою документів

Освіта в Шумері

Шумерські школи називалися «Е-дуба» («будинки табличок» — для письма шумери використовували глиняні таблички). Діяли школи при храмах. На чолі школи стояв «батько дому табличок», який навчав дітей. Були й інші вчителі – «старші брати». За порядком і дисципліною стежив наглядач – «той, що має різку». У школі навчалися тільки хлопчики, яких називали «синами дому табличок». За навчання дітей батькам потрібно було багато платити...

1. У який спосіб у шумерських школах домагалися дисциплінованості учнів?
2. Чи всі діти, судячи з тексту, мали змогу навчатися? Чому?
3. Які можливості, на вашу думку, відкривало навчання в школі в шумерському суспільстві?

Мудрість віків

Ознайомтеся з повчальними висловлюваннями, що дійшли до нас зі стародавнього Сходу. Як ви розумієте їхній зміст? Чи можуть вони бути корисними для сучасних дітей? Свою думку обґрунтуйте.

• Наслідуй батьків своїх, предків своїх.

• Краще сподіватися на любов людей, ніж на золото в скрині

• Слухняність — це найкраща якість людини.

• Люби письмо і зневажай гульбища. Цілий день пиши і читай вночі.

• Краще їсти сухий хліб і радіти душею, ніж бути багатим й пізнати печаль.

• Вчитися не думаючи — даремно втратити час.

ВИДАТНІ ЖІНКИ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Поміркуймо!

Чим пояснюється наявність інформації у відкритих джерелах лише про незначну кількість відомих жінок стародавнього Сходу?

Пізнавально й цікаво

Мернейт — ім'я першої вірогідно відомої жінки-правительки в історії. Правила вона при своєму малолітньому синові близько 2900 р. до н. е. Учені дослідили її поховання в гробницях Абідосу. **Хатшепсут** — одна з найвідоміших правительок Єгипту. Була співправителькою в 1479–1458 рр. до н. е. при малолітньому Тутмосі III.

Статуя Хатшепсут
(Бостонський музей образотворчих мистецтв)

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Родина і виховання дітей. Становище жінки в суспільствах стародавнього Сходу»: поєднайте кожне із запитань для самоконтролю з відповідним смайликом успіху. Дайте відповіді на запитання.

Якими були відносини між членами сім'ї в суспільствах стародавнього Сходу?

Прекрасно

Яким було становище жінки в суспільствах стародавнього Сходу?

Добре

Чого навчали дітей в давніх школах?

Треба попрацювати

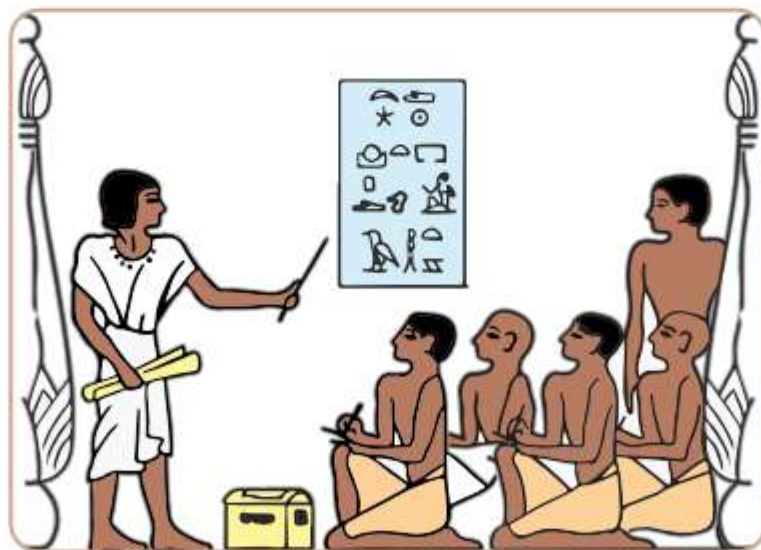
Яким був виховний ідеал у суспільствах стародавнього Сходу?

Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

Розгляньте малюнок-реконструкцію «Школа в давньому Єгипті» та визначте, що спільного в організації навчання в школах у давніх народів і тепер.

III. Мислю творчо

Розгадайте ребус та пригадайте, що вам відомо про закодоване у ньому явище.

§22 ► МІФОЛОГІЯ ТА РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ НАРОДІВ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Розгадайте ребус і розкажіть, що ви знаєте про закодоване в ньому явище.

Пізнавальну мандрівку історією релігій скеровуватимуть цілі освітнього дартсу.

До якого виду релігій (політеїзму чи монотеїзму) належали релігії єгиптян, населення Межиріччя і Давньої Індії?

Які особливості умов життя і господарювання давніх народів знайшли відображення у релігійних віруваннях?

Як впливала релігія на ставлення до правителів давніх держав (на прикладі Давнього Єгипту)?

Чи впливали релігійні вірування на поведінку давніх народів?

1. ПАНТЕОНИ БОГІВ ДАВНЬОГО ЄГИПТУ ТА МЕЖИРІЧЧЯ

Мешканці стародавнього Сходу значною мірою залежали від природи. Однак причини тих чи інших явищ природи, секрети народження і смерті людини пояснювали дією надприродних істот — богів. Уявлення про світ поступово оформились у **міфологію** — численні розповіді про життя і діяння богів і взаємодію людини з ними.

Надприродними властивостями наділяли також тварин і рослин. Наприклад, у багатьох місцевостях Давнього Єгипту священною твариною вважався крокодил. Ніхто в Єгипті не міг скривдити кішку — священну тварину богині Бастет.

Пантеон богів — група богів певної релігії.

Хлопчик і кішка

Шанобливе ставлення до тварин як до священних істот привело до того, що єгиптяни зображали богів з тілом людини та головою тварини.

Пізнавально й цікаво

Ознайомтеся за допомогою малюнків зі світом богів Давнього Єгипту та Межиріччя. Дайте відповіді на запитання:

- 1) що спільного в пантеонах богів Давнього Єгипту й Межиріччя?
- 2) як у пантеонах богів відображені особливості природних умов Давнього Єгипту й Межиріччя?
- 3) як у пантеонах богів відображено вплив господарської діяльності людини на вірування?

Боги Єгипту

Нун — первісний водяний хаос, «батько богів»

Мут — мати світу, покровителька материнства

Ра — бог Сонця

Хнум — бог-творець, зліпив людей на гончарному крузі, покровитель Нілу

Озіріс — бог родючості, добра, суддя у потойбічному світі

Тефтун — дочка бога Сонця Ра, богиня вологи

Геб — бог землі

Сет — бог люті, піщаних бур, руйнування, хаосу, війни й смерті

Анубіс — бог-покровитель померлих

Ісіда — богиня родючості, води і вітру

Тот — бог мудрості та знань

Сехмет — богиня війни, лютої помсти

Символічні зображення богів Межиріччя

Забаба — бог успішної війни і перемоги

Нергал — бог пекла, який насилав хвороби і війну

Шамаш або Уту — бог Сонця у вавилонян і ассирійців

Набу — вавилонський бог писарів, покровитель мудрості та наук

Еа або Енкі — божество Світового океану, прісних вод, мудрості, культурних винаходів.

Нуску — бог вогню та палаючої спеки

Інанна (Іштар) — богиня перемоги, врожаю, правосуддя, покровителька сімейного життя

Мардук — головний вавилонський бог, прихильний до людей, зцілював хворих

Сін (Нанна) — бог місяця, що впливав на розмноження і ріст тварин

Ану (Ан) — верховний бог неба, який очолював усіх богів, «батько богів»

Енліль — бог повітря і, можливо, родючості. Визначав долю людей за їхнього життя і після смерті

Історичні загадки

З'ясуйте за допомогою додаткових джерел інформації, за які «заслуги» жук скарабей здобув честь уособлювати давньоєгипетського бога Хепрі.

Жук скарабей священний

Давньоєгипетський бог Хепрі у вигляді жука скарабея

2. ВЕДИЧНА РЕЛІГІЯ ДАВНЬОЇ ІНДІЇ

Жителі давньої Індії — арії — не знали писемності, вони переказували свою історію усно, передаючи таким чином ре-

лігійні уявлення від покоління до покоління. Ці священні тексти називалися **Ведами** — «**Книгами Знань**». Саме тексти Вед лягли в основу **релігії індуїзму**. У Ведах прославлялися боги, збиралися численні тексти молитов і заклинань, правила здійснення жертвоприношень. Також у Ведах обґрунтовувався поділ індійського суспільства на касты і варни.

Чільною в пантеоні богів індуїзму вважається тримурті (трійця), що складається з Брахми, Вішну і Шиви. Брахма, на переконання послідовників індуїзму, найголовніший бог, присутній у всьому, але невидимий.

Трійця верховних богів індуїзму (VI–IX ст. н. е., печера Еллора, Індія)

Брахма —
бог-творець
всесвіту

Вішну —
бог Сонця,
захисник
світового порядку

Шива —
бог-руйнівник,
пов'язаний
з культом родючості

3. ВІРА В ПОТОЙБІЧНЕ ЖИТТЯ

Народи стародавнього Сходу вірили в життя після. Особливого значення надавали цьому в Єгипті, натомість у Межиріччі ця віра не була поширеною.

Володарем і суддею потойбіччя вважався бог Осіріс.

Мовою документів

Прочитайте уривок із опису суду Осіріса та знайдіть на малюнку описані елементи.

Суд Осіріса

Осіріс (цар і суддя потойбічного світу) сидить на троні ... Нагорі зображені 42 боги (очевидно, боги номів). У центрі залу стоять ваги, на яких боги Тот і Анубіс зважують серце покійного (символ душі у давніх єгиптян). На одній чаші терезів лежить серце, тобто совість покійного, легка або обтяжена гріхами, а на іншій — Правда у вигляді пера богині Маат або фігурки Маат. Якщо покійний вів на землі праведний спосіб

життя, то його серце і перо важили однаково, якщо грішив, то серце важило більше. Виправданого покійного відправляли в рай, грішника поїдало чудовисько Амаат (лев з головою крокодила).

Суду Осіріса (фрагмент папіруса Ані, 1250 р. до н. е.)

Давні єгиптяни вважали, що смерть настає тільки тому, що душа залишає тіло людини. Але душа може повернутися, і для цього потрібно зберегти тіло померлого. З цією вірою був пов'язаний звичай муміфікації мертвих.

Мумії фараонів належать до найвідоміших пам'яток давнього Єгипту, де фараона вважали живим богом. Єгиптяни вірили, що цар не вмирав, а лише покидав землю людей, сходив на свій обрій, сягав неба та зливався зі своїм творцем.

Виготовлення мумії фараона (давньоєгипетський і сучасний малюнки)

1. Упізнайте єгипетського бога на малюнках.
2. За якими зображеними елементами вам вдалося це зробити?
3. Які знання здобували і використовували єгиптяни під час муміфікації?

Не закінчувалося життя зі смертю й у віруваннях жителів Давньої Індії. В індуїзмі сформувалося вчення про *сансару* — нескінченні переродження людини. Від того, добре чи погано поводи́ла себе людина, залежало те, ким вона народиться в наступному житті. Тому індійці намагалися жити праведно, щоб не псувати *карму*.

Віртуальна екскурсія

Посередниками між людьми й богами були священнослужителі — жерці. Вони, на думку вірян, зустрічалися з богами, передавали їм прохання людей, а боги через жерців пояснювали людям свою волю. Центрами богослужінь були величні храми, що зводили на честь богів.

Завдання

1. «Відвідайте» храмові комплекси давніх цивілізацій, розглянувши малюнки або за допомогою інтернет-застосунка «Карти гугл» (Google Maps), задавши в пошуку «Карнакський храм», «Зікурат в Урі».

2. Дайте відповіді на запитання:

- а) які почуття в людини мав викликати храм?
- б) чи легкою справою було будівництво храму?
- в) як можна схарактеризувати держави, у яких було збудовано такі храми?

Сучасна цифрова реконструкція зіккурату Ану (Межиріччя)

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Міфологія та релігійні вірування народів стародавнього Сходу**». Дайте відповіді на запитання.

До якого виду релігій (політеїзму чи монотеїзму) належали релігії єгиптян, населення Межиріччя і Давньої Індії?

Прекрасно

Які особливості умов життя і господарювання давніх народів знайшли відображення у релігійних віруваннях?

Добре

Як впливала релігія на ставлення до правителів давніх держав (на прикладі Давнього Єгипту)?

Треба попрацювати

Чи впливали релігійні вірування на поведінку давніх народів?

Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

Історичне порівняння

Об'єднайтеся в групи. Зіставте релігійні вірування двох давніх народів (на вибір). Поясніть причини схожості й відмінностей.

ВІДМІННЕ

СПІЛЬНЕ

ВІДМІННЕ

III. Мислю творчо

Творча майстерня «Історичний комікс»

Уявіть, що ви автор/авторка дитячих книжок. Придумайте й намалюйте комікс про життя та діяння стародавніх богів.

Рекомендований план роботи:

1. Опрацюйте додаткові джерела інформації, у яких розповідається про богів однієї з вивчених на уроці релігій. Оберіть богів, які будуть діючими особами вашого коміксу.

2. Розробіть/придумайте сценарій коміксу, використовуючи інформацію про характер і діяльність кожного з обраних вами героїв.

3. Придумайте тексти коміксу відповідно до задуму сценарію.

4. Намалюйте комікс та представте ваш твір у класі.

§23 ▶ ПОЯВА МОНОТЕЇСТИЧНИХ РЕЛІГІЙ. ЮДАЇЗМ. БУДДИЗМ. КОНФУЦІАНСТВО

Історичне порівняння

Пригадайте особливості політеїзму і єдинобожжя (монотеїзму).

Політеїзм

Монотеїзм

ВІДМІННЕ

СПІЛЬНЕ

ВІДМІННЕ

Сьогодні ми продовжимо мандрівку світом релігій стародавнього Сходу. Нашим орієнтиром будуть цілі освітнього дартсу.

Коли виникли перші монотеїстичні релігії?

За якими ознаками юдаїзм, буддизм і конфуціанство належать до релігії?

Чому вчення юдаїзму, буддизму і конфуціанства пережили віки і популярні нині?

Чому релігійна реформа Ехнатона в Давньому Єгипті не прижилася?

1. ПЕРШІ МОНОТЕЇСТИЧНІ РЕЛІГІЇ

У середовищі окремих народів давнього Сходу розвинулися релігії, яким притаманна віра в єдиного бога — **монотеїзм**. Цього єдиного бога віряни вважають творцем усього сущого на Землі і наділяють його властивостями вічності, безсмертя, всезнання, всевладдя, всемудрості. Існування інших божественних істот монотеїстичні релігії заперечують.

Читаємо й розуміємо

Прочитайте навчальний текст, обговоріть у парах та визначте:

1) за якими ознаками описані релігійні вчення можна віднести до монотеїзму?

2) чому, на вашу думку, релігійні ідеї Аменхотепа IV Ехнатона не прижилися в Єгипті, а юдаїзм сповідують донині?

3) чи відома вам історія пророка Мойсея? Звідки ви раніше про неї дізналися?

Вважається, що єдинобожжя, так само як язичництво, зародилося в дописемні часи. Однією з перших достовірно відомих спроб упровадити єдинобожжя була релігійна реформа фараона Аменхотепа IV Ехнатона в Єгипті у XIV ст. до н. е.

Фараон **Аменхотеп IV** правив Єгиптом в XIV ст. до н. е. Відкинувши традиційні релігійні вірування єгиптян, він наказав шанувати єдиного бога — Атона — втілення божественного Сонячного Диска. Бог Атон проголошувався творцем усього світу, людей і тварин. На честь нового єдиного бога правитель наказав збудувати ціле місто — Ахетатон («горизонт Атона»). Храми ж, присвячені традиційним богам, занепадали; служителі культу — жерці — втрачали свій вплив. Щоправда, спроба впровадити єдинобожжя не прижилася в Єгипті. Невдовзі після смерті фараона-реформатора зусиллями жерців релігія була заборонена, а єгиптяни повернули свої традиційні культу й обряди. Про фараона-реформатора дізналися лише під час археологічних розкопок в містечку Амарна в Єгипті.

На відміну від релігії Ехнатона, інша найдавніша монотеїстична релігія — **юдаїзм** — існує до наших днів. Виник юдаїзм на початку II тис. до н. е. у євреїв. З-поміж інших давніх релігій його вирізняла віра в єдиного Бога, творця Всесвіту й людини. Його ім'я заборонено називати. Так само не можна вшановувати й зображення бога. Обов'язком віруючого є любити бога і не допускати його гніву.

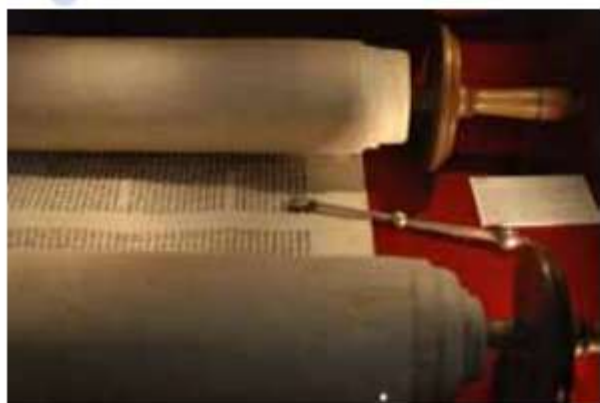

Ехнатон (статуя з храму в м. Карнак, Єгипет)

Пізнавально й цікаво

Ім'я Бога в юдаїзмі було заборонено вимовляти. Пізніше латинськими літерами воно записувалося без голосних літер «YHWH». Це ім'я юдеї читали «Ягве», а набагато пізніше християни стали читати «Іегова».

Сувій Тори з указкою-ядом
(сучасне фото)

Вважається, що основи вчення юдаїзму людям передав пророк Мойсей. Його також вважають автором *Тори* — першої частини священної книги юдаїзму *Танаху*. За переказами Мойсей записав Тору (інша назва «П'ятикнижжя Мойсееве») безпосередньо з «вуст Бога».

Пізнавально й цікаво

За біблійною історією, одного разу під час посухи, рятуючись від голоду, євреї оселилися в Єгипті. Однак незабаром їхнє становище стало нестерпним: єгиптяни змушували євреїв тяжко працювати на будівництві міст, храмів і пірамід. Тоді Мойсей (Моше) став вимагати у фараона відпустити євреїв. Фараон відмовлявся, за що Бог покарав його і країну десятьма карами. Фараон поступився, і Мойсей повів євреїв у Богом призначену для них Землю Обітовану — Ханаан. Однак шлях євреїв був непростим — вихід з полону тривав 40 років. Люди страждали від труднощів і зневірювалися, та Мойсей наполегливо їх повчав і вів призначеним шляхом. Увесь цей час євреї старанно берегли один із символів своєї віри — менору (семисвічник).

Біблія розповідає, що під час походу на горі Синай Бог передав Мойсееві скрижалі (кам'яні дошки) з 10 заповідями — законами, за якими мав жити народ євреїв. Урешті євреї дісталися призначеного краю. А Мойсей увійшов в історію як великий пророк і законовчитель євреїв.

Історичні загадки

Звідки ріжки в Мойсея?

Образ пророка Мойсея є популярний у мистецтві. Найвідомішим його зображенням є статуя роботи Мікеланджело Буонарроті в Римі. Але у багатьох людей викликають здивування ріжки на голові Мойсея. Дізнайтеся за допомогою додаткових джерел, звідки вони могли взятися в образі пророка, втіленому великим скульптором доби Відродження.

Мойсей (мармурова скульптура роботи Мікеланджело Буонарроті, 1513 — 1515 рр.)

Діємо: практичні завдання

Біблія як історичне джерело

Священні тексти юдеїв нам відомі як Старий Заповіт — одна із частин священної книги християнства Біблії. Історикам ця частина Біблії цікава як одне із найдавніших писемних історичних джерел. Учені вважають, що багато подій, які описано в Біблії, відбувалися насправді. Про це свідчать, насамперед, дані археологічних розкопок.

Одним із прикладів є історія відкриття Ассирії. «Із цієї землі вийшов Ассур і побудував Ніневію» (Буття 10:11) — так у Старому Заповіті згадується давня могутня Ассирія. Тривалий час згадки про цю країну вважалися легендами, але після археологічних експедицій середини XIX ст. в Месопотамію біблійна Ассирія стала історичною реальністю.

Історичний сторітелінг

Уявіть, що ви автор/авторка тревел-блогу, який готує публікацію-розповідь про ассирійські пам'ятки в європейських музеях. Уважно розгляньте подані ілюстрації, підпиші до них і складіть розповідь про відкриття та експонування в музеях пам'яток історії Ассирії. У своїй розповіді вкажіть місця і час знахідок, а також місця їх зберігання. Поясніть, у чому, на вашу думку, полягає цінність пам'яток як історичних джерел? Що вони «розповідають» про минуле.

Пагорби в околицях Мосула, під якими знайдено палац ассирійського царя Саргона II (фрагмент малюнка Єжена Фландена, 1843 р.)

Підготовка шеду (фігури міфічних людинолевів) до транспортування (за малюнком Єжена Фландена, 1863 р.)

Ассирійський зал Лувру. Настінні рельєфи та фрагмент воріт палацу царя Саргона II, VIII ст. до н. е. (Лувр, Франція)

2. БУДДИЗМ І КОНФУЦІАНСТВО – ВЧЕННЯ, ЯКІ ПЕРЕТВОРИЛИСЬ НА РЕЛІГІЇ

З-поміж учень стародавнього Сходу особливе місце посідають **буддизм і конфуціанство**. Вони не пропагують віру в богів чи єдиного бога в загальноприйнятому розумінні. Але ці вчення набули такої популярності і впливу на світогляд людей, тому їх також почали вважати релігіями.

Близько 2500 років тому індійський принц **Сіддхарта Га-**

Дгармачакра (колесо закону, колесо дгарми) — символ Вісімкового шляху до спасіння

утама (565–486 рр. до н. е.) заснував буддизм. У пошуках спасіння та пізнання істини він багато мандрував країною. Одного разу під час медитації принцу-мудрецю вдалося досягти *нірвани* — стану просвітлення. Відтоді він став називатися Буддою (просвітленим). Будда обґрунтував «благородні істини», які вказували шлях до виходу з нескінченного кола сансари — перероджень. Завдяки тому, що вчення Будди було звернене однаково до всіх людей незалежно від варни або касті, буддизм швидко здобув багато прибічників.

Учення Будди називається **дгарма** (закон або шлях). Назву буддизм пізніше придумали європейці.

Конфуцій

Тим часом у Китаї мудрець **Конфуцій** (551–479 рр. до н. е.) розробив моральні настанови, які склали основу вчення **конфуціанства**. Він учив доброчесності й відповідальності, навчав своїх численних учнів грамоти й правил поведінки. Конфуцій вважав, що в кожній людини є своє місце в суспільстві та свої обов'язки, які необхідно виконувати, і бути гуманним (людяним). На думку мудреця, відносини в

суспільстві мають засновуватися на взаємній пошані та міцних родинних зв'язках. У масштабах всього суспільства імператор, за вченням Конфуція, виконував роль батька всіх підданих.

Етичні принципи поведінки Конфуцій вважав даром Неба — частини природи, наділеної вищою духовною силою. Засіб виховання вірності роду Конфуцій вбачав у культурі предків, поклоніння яким стало одним із найважливіших звичаїв у Китаї. Саме культ предків є одним із небагатьох елементів конфуціанства, що зближує його з релігією.

Мудрість віків

Ознайомтеся з окремими ідеями Старого Заповіту, вчень Будди й Конфуція. Чи актуальні (важливі) ці ідеї в сучасному світі?

Із Старого Заповіту

- Шануй свого батька і матір свою, щоб довгі були твої дні на землі...
- Не убивай.
- Не чини перелюбу.
- Не кради.
- Не свідкуй неправильно на свого ближнього.
- Не жадай... ані всього, що ближньому належить.

Із вчення про шлях спасіння у буддизмі

- Правильний намір — тверде рішення пройти шляхом пробудження.
- Правильна мова — правдива і необразлива.
- Правильна дія — дія, яка не завдає шкоди, не вбивати, не брати того, чого не дають.
- Правильне життя — мати тільки необхідне для життя.

Конфуцій до правителя

Коли поводишся ти правильно, то за тобою підуть і без наказу; коли ж ти поводишся неправильно, то не послухають, хоч і накажуть.

Конфуцій до людини

Завжди будь щирим, люби учитися, стій на смерть, удосконалюй шлях... Соромся бути бідним і убогим, коли в країні є шлях; соромся бути знатним і багатим, коли в ній немає шляху.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Поява монотеїстичних релігій. Юдаїзм. Буддизм. Конфуціанство**». Дайте відповіді на запитання.

Коли виникли перші монотеїстичні релігії?

Прекрасно

За якими ознаками юдаїзм, буддизм і конфуціанство належать до релігії?

Добре

Чому вчення юдаїзму, буддизму і конфуціанства пережили віки і популярні нині?

Треба попрацювати

Чому релігійна реформа Ехнатона в Давньому Єгипті не прижилася?

Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

Виконайте мінідослідження історичних ілюстрацій:

- 1) визначте, історію якої з давніх релігій «розповідає» кожна з ілюстрацій; поясніть, які елементи ілюстрацій допомогли вам це з'ясувати;
- 2) на якій з ілюстрацій зображено історичне джерело (свою думку аргументуйте)? Визначте його вид.

§24 ► КУЛЬТУРНІ НАДБАННЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

1. Яку роль відіграє культура в розвитку суспільства? 2. Назвіть пам'ятки культури народів стародавнього Сходу, про які ви дізналися на попередніх уроках.

1. РОЛЬ ПИСЕМНОСТІ В ЗБЕРЕЖЕННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Письмо було винайдене людством понад 5 000 років тому. Відтоді воно стало одним із головних способів передавання та зберігання різноманітної інформації. Формування писемності вчені відносять до ознак цивілізованості давніх суспільств.

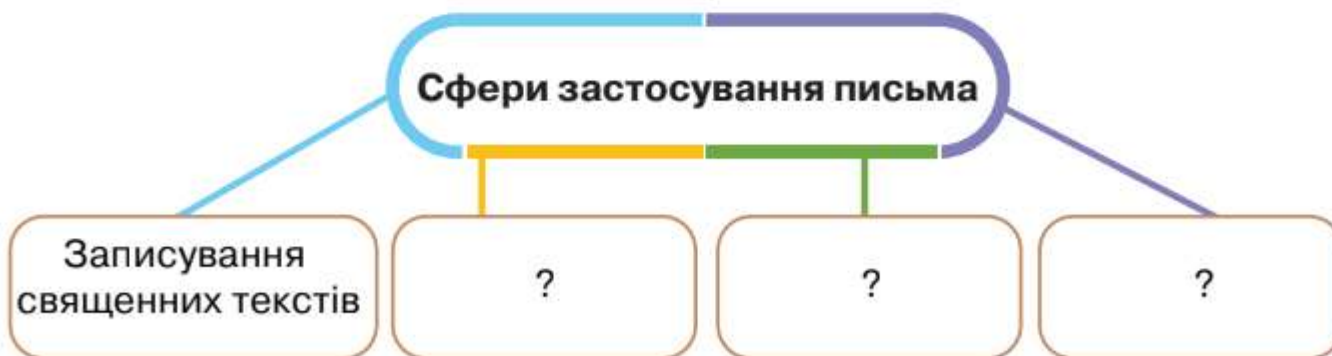
Діємо: практичні завдання

Пригадаймо, які етапи пройшло письмо у своєму розвитку.

1. Розташуйте етапи розвитку письма в хронологічній послідовності.

2. На основі вашого життєвого досвіду та вже відомої вам інформації про розвиток перших цивілізацій стародавнього Сходу назвіть (за зразком) сфери застосування письма в давніх державах (*кількість варіантів відповідей необмежена*).

3. Яка із система письма народів стародавнього Сходу видається вам найпростішою?

4. Винайдення писемності називають першою інформаційною революцією. На вашу думку, чому?

Давньоєгипетські ієрогліфи

Фінікійська абетка

Клинопис
Межиріччя

Давньокитайське
письмо

Пізнавально й цікаво

Як на Близькому Сході винайшли алфавіт

Близько XV ст. до н. е. на Близькому Сході була винайдена абеткова писемність. Фінікійці, які займалися торгівлею в цьому регіоні, мали швидко робити необхідні записи, але використовувати для цього ієрогліфи або клинопис було незручно. Так було вигадане більш просте єврейсько-фінікійське письмо на основі алфавіту, в якому особливі значки позначали спочатку склади («складове письмо»), а потім — літери. Майже всі алфавіти, що існують у наш час, створені на основі того першого алфавіту.

Фінікійська мова	Грецька мова (класична)	Кирилиця	Латиниця
𐤀	Α Α	А	A
𐤁	Β Β	Б	B
𐤂	Γ	Г	G
𐤃	Δ Δ	Д	D

Походження сучасних алфавітів від фінікійського

Діємо: практичні завдання

Об'єднайтеся в дослідницькі групи та знайдіть в мережі «Інтернет» інформацію про виготовлення папірусу в Єгипті, глиняних табличок у Межиріччі та паперу в Китаї. Дайте оцінку цьому процесу: чи легко було виготовити матеріали для письма і зберігати письмові документи удавнину?

Пам'ять про писемну спадщину давніх народів зберігається і в нашому повсякденні. Звичне для нас слово «папір» походить від давньоєгипетського «папірус» — назви нільського очерету, з якого єгиптяни виготовляли поверхню для письма.

Вислів «почати з червоного рядка» (з абзацу) також має давньоєгипетське походження, бо єгиптяни саме червоним кольором позначали в документах початок нового розділу. Основний текст вони зазвичай писали чорним.

Звичай зберігати книги в бібліотеках був започаткований також удавнину. Під час розкопок столиці Ассирії Ніневії в руїнах палацу царя Ашшурбаніпала (VII ст. до н. е.) археологи знайшли понад 20 тис. глиняних табличок. Завдяки першій в історії бібліотеці Ашшурбаніпала ми добре знаємо історію, міфи й легенди шумерів, вавилонян та ассирійців, їхні наукові досягнення.

2. НАУКОВІ ВІДКРИТТЯ НАРОДІВ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Народи стародавнього Сходу здійснили низку важливих наукових відкриттів, якими ми користуємося й нині.

Вавилоняни впровадили систему обліку, засновану на числі 60. Саме із цієї системи до нас дійшли розподіл години на 60 хвилин, хвилини — на 60 секунд, а також число градусів у колі ($60^\circ \cdot 6^\circ = 360^\circ$).

Індія є батьківщиною відомих нам цифр. Європейці дізналися про ці цифри за посередництва арабів, тому їх називають арабськими. Давні індійці також придумали гру в шахи, володіли знаннями про рух небесних тіл.

Вавилонський календар

Китайські астрономи в 104 р. до н. е. обчислили, що тривалість року становить 365,25 доби, склали точний календар. У Китаї добре була розвинена медицина. Особливим методом китайської медицини є акупунктура — голковколювання в особливі, біологічно активні точки на тілі людини. У Китаї вперше в історії людства навчилися виготовляти папір і порох, туш і лак, гармати й кулі, винайшли друкарство, виготовили перший компас і сейсмограф (прилад для визначення сили землетрусів).

Поміркуймо!

1. Чому, на вашу думку, на Сході велику увагу звертали на астрономічні спостереження?
2. У яких сферах діяльності використовували знання математики?

3. МИСТЕЦТВО НАРОДІВ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Рівень культури й умінь людей давніх цивілізацій був такими високими, що й досі вражає своєю величиною і художньою досконалістю пам'яток. Кому присвячували пам'ятки мистецтва давні творці? Яку інформацію доносять їхні творіння до нас? Спробуймо зрозуміти та пояснити.

Пізнавально й цікаво

«Відвідайте» фотовиставку «Пам'ятки мистецтва стародавнього Сходу». Уявіть себе екскурсводами-мистецтвознавцями й підготуйте повідомлення про зображені експонати (*попередньо розподіліть їх між собою*) за планом:

1. Назва пам'ятки.
2. У якій давній країні вона була створена?
3. До якого виду мистецтва належить пам'ятка?
4. У чому її художня цінність?
5. Яку інформацію про минуле «розповідає» ця пам'ятка як історичне джерело?

По завершенні екскурсії зробіть висновок про рівень розвитку мистецтва давніх цивілізацій у цілому.

Сфінкс і піраміда в м. Гіза
(Єгипет)

У нільських хащах
(давньоєгипетський малюнок)

Бюст цариці
Нефертіті (Єгипет)

Статуетка Гудеа —
правителя шумерського
м. Лагаш (Межиріччя)

Лєвова капітель
з колони Ашоки (Індія)

Штандарт
із шумерського
м. Ура (Межиріччя)

Буддйська ступа в м. Санчі
(Індія)

Великий китайський мур

Теракотова армія імператора Цінь Ши Хуан-ді (Китай)

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Культурні надбання стародавнього Сходу**»: поєднайте кожне із запитань для самоконтролю з відповідним смайликом успіху. Дайте відповіді на запитання.

Яку роль відіграла писемність у розвитку давніх цивілізацій Сходу?

Прекрасно

Якими науковими відкриттями народів Сходу ми користуємося і нині?

Добре

У чому відмінність пам'яток мистецтва народів стародавнього Сходу?

Треба попрацювати

Що сприяло високому рівню розвитку культури стародавнього Сходу?

Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

1. Чому важливо зберігати пам'ятки культури різних народів світу?
2. Що свідчить про високий рівень культури народів стародавнього Сходу?

III. Мислю творчо

1. Об'єднайтеся у групи і створіть проєкт «**Скарби культури стародавнього Сходу**» (лепбук, віртуальну екскурсію тощо). У проєкті представте свою добірку фактів або пам'яток, сформовану на основі додаткових джерел інформації.
2. «Відвідайте» пам'ятки давніх цивілізацій за допомогою інтернет-застосунка «Карти гугл» (Google Maps). У режимі «Перегляд вулиць і 360» проведіть віртуальну екскурсію для друзів — опишіть пам'ятку.

§25 ► УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛУ 2 «ЦИВІЛІЗАЦІЇ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ»

1. ІСТОРИЧНІ ЗАГАДКИ

Визначте, які географічні назви закодовані в анаграмах. Укажіть зображення історичної пам'ятки, яке з ними пов'язано.

1 ЛІМІГАА

2 ЯИЦНЗ

3 ФТЕРАВ

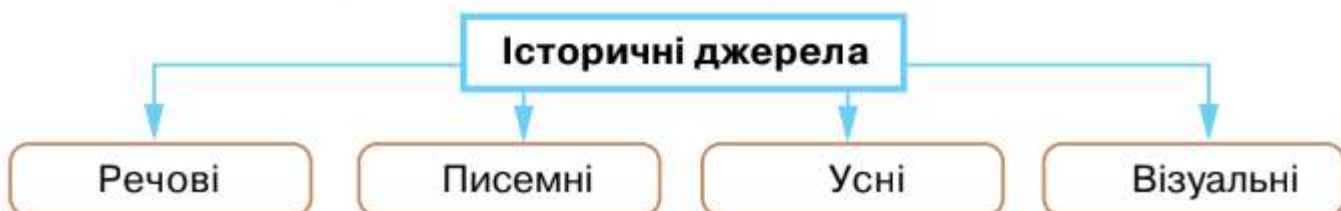

4 ІЛН

2. ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

На основі здобутих під час вивчення теми знань наведіть приклади історичних джерел, за допомогою яких учені досліджують історію цивілізацій стародавнього Сходу.

3. КРОСВОРД НАВПАКИ

Складіть до розгаданого кросворду запитання, використовуючи здобуті під час навчання знання. Працюючи в групах, створіть власний кросворд до теми «Цивілізації стародавнього Сходу».

4. СЕНКАН ІЗ СЕКРЕТОМ

Крок 1. Знайдіть слова.

У магічному колі закодовано п'ять слів. Щоб дізнатися, які саме, і знайти додаткові слова, вам потрібно передусім «перетворити» цифри на літери. Це можуть бути імена правителів, назви визначних пам'яток стародавніх цивілізацій тощо.

Ключ до відгадки:

- ▶ літери закодовано під їхніми номерами в українській абетці;
- ▶ початкові літери слів позначено червоним кольором;
- ▶ порядок літер у словах показують стрілки.

Крок 2. Складіть історичні сенкани до знайдених слів.

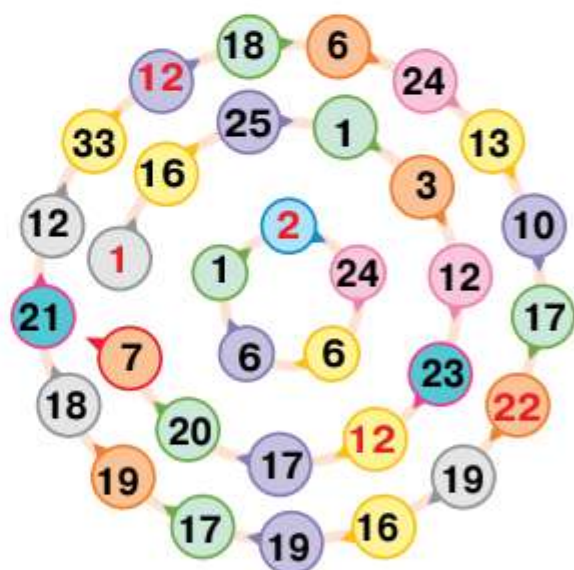
5. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за покликанням:

<https://forms.gle/KUyynTPzyaEXh4WQ7>

або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіху та високого балу!

РОЗДІЛ 3. ДАВНЯ ГРЕЦІЯ ТА ЇЇ СУСІДИ

§26 ► ПРИРОДА І НАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Історичні загадки

1. Уважно розгляньте ілюстрований колаж. Які зображення вам відомі? Розкажіть про них.

2. З якою країною пов'язані зображення колажу? Якщо вам складно відповісти, скористайтеся підказкою-ребусом. Що вам відомо про цю країну? Чи доводилося вам у ній бувати?

Ми розпочинаємо вивчати одну з найдивовижніших цивілізацій стародавнього світу — давньогрецьку. Розвинулася вона на Балканському півострові. Давні греки називали свою країну **Елладаю**.

Знайомство з цивілізацією Еллади (давньої Греції) розпочнемо з дослідження природних умов і населення, яке жило на Балканському півострові у ті далекі часи.

Ваше завдання — знайти відповіді на запитання освітнього дартсу.

У яких природних умовах розвивалася давньогрецька цивілізація?

Які народи населяли давню Грецію?

Як було влаштоване господарство давніх греків?

Що спільного й відмінного в заняттях, суспільному устрої давніх греків та відомих вам народів стародавнього Сходу?

1. ПРИРОДНІ УМОВИ БАЛКАНСЬКОГО ПІВОСТРОВА

Діємо: практичні завдання

1. Розгляньте мальовану карту й висловіть припущення, для розвитку яких видів господарської діяльності були сприятливими природні умови і розташування давньої Греції (усно продовжте речення-підказки).

Речення-підказки:

- Балканський півострів розташований на _____ Європи.
- З усіх боків Балканський півострів омивається _____.
- Будава земної поверхні півострова вирізняється великою кількістю _____, що позначені коричневим кольором.
- Уздовж морських узбереж розташовані _____, позначені на картах зеленим кольором.
- Описані особливості природних умов, на нашу думку, сприяли таким заняттям населення Греції в давнину: _____.

2. НАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ ТА ЙОГО ЗАНЯТТЯ

Читаємо й розуміємо

1. Дізнайтеся з тексту, які народи населяли Елладу у часи заснування цивілізації.
2. Визначте заняття населення давньої Греції. Чи збігаються вони з вашим припущенням у попередньому завданні?

Здавна землі Греції населяли догрецькі народи, яких греки називали пеласгами. Згодом, починаючи з III тис. до н. е., сюди переселилися **ахейці**. З XII ст. до н. е. в історії Греції розпочався новий період, пов'язаний з переселенням **дорійців**. Окрім, ахейців і дорійців до грецьких народів належали також племена **еолійців** та **іонійців**.

Природні умови Греції сприяли розвиткові господарства. Греція багата на корисні копалини: мрамур, залізні руди, мідь, срібло, глину для виготовлення посуду.

Дорійці широко використовувати залізні знаряддя праці: плуг, серпи, мотики. Це сприяло розширенню площі оброблюваних земель і глибшій та якіснішій оранці. Розвивалися ковальське, ювелірне, шкіряне, теслярське, гончарне ремесла.

Основним заняттям населення було землеробство. Вирощували здебільшого ячмінь, пшеницю, овочі, виноград, маслини. Важливу роль у господарстві відігравало скотарство.

На початку історії внутрішня торгівля була розвинена слабо — переважав обмін. Поширеним товаром для обміну були бики. Згодом, завдяки виходу до морів, греки почали активно торгувати з іншими народами. Цінні метали й предмети розкошів ввозили до Греції зі Сходу. Зокрема, фінікійські купці постачали вишиті тканини, килими, пахоці, метали.

У суспільних відносинах основну роль відігравали невеликі племінні спільноти, члени яких жили в неукріплених селищах. Кожне плем'я було об'єднанням родів, які очолювала родова знать.

Головою племені був верховний воєначальник — *басилевс*. Керувала справами общини *рада старійшин*. Для вирішення важливих питань скликали *народні збори*, які склалися з чоловіків-воїнів. Поступово влада родової знаті посилюва-

лася. Знать володіла великими земельними наділами, захоплювала нові пасовища. В общинах формувалася майнова нерівність: з'явилися бідняки та люди, які втратили зв'язок зі своєю общиною. Вони наймалися на роботу до заможніших господарів. У господарствах знатних людей також використовували працю *рабів/рабинь*. Ними ставали військовополонені та куплені в работорговців невольники.

Історичне порівняння

Об'єднайтеся в групи та виконайте завдання:

а) зіставте природні умови Греції та однієї із країн стародавнього Сходу — назвіть спільні й відмінні риси;

б) визначте спільні й відмінні риси занять давніх греків та одного із народів стародавнього Сходу.

Давня Греція
(заняття)

Стародавній Схід
(заняття)

ВІДМІННЕ

СПІЛЬНЕ

ВІДМІННЕ

Діємо: практичні завдання

Розгадайте ребуси та утворіть з них соціальну піраміду давньогрецького суспільства.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Природа і населення давньої Греції**»: поєднайте кожне із питань самоконтролю з відповідним смайликом успіху. Дайте відповіді на запитання.

У яких природних умовах розвивалася давньогрецька цивілізація?

Прекрасно

Які народи населяли давню Грецію?

Добре

Як було влаштоване господарство давніх греків?

Треба попрацювати

Що спільного й відмінного в заняттях, суспільному устрої давніх греків та відомих вам народів стародавнього Сходу?

Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

Попрацюйте з історичною хронологією:

а) позначте періоди розселення давньогрецьких племен ахейців і дорійців на стрічці часу;

б) синхронізуйте позначені періоди з подіями історії стародавнього Сходу: створення держави в Давньому Єгипті, поява законів Хаммурапі, правління царя Ашоки в Індії, життя Конфуція в Китаї (*працюйте в зошитах*);

в) висловіть припущення, хто з відомих вам діячів/діячок стародавнього Сходу міг знати про існування ахейців, а хто — про дорійців.

III. Мислю творчо

1. Уявіть, що ви працівник/працівниця туристичної агенції. Розробіть проект рекламного буклета про туристичний маршрут «Перлини давньої Греції». Вкажіть у буклеті, які пам'ятки давньої Греції ви порадите відвідати. Доберіть відповідні фото й описи цих пам'яток. Подбайте про естетичне оформлення свого буклета.
2. Уявіть, що ви готуєте доповідь на науковій конференції по темі уроку. Створіть тематичну хмаринку слів (*намалюйте на аркуші чи скористайтеся онлайн-сервісом*) до теми «Природа і населення Давньої Греції».

§27 ▶ МІНОЙСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА АХЕЙСЬКА ГРЕЦІЯ

Пригадайте, що таке цивілізація? За якими ознаками можна визначити, чи створив цивілізацію той чи інший народ давнини?

Давньогрецька цивілізація пройшла кілька етапів розвитку. Греки активно у різний спосіб контактували з близькими і далекими сусідами: часом торгували, а часом воювали. Унаслідок цих контактів елементи грецької культури поширювалися у світі, залишивши й до наших часів багато пам'яток, цікавих туристичних об'єктів. Є вони і в нашій країні. Ви, напевно, чули про давнє місто Херсонес, що розташоване в Криму? Так от заснували його, як і деякі інші міста на українському узбережжі Чорного моря, греки-вихідці з Еллади.

Запитання, відповіді на які ви дізнаєтеся під час уроку, визначені в освітньому дартсі.

Коли і де розвинулася Мінойська цивілізація?

Які пам'ятки дозволяють дослідити історію першої грецької цивілізації?

Якими були характерні риси розвитку Мінойської цивілізації?

Як історія ахейської Греції пов'язана з історією України?

Діємо: практичні завдання

1. Започаткуйте укладання хронологічної таблиці «Етапи розвитку давньогрецької цивілізації» (працюйте в зошитах).

Етапи розвитку давньогрецької цивілізації

Хронологічні межі	Назва періоду	Визначні історичні діячі	Синхронні події історії стародавнього Сходу

2. Розширюйте інформацію таблиці після кожного уроку, присвяченого давній Греції. Синхронізуйте її з подіями історії стародавнього Сходу, заповнюючи відповідну колонку таблиці.

1. ОСТРІВ КРИТ — КОЛИСКА НАЙДАВНІШОЇ ДЕРЖАВИ В ГРЕЦІЇ

Читаємо й розуміємо

Прочитайте навчальний текст і визначте, за якими ознаками рівень розвитку критського суспільства протягом 3000–1000 рр. до н. е. визначають як цивілізацію.

На південний схід від Балканського півострова лежить великий і родючий острів Крит. Протягом 3000–1000 рр. до н. е. тут розвивалася **Мінойська (Крито-Мікенська) цивілізація**, яку в 90-х роках XIX ст. почав досліджувати англійський археолог Артур Еванс. Учений вів розкопки в столиці володаря Криту Міноса — палаці у м. Кноссі. Безліч помешкань, заплутаних вузьких коридорів і сходів здавалися давнім грекам величезною пасткою, з якої немає виходу. Цей палац називали Лабіринтом (від «лабрис» — *подвійна сокира*, зображення якої часто траплялося на Криті).

У XVI–XV ст. до н. е. Критська держава переживала розквіт. За свідченнями давньогрецьких істориків, цар Мінос Великий збудував потужний флот і активно торгував із сусідами. Правителю допомагали численні чиновники. Близько 1600 р. до н. е. на Криті винайшли письмо.

Про високий рівень побуту свідчить те, що палаці на о. Крит були оснащені водогоном і каналізацією.

Однак у середині XV ст. до н. е. критська цивілізація загинула від руйнівного землетрусу. Палаці перетворилися на руїни. Згодом Крит завоювали ахейці.

Фестський диск — пам'ятка писемності критян

Мудрість віків

Люди часто вживають крилатий вислів «**нитка Аріадни**». Дізнайтеся, що він означає та як пов'язаний з історією Мінойської цивілізації.

Діємо: практичні завдання

Фрески Кносського палацу як історичне джерело

Розгляньте ілюстрації як історичне джерело.

Назвіть, яку інформацію про розвиток Мінойської цивілізації вони «повідомляють»:

- а) про рівень розвитку господарства та технологій;
- б) про життя мешканців/мешканок палацу;
- в) про становище жінок у мінойському суспільстві.

Кносський палац — Лабіринт
(реконструкція)

Фреска «Ігри з биками» зображує
участь у змаганнях жінок

Фреска «Процесія»

Фреска «Парижанка»

2. АХЕЙСЬКА ГРЕЦІЯ

Протягом III–II тис. до н. е. в материковій Греції виникли перші держави ахейських племен на чолі з царями. Вони володіли найродючішими землями. Великими землевласниками були також воєначальники, жерці. У царських палацах широко застосовували працю рабниць. Розвивалися гончарне, ковальське, ювелірне ремесла. Ахейці активно торгували з Кіпром, Фінікією, Аравією, Єгиптом. Вони багато запозичили з культури Мінойської цивілізації, зокрема й письмо.

Пізнавально й цікаво

У похованнях мікенських царів археологи знайшли дорогоцінні вироби, золоті маски. Маски знімалися з обличчя померлого й точно передавали риси його зовнішності. Мікенці вважали за необхідне класти до могил своїх вождів ті речі, що їх оточували за життя.

У гробницях знайдено багато зброї. Наприклад, двом чоловікам, похованим в одній з могил, належали п'ять мечів, три кинджали, чотири наконечники списів. Це свідчило про войовничість правителів Мікен.

Золота поховальна
маска царя
Агамемнона

Ахейські держави часто вели війни. Останньою великою війною ахейців була **Троянська війна**, відома за міфами та поемами «Іліада» й «Одіссея». Ймовірно, **1240 р. до н. е.** ахейці на чолі з царем Агамемноном напали на Трою, сподіваючись на швидку перемогу. Однак війна тривала 10 років — троянці на чолі з авторитетним царем Пріамом чинили затятий опір. Участь у війні брало багато і грецьких, і троянських героїв. Найвідомішими були Ахіллес, який воював на боці греків, і син Пріама Гектор — воїн на боці троянців. За переказами, лише завдяки хитрощам Одіссея ахейці змогли проникнути до міста — і Троя впала.

1. Пригадайте міф про троянського коня.
2. Розкажіть, як ахейцям вдалося подолати троянців.
3. Поміркуйте, що означає крилатий вислів «троянський кінь».

Фільм «Троя»
(фрагмент)

<https://cutt.ly/g85ppSk>

Троянський кінь (кадр із фільму «Троя» режисера Вольфганга Петерсена, 2004 р.)

З XIII ст. до н. е. в ахейських державах розпочався занепад. Водночас із північних районів на південь Греції почали переміщуватися племена дорійців, які й підкорили країну.

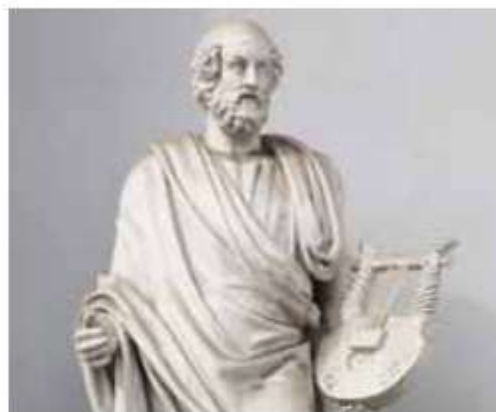
Український всесвіт

Історія Троянської війни й Україна

Історію Троянської війни греки довгий час зберігали в усній формі. Та одного разу давньогрецький сліпий поет Гомер вирішив записати її. Так з'явилася поема «Іліада», у якій автор оспівав останні епізоди 10-річної Троянської війни. Гомер оспівував Троянську війну не тому, що вона була справедливою, а тому, що в битві розкривався героїзм і стійкість людей. Війна не принесла успіху жодній зі сторін, а перетворилася на трагедію — найкращі воїни загинули.

На відміну від «Іліади», «Одіссея» походить з казки, а не ґрунтується на реальних історичних подіях. Поема описує мандрівки царя Ітаки Одиссея після захоплення Трої. Він пережив чимало випробувань, перш ніж зміг повернутися на батьківщину.

Дізнайтеся з додаткових джерел, що поєднує Гомера, Троянську війну, киммерійців з історією українських земель.

Гомер — автор «Іліади» та «Одіссеї»

Історичні загадки

Великі історичні відкриття часто здійснюються завдяки мрійникам. Дізнайтеся, яку роль у дослідженні історії Троянської війни відіграв зображений на фото діяч. Дайте оцінку його діям як археолога та внеску в розвиток історичної науки.

Генріх Шліман — першовідкривач легендарної Трої

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Мінойська цивілізація та ахейська Греція**». Дайте відповіді на запитання.

Коли і де розвинулася Мінойська цивілізація?

Прекрасно

Які пам'ятки дозволяють дослідити історію першої грецької цивілізації?

Добре

Якими були характерні риси розвитку Мінойської цивілізації?

Треба попрацювати

Як історія ахейської Греції пов'язана з історією України?

Нічого не зрозуміло

2. Упорядкуйте лінію часу: установіть правильну послідовність подій.

II. Обговоріть у групі

Визначте за матеріалом параграфа, за допомогою яких видів історичних джерел вивчають історію Мінойської цивілізації та ахейської Греції.

III. Мислю творчо

Уважно розгляньте картину «Суд Паріса». На ній зображено сюжет із міфу, у якому царевич Паріс визнав найкращою з богинь Афродіту. Саме їй він віддав яблуко з написом «Найпрекрасніший». Так виник крилатий вислів «**яблуко розбрату**». Дізнайтеся з допомогою додаткових джерел, як пов'язане рішення Паріса з історією Троянської війни. Визначте, що в цій історії є правдою (історичним фактом), а що міфом (вигадкою). Поясніть, що означає вислів «яблуко розбрату». Назвіть приклади ситуацій із життя, у яких можна його вживати.

Суд Паріса (картина художника Франсуа-Ксав'є Фабра, 1808 р.)

§28 ► ПОЛІСИ. ВЕЛИКА ГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ. ЕЛЛІНІЗМ

Що вам відомо про значення понять «демократія», «політика», «колонія»? Де вам доводилось чути ці слова?

Досягаючи цілей освітнього дартсу, ми дізнаємось про головні етапи розвитку давньої Греції.

Які етапи розвитку пройшла давньогрецька цивілізація?

Чим держави-поліси вирізнялися з-поміж інших держав того часу?

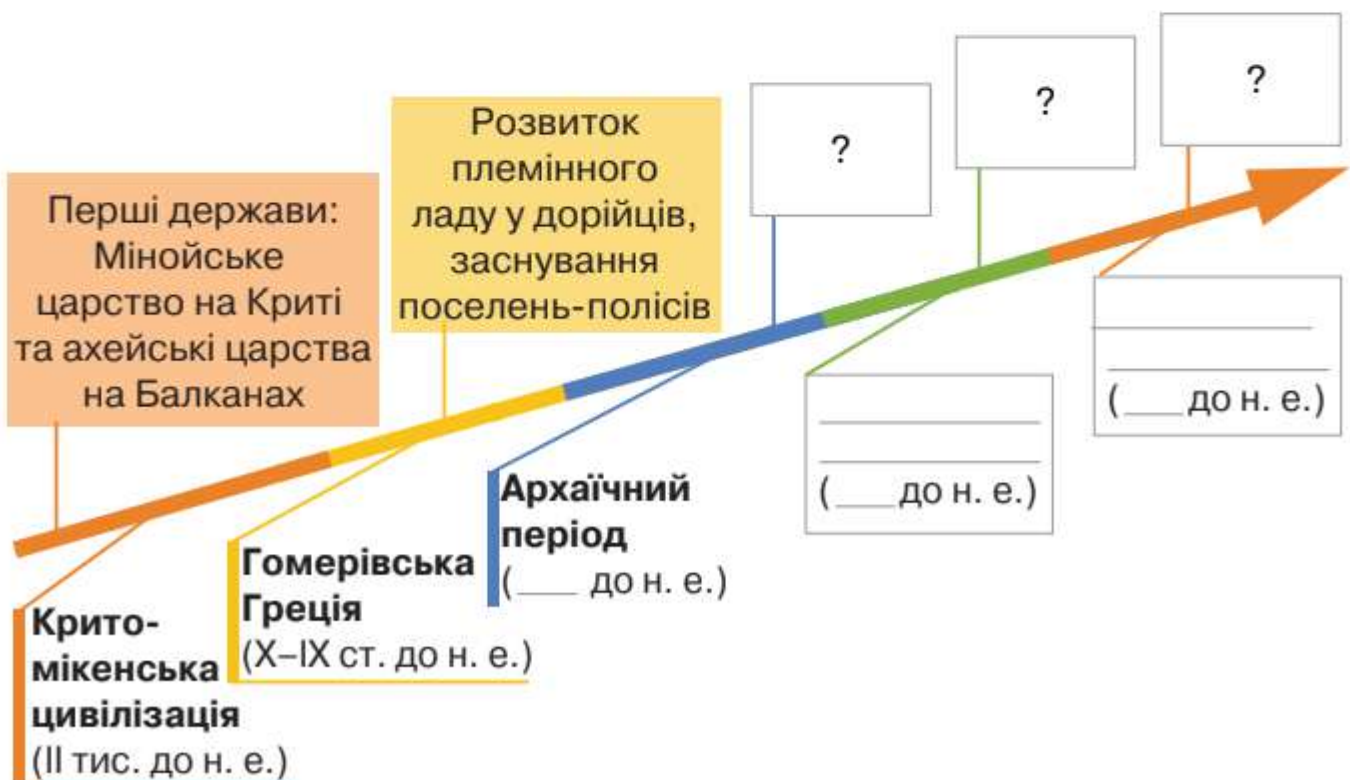
Як у Давній Греції був реалізований принцип свободи громадян держави?

Що сприяло поширенню політичних і культурних традицій Еллади у світі?

Діємо: практичні завдання

Об'єднайтеся в групи. Визначте етапи розвитку давньої Греції. Заповніть за зразком схему.

Ілюстрована лінія часу «Періоди розвитку давньогрецької цивілізації» (приклад)

1. ГРЕЦЬКІ ПОЛІСИ – ПЕРШІ У СВІТІ ДЕМОКРАТИЧНІ ДЕРЖАВИ

Читаємо й розуміємо

1. Дізнайтеся з навчального тексту про розвиток створення та устрій держав-полісів у давній Греції та створіть за поданим шаблоном карту пам'яті «Давньогрецький поліс».

2. Повідомте однокласникам/однокласницям результати своєї роботи. Обговоріть у класі, що вам вдалося дізнатися.

Карта пам'яті «Давньогрецький поліс» (приклад)

Після занепаду крито-мікенської цивілізації у XII ст. до н. е. Грецію підкорили племена дорійців. Вони не знали писемності й жили племінним ладом, тому на деякий час розвиток цивілізації у Греції перервався. Свідчення про розвиток суспільства у ті часи історики знаходять у поемах Гомера «Іліада» і «Одіссея», тому й назвали той період історії *гомерівським*.

Жили дорійці сусідськими общинами, які називалися *демос*. Головні поселення общин називали **полісами**. Перевагою дорійців було вміння виготовляти залізні знаряддя праці. Це давало можливість поліпшити обробіток землі й отримувати кращі врожаї. Невдовзі високого рівня розвитку набули ремесла. Розвивалася торгівля.

Запозичивши у фінікійців абетку, греки додали до неї літери, що позначали голосні звуки, й створили власну писемність.

Протягом *архаїчного періоду VIII–VI ст. до н. е.* поліси перетворилися на міста-держави (поліси) — укріплені поселен-

Давньогрецька абетка на чорнофігурному кіліксі (Національний археологічний музей Афін)

ня, жителі яких спільно захищали свої загальні інтереси та прилеглі до міста земельні ділянки. Єдиної держави у Греції не виникло — *кожен поліс був незалежним містом-державою*, що контролювало прилеглі землі. Поліси були різними за величиною. Найбільшими були Спарта (площа — близько 8400 км²) і Аттика (2650 км²). Інші були меншими за 1000 км². Були й зовсім маленькі, як от Егіна — 85 км².

Давні греки під полісом розуміли не місто з будівлями, а його населення. Греки казали: «Місто — це люди, а не стіни». Кожен поліс мав свої традиції і закони, але спостерігалися й спільні риси в політичному й суспільному устрої всіх міст-держав Греції.

Головні рішення в управлінні полісами ухвалювали *народні збори* — зібрання **громадян** полісу. Громадянами могло бути тільки корінне населення полісу. Значний вплив у полісах мали заможні громадяни — *аристократи*. Їм належали найбільші ділянки землі, великі стада худоби. Вони очолювали військо під час походів і «захопили» право вирішального голосу під час народних зборів. Рядові члени громади зберегли за собою назву *демос*. Демос боровся проти спроб аристократів зосередити владу в своїх руках і за збереження своїх прав на участь в управлінні державою через народні збори. Для повсякденного управління державами-полісами на певний час обирали *архонтів*.

Чужинців переважно називали *метеками*. Серед них могли бути ремісники, багаті судновласники, торговці. Вони брали активну участь у економіці міст, сплачували податки. Але брати участь у народних зборах метеки не мали права. Так само як раби, які були повністю безправними.

Таке правління, за якого громадяни беруть участь в управлінні державою називають **демократією**. Прикладом демократичного полісу були Афіни.

У деяких полісах, наприклад, у Спарті, влада зосереджувалась у невеликого кола впливових людей. Таке правління назвали **олігархією**.

Віртуальна екскурсія

Опишіть грецький поліс з допомогою маркерів-підказок. Значення невідомих вам понять — підписів на малюнку дізнайтеся з додаткових джерел (словники, інтернет-довідник).

Реконструкція давньогрецького полісу

Класичний період розвитку Греції протягом V–IV ст. до н. е. був добою розквіту полісів. В основі високого рівня розвитку лежала особиста свобода громадян міст-держав. Вони мали багато вільного часу для навчання, громадських справ, культурного відпочинку та спілкування. Таку можливість грекам давала система класичного рабства. Усю господарську роботу в полісах виконували раби/рабині. Вони працювали в маєтках землевласників, на копальнях, у майстернях ремісників, виконували хатню роботу, доглядали за дітьми тощо.

Держави у формі полісів проіснували в Греції з VIII ст. до н. е. до завоювання країни римлянами у 146 р. до н. е.

Варто запам'ятати!

Демократія — державний лад, за якого участь в управлінні державою бере народ безпосередньо або через виборних представників.

Громадянин — наділена правами й обов'язками особа, яка перебуває у правовому зв'язку з державою.

Олігархія — державний лад, за якого влада зосереджена в руках невеликого замкнутого кола осіб.

Поліс — місто-державу у Давній Греції

2. ВЕЛИКА ГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ

Читаємо й розуміємо

1. За допомогою карти на с. 159 та навчального тексту створіть за наданим шаблоном карту пам'яті «Велика грецька колонізація».

2. Визначте, як історія Великої грецької колонізації пов'язана з історією українських земель.

3. Повідомте однокласникам/однокласницям результати своєї роботи. Обговоріть у класі, що вам вдалося дізнатися.

Карта пам'яті «Велика грецька колонізація» (шаблон)

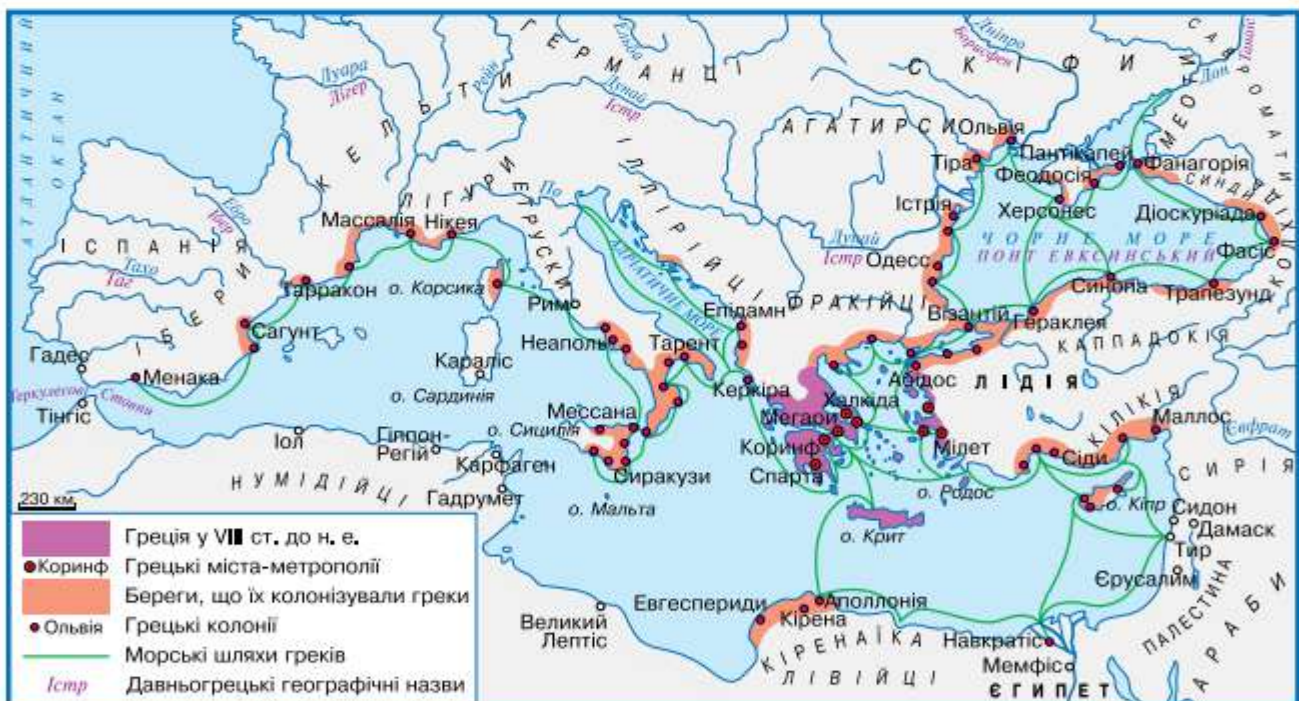
У VIII ст. до н. е. греки вирушили освоювати нові землі. Цей процес дістав назву **Велика грецька колонізація**. Що ж спонукало греків покидати рідну землю? Населення Греції невпинно зростало, тому для всіх бракувало землі, на якій можна було б заробити собі на прожиток. До того ж землі демосу часто захоплювала аристократія, що призводило до обезземелювання селянства. Деяка частина греків була зму-

шена покинути рідні краї назавжди через поразку в політичній боротьбі. Водночас бурхливий розвиток ремесла і торгівлі потребував пошуків нових країн, де можна було б продавати свою продукцію, якої ставало дедалі більше.

Грецькі колонії створювалися недалеко від моря, на родючих землях. Облаштування на новому місці серед незнайомих народів змушувало колоністів тісно взаємодіяти, забуваючи про майнову нерівність та інші суперечності. Життя в нових містах-колоніях організовували за традиціями грецьких міст-метрополій, з якими зберігалися партнерські відносини. З сусідніми народами колоністи намагалися налагодити торговельні відносини. Унаслідок цих контактів традиції грецького суспільного життя та грецької культури поширювалися у далеких від Еллади країнах.

ВЕЛИКА ГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ

1. Позначте і підпишіть на контурній карті такі об'єкти:

а) територію Греції у VIII ст. до н. е.;

б) колонізовані греками береги;

в) грецькі колонії, засновані на території, де нині розташована Україна.

2. Зіставте карту із сучасною картою Європи й визначте, які європейські міста беруть початок від грецької колонізації.

3. Поміркуйте, які знання і вміння стали в пригоді грекам під час колонізації.

Варто запам'ятати!

Метрополія — місце, місто, країна, переселенці з якої засновували колонії в інших країнах.

Колонія — поселення людей, що переселилися з іншої країни або поселення (міста).

АБО

Колонія — захоплена і пригноблена іншою державою країна (державу-загарбницю у такому випадку теж можуть називати метрополією).

3. ДОБА ЕЛЛІНІЗМУ

Греки здавна контактували, здебільшого через торгівлю, з різними народами довколишнього світу. Після 336 р. до н. е. внаслідок завоювання Александром Македонським багатьох країн Сходу чимало греків переселялися на Схід, несучи з собою традиції грецької культури. У результаті змішання давньогрецької та давньосхідної цивілізацій сформувалася своєрідна **елліністична цивілізація**. Спочатку її представляла імперія Александра Македонського, який за зразком східних правителів оголосив себе царем і оточив нечуваною розкішшю. Після його смерті на уламках імперії постали елліністичні держави: царство Птолемеїв у Єгипті, Пергамське царство в Малій Азії, царство Селевкідів на Близькому Сході та в Середній Азії.

В елліністичних державах була втрачена ідея свободи громадян полісу. Влада в елліністичних державах належала монархам, населення залежало від їхньої волі. Але у великій пошані були грецька мова, література, філософія, наука, мистецтво. Міста будувалися за зразком античних полісів. Їх невід'ємними елементами були стадіони, музеї, бібліотеки, храми античного зразка.

Варто запам'ятати!

Еллінізм — період (336 р. до н. е. — I ст. до н. е.) розвитку держав, у політичному та культурному житті яких поєднувалися традиції давньосхідних та еллінської цивілізацій.

Після підкорення елліністичних держав Римом у I ст. до н. е. доба еллінізму, як і всієї історії Давньої Греції, завершилася. Проте грецька спадщина продовжила жити в політичних традиціях, уявленнях людей про свободу особистості та в культурних традиціях багатьох народів.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Поліси. Велика грецька колонізація. Еллінізм**». Дайте відповіді на запитання.

Які етапи розвитку пройшла давньогрецька цивілізація?

 Прекрасно

Чим держави-поліси вирізнялися з-поміж інших держав того часу?

 Добре

Як у Давній Греції був реалізований принцип свободи громадян держави?

 Треба попрацювати

Що сприяло поширенню політичних і культурних традицій Еллади у світі?

 Нічого не зрозуміло

2. Перевірте себе за допомогою онлайн-вправи.

II. Обговоріть у групі

1. Історичний пінг-понг

Сформулюйте по два відкритих і закритих запитання за змістом параграфа та зіграйте з друзями в «Історичний пінг-понг» (обмінюйтеся запитаннями).

2. Використовуючи вже відомі вам події з історії стародавніх Сходу та Греції, складіть три задачі на лічбу часу (на визначення тривалості, віддаленості подій у часі, перетворення за схемою роки-століття) та запропонуйте їх розв'язати однокласникам/однокласницям.

cutt.ly/L8ClorQ

III. Мислю творчо

Проведіть дослідження одного із грецьких полісів (для вибору скористайтеся картою) за планом. Дослідження оформлюйте у вигляді лепбуку або карти пам'яті.

План дослідження

1. Назва і географічне положення.
2. Населення і його основні заняття.
3. Форма правління.
4. Видатні діячі/діячки.
5. Союзники і вороги.

§29 ▶ ДАВНЬОГРЕЦЬКИЙ ПОЛІС. АФІНИ — БАТЬКІВЩИНА ДЕМОКРАТІЇ

Яке суспільство називають демократичним? Поміркуйте, чим людину приваблюють демократичні цінності.

Сьогодні ми здійснимо мандрівку до стародавніх Афін і дізнаємось, як народилася демократія як форма правління. Ваші завдання визначає освітній дартс, відповіді на запитання якого будемо шукати під час уроку.

За допомогою яких понять можна схарактеризувати управління та суспільний устрій Афінського полісу?

Чим система управління в грецьких полісах відрізнялася від тієї, що була в державах стародавнього Сходу?

Яку роль відіграли Солон і Клісфен у розвитку афінської демократії?

Чи досконалою була демократія Афін за часів Солона?

1. ВИНИКНЕННЯ ПОЛІСІВ У ГРЕЦІЇ. ПІДНЕСЕННЯ АФІН

Діємо: практичні завдання

Уявіть себе автором/авторкою підручника — вам потрібно сформулювати тлумачення понять для рубрики «Варто запам'ятати». Завдання виконайте під час роботи з текстом підручника:

1. Сформулюйте та запишіть до зошита тлумачення понять: поліс, демос, аристократія, громадянин, демократія.
2. Укладіть схему «Соціальна структура населення Афін».

Поступово з-поміж інших міст-полісів виокремилося місто **Афіни**. Довкола нього об'єдналися менші міста Аттики — однієї з областей Середньої Греції.

Пізнавально й цікаво

Археологам відомо, що історія Афін розпочалася в XV ст. до н. е. Засновником міста вважається міфічний цар Кекроп — син Геї-Землі. У цей час якраз сперечалися між собою бог моря Посейдон і донька наймогутнішого бога Зевса — Афіна. Для вирішення конфлікту божественних персон Зевс покликав Кекропа. Вирішили, що покровителем Аттики буде той чи та, хто подарує людям найцінніший подарунок. Посейдон ударив тризубцем у скелю — і з'явилось джерело. Але найбільше Кекропа вразив дарунок Афіни — на місці, де богиня вдарила по землі списом, виросло дерево маслини. Кекроп вирішив, що саме плоди маслини та землеробство принесуть Аттиці багатство, і вирішив спір на користь Афіни. Натомість ображений Посейдон «начаклував» Аттиці брак води. Так Афіну обрали покровителькою області, а Кекроп на честь богині заснував святилище, і місто дістало свою назву — Афіни.

Афіна Варвакіон — найточніша копія статуї богині Афіни Парфенос роботи Фідія (римська копія, III ст.)

Руїни Керамікосу — району стародавніх Афін, де жили й працювали ремісники-гончарі. Від назви району походить слово «кераміка»

Афінський Акрополь у давнину (реконструкція Лео фон Кленце, 1846 р.)

2. ЯК У АФІНАХ СФОРМУВАЛАСЯ ДЕМОКРАТІЯ

В Афінах, як і в інших грецьких полісах, суспільство ділилося на вільних і рабів. Спочатку всі важливі рішення жителі полісів ухвалювали спільно на народних зборах, однак із часом з-поміж членів спільноти виокремилися **аристократи** — багаті землевласники. Збіднілі люди потрапляли в залежність від аристократів, які за борги відбирали землю та перетворювали своїх бідних сусідів на **рабів**. Окрім цього, в Атиці також були **метеки** — іноземці, що постійно жили в Афінах. Метеки були вільні, але позбавлені громадянських прав.

Простий народ — **демос** — не мирився з правлінням аристократів і боровся за обмеження їхньої влади та можливість впливати на вирішення державних справ.

Поміркуймо!

Як ви думаєте, які вимоги міг висувати демос у боротьбі з владою аристократії?

Після тривалої боротьби аристократи змушені були піти на поступки демосу. У **594 р. до н. е.** правителеві **Солону** доручили провести необхідні реформи (перетворення).

Управління державою

- визначення прав громадян на участь в управлінні державою залежно від майнового стану
- упровадження Ради чотирьохсот
- позбавлення неактивних у громадському житті громадян політичних прав

РЕФОРМИ СОЛОНА

Ліквідація боргового рабства

- звільнення рабів
- заборона позик під заставу особистої свободи
- повернення проданих за кордон рабів

Упорядкування господарства

- обмеження можливостей для надмірного збагачення
- упровадження монети
- упорядкування мір і ваги
- заохочення до вирощування маслин і торгівлі олією

Політичні права та обов'язки громадян Афін за реформами Солона

П'ятисотмірники	Вершники	Зевгіти	Фети
Права	Права	Права	Права
<ul style="list-style-type: none"> • участь у Раді чотирьохсот • обіймати найвищі державні посади 	<ul style="list-style-type: none"> • участь у Раді чотирьохсот • обіймати найвищі державні посади 	<ul style="list-style-type: none"> • участь у Раді чотирьохсот • обіймати нижчі державні посади 	<ul style="list-style-type: none"> • участь у Народних зборах
Обов'язок	Обов'язок	Обов'язок	Обов'язок
<ul style="list-style-type: none"> • оснащення військового флоту 	<ul style="list-style-type: none"> • служба в кінноті 	<ul style="list-style-type: none"> • служба в піхоті 	<ul style="list-style-type: none"> • служба в піхоті

Діємо: практичні завдання

1. Опрацюйте схеми на с. 164–165 та поміркуйте, чим відрізнялися права й обов'язки заможних і менш заможних громадян Афін.
2. Яка група суспільства мала більше можливостей впливати на рішення державних справ?
3. Чи всі жителі Афін унаслідок реформ дістали право брати участь в управлінні державою?

Поміркуймо!

Ознайомтеся з висловлюваннями Солона. Поміркуйте, чого хотів навчити нащадків Солон.

• Коли при владі, не тримай на посадах біля себе лукавих людей, бо в чому вони згрішать, звинуватять тебе, як керівника.

• Не винось вироку, не вислухавши обох сторін.

• Давай поради не ті, що приємні, а ті, що корисні.

• Слово є образом діла.

У 509 р. до н. е. архонт Клісфен продовжив реформування для зміцнення афінської демократії. Він запровадив територіальний принцип управління державою. Зокрема, афінське громадянство визначалося належністю до дему (території), а не роду.

Пізнавально й цікаво

Одним із нововведень Клісфена був **остракізм** (суд черепків). Такі суди засновували для боротьби з противниками демократії. Щороку навесні спеціальні збори вирішували, чи немає серед громадян людини, небезпечної для існуючого ладу. Якщо така знаходилася, то знову скликали збори у складі 6000 громадян, під час яких кожний писав на черепку (остраконі) ім'я того, хто є небезпечним для держави. Засудженого виганяли з Афін. Після закінчення визначеного строку виганець міг повернутися на батьківщину і, як і раніше, користуватися всіма правами громадянина.

Давньогрецький реформатор Солон (статуя в бібліотеці Конгресу США)

Черепок з іменами людей, які підлягали вигнанню за рішенням суду черепків (остракізму), запровадженого архонтом Клісфеном для боротьби з ворогами демократії.

1. Як ви думаєте, чи завжди рішення остракізму були справедливими? Поміркуйте чому.
2. Що могло впливати на рішення про вигнання громадянина з Афін?

Реформи Солона та Клісфена оформили державний лад Афін як рабовласницького міста-держави й заклали основи **афінської демократії** (народовладдя).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Давньогрецький поліс. Афіни — батьківщина демократії**». Дайте відповіді на запитання.

За допомогою яких понять можна схарактеризувати управління та суспільний устрій Афінського полісу?

Прекрасно

Чим система управління в грецьких полісах відрізнялася від тієї, що була в державах стародавнього Сходу?

Добре

Яку роль відіграли Солон і Клісфен у розвитку афінської демократії?

Треба попрацювати

Чи досконалою була демократія Афін за часів Солона?

Нічого не зрозуміло

- Поясніть значення понять: поліс, демос, аристократія, громадянин, демократія.
- Поясніть, яку роль в історії Афін відіграли персонажі хмаринки слів. Хто з них реальна історична постать, а хто — міфічний герой?

II. Обговоріть у групі

- Чи схожі були шумерські міста-держави та грецькі поліси? Доведіть свою думку.
- Визначте, чим устрій Афінської держави відрізнявся від устрою вже вивчених вами держав Давнього Сходу. Який з них вам більше до вподоби? Чому?

III. Мислю творчо

- Давньогрецький історик і письменник Плутарх у своєму творі «Порівняльні життєписи» цитував Солон: «Складно у великих справах догодити одразу всім». Поміркуйте, що розумів реформатор Солон під цими словами. Поміркуйте, чи вдалося Солону догодити всім.
- Майстерня гугл-дудл**
Намалюйте або створіть за допомогою відомого вам графічного редактора/онлайн-застосунка дудл, присвячений Солону або Клісфену.

§30 «ЗОЛОТИЙ ВІК» АФІН ЗА ПЕРИКЛА

1. Поясніть значення понять та імен із історичної хмаринки. 2. Чи всі жителі Афін мали громадянські права? 3. Які можливості для вільних громадян відкривала афінська демократія?

Дізнаймося, який період історії Афін називають «золотим віком»! Наше завдання — знайти відповіді на запитання освітнього дартсу.

Чому період правління Перикла в Афінах називають «золотим віком»?

Як реформи Перикла змінили становище громадян Афін?

Чи всі жителі полісу мали права громадян Афін?

Які пам'ятки стали символом «золотого віку» Афін?

1. ПІДНЕСЕННЯ АФІНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ ЗА ПЕРИКЛА

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом підручника, проаналізуйте політику Перикла: визначте переваги і суперечності афінської демократії.

Бюст Перикла
(Ватиканський музей)

У середині V ст. до н. е. Афіни перетворилися на найбагатшу державу Греції. Афінам вдалося об'єднати близько 200 грецьких полісів у Делоський (Афінський морський) союз. Час розквіту та могутності Афін називають **«золотим віком»**. Одним з найвидатніших державних діячів Афін був **Перикл**.

Виступи Перикла на народних зборах порівнювали з громом і блискавками, що метає Зевс. Тому сучасники прозвали його **Периклом Олімпійцем**.

Незважаючи на походження із заможної родини, Перикл виражав інтереси демосу. Народ цілком довірив йому управління державою. Тому протягом п'ятнадцяти років (444–429 рр. до н. е.) Перикла щороку обирали стратегом. Він вважав, що бідні повинні мати такі самі права, як і заможні громадяни.

Діємо: практичні завдання

1. Висловте припущення, як кожна із реформ Перикла впливала на розвиток афінської демократії. Запишіть свої міркування до схеми ««Золотий вік» афінської демократії» (працюйте в зошитах).

2. В інтересах яких верств суспільства було проведено ці реформи: заможних чи малозабезпечених?

Пізнавально й цікаво

Важливу роль у демократичних виборах в Афінах відігравали... боби. Їх афіняни використовували для жеребкування — визначення результатів виборів.

Як відбувалося голосування з допомогою бобів? У храмі розташовували дві скриньки. В одну насипали боби чорного і білого кольорів, а в іншу клали таблички з іменами кандидатів. Одночасно уповноважений архонт виймав зі скриньок біб і табличку з іменем кандидата. Якщо біб виявлявся білим, то кандидат вважався обраним на посаду.

У «вік Перикла» в Афінах зміцнів демократичний лад, що ґрунтувався на участі демосу в управлінні полісом. Повноправними громадянами вважалися чоловіки, у яких мати й батько були афінянами. Але афінська демократія мала обмежений характер. Політичними правами користувалися тільки чоловіки. А жінки, метеки (некорінні жителі полісу), раби жодних прав не мали. Давньогрецька демократія була **рабовласницькою**.

Афінська демократія часів «Золотого віку» (органи влади)

Народні збори (афінські громадяни — чоловіки від 20 років)	Рада п'ятисот	Суд присяжних (обирався жеребом)
<ul style="list-style-type: none"> оголошували війну й укладали мир обирали вищих посадових осіб ухвалювали нові закони 	<ul style="list-style-type: none"> попередньо розглядала справи, що надходили для обговорення на народних зборах управляла фінансами, стежила за флотом, благоустроєм міста, карбуванням монет 	<ul style="list-style-type: none"> розглядав усі судові справи

Незадовго до смерті Перикла розпочалася виснажлива Пелопоннеська війна (431–404 рр. до н. е.) між Афінами та Спартою, яка призвела до спустошення Аттики. У результаті поразок у цій війні могутність Афін похитнулася і вони мусили підкоритися Спарті.

2. АФІНСЬКИЙ АКРОПОЛЬ — СИМВОЛ МОГУТНОСТІ АФІН

За часів Перикла Афіни стали великим культурним центром Греції. Тут жили і працювали такі видатні вчені і митці, як Геродот, Анаксагор, Софокл та інші. В Афінах активно велися будівельні роботи. Всім будівництвом керував видатний грецький скульптор та архітектор **Фідій**. Афінський акрополь був перебудований і перетворений на художній і релігійний центр. Пропонуємо вам здійснити мандрівку до афінського акрополя періоду розквіту Афін.

Віртуальна екскурсія

Чи мріяли ви помандрувати Афінами за доби розквіту? У цьому допоможуть сучасні технології. Відвідайте віртуальну екскурсію акрополем і за підсумком екскурсії поясніть:

- яке місце посідав акрополь у житті афінян;
- які елементи архітектури перетворюють будівлі акрополя на єдиний архітектурний ансамбль?

Варіант 1

Проведіть екскурсію афінським акрополем за малюнком-реконструкцією

Варіант 2.

Пропонуємо скористатися мобільним застосунком Acropolis interactive educational VR 3D (можна завантажити за допомогою Google Play). Для завантаження скористайтеся QR-кодом.

АБО (за домашнім завданням)

Озвучте відеореконструкцію акрополя та проведіть для однокласників/однокласниць віртуальну екскурсію.

<https://cutt.ly/I87BISo>

У 429 р. до н. е. Перикл захворів на чуму. Перед смертю він зазначив: «... Найкраще з того, що я зробив, не говорите. Адже за всі роки мого правління за моїм наказом не було страчено жодного афінського громадянина».

Мудрість віків

Поміркуйте, що означають висловлювання Перикла. Чи актуальні вони в наш час? Свою думку обґрунтуйте?

• Якщо ти не цікавишся політикою, це не означає, що політика не цікавиться тобою.

• Обережніше, Перікле: ти головуєш над вільними людьми і до того ж, над еллінами.

• Визнати бідність у нас не для кого не є ганьбою, але велику ганьбу ми вбачаємо в тому, що сама людина не прагне позбутися її працею.

• Ви вихваляєте мене, а про найкраще з того, що я зробив, не говорите. Адже за всі роки мого правління за моїм наказом не було страчено жодного афінського громадянина.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**«Золотий вік» Афін за Перикла**»: поєднайте кожне із запитань для самоконтролю з відповідним смайликом успіху. Дайте відповіді на запитання.

Чому період правління Перикла в Афінах називають «золотим віком»?

Прекрасно

Як реформи Перикла змінили становище громадян Афін?

Добре

Чи всі жителі полісу мали права громадян Афін?

Треба попрацювати

Які пам'ятки стали символом «золотого віку» Афін?

Нічого не зрозуміло

- Складіть запитання до кросворду та дайте йому назву. Запитання мають розкривати роль діяча в історії Давньої Греції. Назвіть, хто з діячів творив історію Афін, а хто — Спарти.

- Завдяки яким заходам Периклові вдалося досягти розквіту афінської демократії?
- Назвіть хронологічні межі «золотої доби» Перикла та внесіть до проекту «Ілюстрована шкала часу історії Давньої Греції».
- Знайдіть у тексті докази розквіту Афін за Перикла.

Перевірте себе за допомогою онлайн-вправи «Золотий вік Перикла» за покликанням:
<https://cutt.ly/f8CzEMv>

II. Обговоріть у групі

- Чи досконалою була демократія «золотого віку» Перикла? Доберіть аргументи на користь своєї думки.
- Поміркуйте, які особливості політичного устрою Афін за доби Перикла ви хотіли б запровадити в наш час.
- Доведіть або спростуйте тезу: «Афінська демократія розвивалася еволюційним шляхом».

III. Мислю творчо

- Укладіть план розповіді про «золотий вік» Перикла.
- Завершіть роботу над проектом «Ілюстрована шкала часу історії Давньої Греції».
- Уявіть, що Перикл — наш сучасник і активний користувач соціальних мереж. Створіть сторінку діяча в одній (на вибір) із соцмереж — Facebook чи Instagram — та наповніть її від імені Перикла.

§31 ▶ СТАРОДАВНЯ СПАРТА — ПРИКЛАД ОЛІГАРХІЧНОЇ ДЕРЖАВИ

Мудрість давніх цивілізацій живе в нашій мові у вигляді крилатих висловів. Закодовані в хмаринці крилаті вислови розповідають історію стародавньої Спарти — держави воїнів. Сформулюйте вислови з хмаринки та дізнайтеся з параграфа, що вони означають і за яких обставин могли виникнути.

Сьогодні ми помандруємо до стародавньої Спарти та дізнаємось, у чому ховається її унікальність. Наше завдання — знайти відповіді на запитання освітнього дартсу.

Чим олігархія відрізняється від демократії?

Який історичний діяч відіграв важливу роль у розвитку спартанської держави?

Якою була соціальна структура спартанського суспільства?

Чим спосіб життя спартанців відрізнявся від афінського?

1. СТАРОДАВНЯ СПАРТА

У XI ст. до н. е. одну з областей південної Греції — Лаконіку — захопили племена дорійців. Володіючи більш досконалою залізною зброєю, вони змогли підкорити місцеве ахейське населення, а також сусідню область Мессенію. У межах захоплених областей дорійці утворили державу **Спарту**, або **Лакедемон**.

Діємо: практичні завдання

Покажіть на карті (с. 131 або в атласі) та позначте на контурній карті територію Спартанської держави та м. Спарту.

Спартанці (називали себе **спартіатами**) займали панівне становище в завойованих районах. Уся захоплена земля

стала їхньою власністю. Значна частина місцевого населення була поневолена й перетворена на **ілотів** (рабів). Жителі малородючих земель передгір'я увійшли до складу Лакедемонської держави на правах **періеків** (ті, що живуть навколо). Вони були вільними, але не мали громадянських прав.

Господарство Лакедедону було менш розвиненим, ніж в Аттіці. Головним заняттям було землеробство. Самі спартіати не працювали — всю роботу виконували ілоти. Закони Спарти всіляко обмежували контакти з іншими народами.

Пізнавально й цікаво

Гроші в Спарті виготовляли із заліза, тому вони були важкими. Їх носили в гаманці, а зберігали в спеціальних кімнатах. Для придбання товару на базарі потрібно було везти цілий віз таких залізних грошей.

Поміркуймо!

1. Як впливали на побут населення Спарти особливості господарства держави?
2. Висловте припущення, чому спартанці обмежували зовнішні контакти своєї держави.

2. ЯК БУЛА ВЛАШТОВАНА СПАРТАНСЬКА ДЕРЖАВА

Спартіати докладали чималих зусиль для утримання в покорі ілотів, яких було значно більше. Спартанський законодавець **Лікур** (імовірно, VIII ст. до н. е.) вважав, що спартанці мають бути згуртованими, дисциплінованими та добре навченими у військовій справі.

Він провів реформи, які сприяли встановленню рівності між спартіатами та вивільненню часу для занять військовою справою. Усі спартанці жили в однакових умовах, носили простий одяг, їли однакову їжу за загальним столом під час спільних обідів.

Статуя Лікурга (Палац правосуддя в м. Брюсселі, Бельгія)

ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ СПАРТОЮ

1. Як ви думаєте, чому чому назви органів управління розташовані сходишками, а не горизонтально?

2. Розгляньте схему й визначте, чим організація влади в Спарті схожа на афінську (див. схеми на с. 165–166), а чим відрізняється?

3. Як ви вважаєте, яка система управління була демократичнішою, тобто ширше залучала населення до управління полісом?

Поступово народні збори втрачали значення, а влада зосереджувалася в руках **ради старійшин і колегії ефорів**. Такий спосіб управління державою ще давньогрецькі історики назвали **олігархією**.

Варто запам'ятати!

Олігархія — режим, за якого влада в державі належить невеликому замкненому колу осіб.

Воїни-спартанці
(чорнофігурний розпис)

Постійні тренування та відданість військовій справі перетворили спартанське військо на найкраще в грецькому світі. Але за економічним і культурним рівнем Спарта відставала від інших грецьких держав. Вона залишалася ізольованою від зовнішнього світу.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Стародавня Спарта — приклад олігархічної держави**»: поєднайте кожне із запитань для самоконтролю з відповідним смайликом успіху. Дайте відповіді на запитання.

Чим олігархія відрізняється від демократії?

Прекрасно

Який історичний діяч відіграв важливу роль у розвитку спартанської держави?

Добре

Якою була соціальна структура спартанського суспільства?

Треба попрацювати

Чим спосіб життя спартанців відрізнявся від афінського?

Нічого не зрозуміло

2. Назвіть поняття, за допомогою яких можна розповісти про організацію влади в Афінах, Спарті.
3. Визначте правильне твердження. У неправильних твердженнях виправте помилки.
  - а) населення Спарті складалося з трьох рівноправних груп: спартіатів, перієків та ілотів;
  - б) спартанський законодавець Лікурґ провів реформи, які заклали основи спартанського способу життя;
  - в) народні збори відігравали головну роль в управлінні спартанською державою.
4. Яку роль у розвитку Спарті відіграв Лікурґ?
5. Перевірте себе за допомогою онлайн-вправи.

<https://cutt.ly/g8CzGdt>

II. Обговоріть у групі

Дізнайтеся, які події з історії вивчених вами стародавніх цивілізацій відбувалися одночасно із заснуванням Спартанської держави; правлінням Лікурґа. Запропонуйте задачі на лічбу часу із цими подіями.

III. Мислю творчо

Придумайте історичну загадку (*хмаринку слів, ребус, кросворд*), пов'язану з історією Афін і Спарті, і запропонуйте друзям розгадати її.

§32 ► ВІЙСЬКОВА СПРАВА В ДАВНІЙ ГРЕЦІЇ. ПЕРСЬКО-ГРЕЦЬКІ ВІЙНИ

1. Поміркуйте, що означають поняття «загарбницька війна», «визвольна війна»? Чи може бути війна справедливою, за яких умов. 2. Назвіть відомі вам приклади загарбницьких та визвольних воєн.

На початку V ст. до н. е. Греції довелося захищати свою незалежність у тривалій війні зі значно могутнішою Перською імперією. Сьогодні ми дізнаємося, як грекам вдалося перемогти грізного суперника. Нашим орієнтиром будуть запитання освітнього дартсу.

Якими були причини персько-грецьких воєн?

Де і коли відбулися вирішальні битви

Завдяки чому грекам вдалося перемогти персів?

Якими були наслідки персько-грецьких воєн?

1. ПРИЧИНИ ПЕРСЬКО-ГРЕЦЬКИХ ВОЄН

Діємо: практичні завдання

1. Працюючи з текстом, заповніть накреслену в зошиті таблицю «Персько-грецькі війни».

Причини	
Привід до конфлікту	
Ключові події	
Видатні грецькі полководці	
Результат воєн	
Наслідки воєн	

2. Доберіть приклади вдалої стратегії і тактики ведення бою в ході воєн.

На початку V ст. до н. е. Греції довелося захищати свою незалежність у боротьбі з Перською державою. Унаслідок перських завоювань перервався зв'язок Греції з Північним Причорномор'ям, торгівля перейшла до рук фінікійських купців. Таким чином, афіняни були позбавлені шляху підвезення хліба та корабельної деревини, водночас припинилося вивезення античних ваз до Північного Причорномор'я. Так були порушені торговельні зв'язки Греції.

У 500 р. до н. е. малоазійські міста підняли повстання проти Персії, однак його придушили. Дарій I прагнув установити панування над усією Грецією. Йому здавалося, що багату, але невелику за територією Грецію можна легко скорити. Зіткнення персів із греками було неминучим.

2. ПОХІД ДАРІЯ I. МАРАФОНСЬКА БИТВА

Пізнавально й цікаво

З перським військом плив Гіппій — колишній правитель Афін, який був вигнаний через спробу встановити тиранію. Гіппій мріяв повернути собі владу за допомогою персів.

Від імені перського царя Дарія I послы зажадали від грецьких міст-держав «землі й води», тобто визнання над собою влади Персії. Лише в Афінах і Спарті послы отримали гідну відповідь. Так, спартанці кинули послів у колодязь зі словами: «Візьміть самі!». Перша битва між завоювниками персами та греками відбулася **490 р. до н. е.** За порадою Гіппія перси висадилися в Марафонській долині. Сили були нерівними. Перська армія, за даними сучасних істориків, налічувала 25 тис. піхотинців і 1000 вершників. Грецьке військо на чолі з **Мільтіадом** мало чисельність 9 тис. воїнів. Перемогу здобули греки, що надихнуло їх на боротьбу з персами надалі.

Відео
«Марафонська
битва»
cutt.ly/f8CxwPF

Поміркуймо!

Дайте оцінку вчинку Гіппія.

Пізнавально й цікаво

Вирішальні битви персько-грецьких воєн лягли в основу сучасних видів спорту.

Марафонський біг

З радісною звісткою про перемогу до Афін послали кращого бігуна грецького війська Фідіппіда. Відстань від Марафона до Афін — понад 42 км. Посланець подолав цю відстань і, прибігши в місто, встиг крикнути: «Радійте, афіняни, ми перемогли!» — та одразу помер від розриву серця. На перших сучасних Олімпійських іграх в Афінах у 1896 р. на честь Фідіппіда було влаштовано забіг між Марафоном та Афінами, який і нині є обов'язковою частиною олімпійської легкоатлетичної програми.

Спіридон Луїс — перший олімпійський чемпіон з марафонського бігу, 1896 р.

3. ПОХІД КСЕРКСА. БИТВА ПРИ ФЕРМОПІЛАХ

Факт чи фейк?

Побуває думка, що в битві у Фермопільській ущелині численному перському війську протистояли лише 300 спартанців. Знайдіть у тексті інформацію, яка спростовує або підтверджує це переконання.

Монумент цареві
Леоніду
(м. Спарта, Греція)

У **480 р. до н. е.** перські війська на чолі з царем Ксерксом вирушили з півночі на Грецію через Фессалію. На зустріч ворогові відправили військо спартанського *царя Леоніда*.

Війська противників зустрілися у вузькій Фермопільській ущелині. Проти 200-тисячного перського війська греки змогли спорядити близько 8 тис. воїнів з різних міст. Побачивши військо Леоніда, перський цар запропонував грекам здати зброю. Леонід відповів: «Прийди і візьми!»

Два дні греки героїчно відбивали атаки персів. Однак зрадник Ефіальт із місцевих жителів провів персів гірськими стежками в тил греків. Леонід зі своїм загonom загинув, а перси захопили Середню Грецію. Ксеркс цілком спустошив Беотію й Аттику.

4. САЛАМІНЬСКА БИТВА. ГРЕЦІЯ ПІСЛЯ ЗАВЕРШЕННЯ ВОЄН

У вересні 480 р. до н. е. грецький флот під командуванням *Фемістокла* розгромив персів у Саламінській битві. Греки набули впевненості у своїх силах.

Найбільша битва персько-грецьких воєн відбулася 479 р. до н. е. біля м. Платеї. Грецьке військо під командуванням *Павсанія* перемогло. У 449 р. до н. е. греки здобули остаточну перемогу над персами.

Унаслідок персько-грецьких воєн області Малої Азії, райони Егейського та Чорного морів були відкриті для греків. Економічний, політичний, культурний розквіт Греції в другій половині V ст. до н. е. досяг найвищого рівня. В Афінах невдовзі настала доба «золотого віку» Афінської демократії. Афіни посіли лідируючу позицію серед грецьких полісів, очоливши Делоський (Афінський морський) союз. Хоча надалі загострився конфлікт із Спартою, яка теж претендувала на лідерство.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації складіть повідомлення про озброєння грецької армії часів персько-грецьких воєн. Визначте позитивні риси та слабкі місця основного бойового порядку греків — *фаланги*. Як вони впливали стратегію і тактику полководців?

Грецька фаланга — головний бойовий порядок армії греків

ПЕРСЬКО-ГРЕЦЬКІ ВІЙНИ (500–449 рр. до н. е.)

- Спартанська держава наприкінці VI ст. до н. е.
- Землі, залежні від Спарты (Пелопоннеський союз)
- Територія Афіньської держави (Аттіка)
- Володіння перського царя
- Грецькі міста, що повстали проти перського панування в 500 р. до н. е. (Іонійське повстання)

- Країни і острови, що визнали владу перського царя на початку V ст. до н. е.
- Грецькі держави, що оголосили Персії війну
- Нейтральні грецькі держави
- Похід перського флоту в 490 р. до н. е.

Похід царя Ксеркса в 480 р. до н. е.

- сухопутне військо
- флот
- Походи грецьких військ і флоту в 479 р. до н. е.
- Місця і роки битв
- на суходолі
- на морі

1. Визначте за картою, чи виступили грецькі держави проти Персії спільно.

2. Як на карті позначено події, що стали приводом до персько-грецького конфлікту?

Поміркуймо!

Зіставте історію персько-грецьких воєн та історію сучасної російсько-української війни. Що в них спільного? Чи може приклад давніх греків бути прикладом для нинішніх українців? Свої думки обґрунтуйте.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Персько-грецькі війни»: поєднайте кожне із запитань для самоконтролю з відповідним смайликом успіху. Дайте відповіді на запитання.

Якими були причини персько-грецьких воєн?

Прекрасно

Де і коли відбулися вирішальні битви персько-грецьких воєн?

Добре

Завдяки чому грекам вдалося перемогти персів?

Треба попрацювати

Якими були наслідки персько-грецьких воєн?

Нічого не зрозуміло

2. Запропонуйте запитання до кросворду «Полководці персько-грецьких воєн».

II. Обговоріть у групі

1. Зіставте сили персів і греків у головних битвах. Що сприяло перемогам греків?
2. Наведіть приклади зради та героїзму в цих війнах. Як ви ставитеся до таких вчинків?

III. Мислю творчо

1. Визначте, які події відбувалися в тогочасному світі одночасно з персько-грецькими війнами. Створіть задачі на лічбу часу з дібраними датами.
2. Виконайте творчий проєкт (характеристика, мультимедійна презентація, лепбук та ін.) про одного з видатних грецьких полководців часів персько-грецьких воєн і презентуйте в класі.

§33 ► УТВОРЕННЯ ІМПЕРІЇ АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО. ЕЛЛІНІСТИЧНІ ДЕРЖАВИ

Про яку історичну подію «нагадує» хмаринка? Який поліс очолив інші грецькі міста внаслідок згаданої події? Коли він втратив значення як центру давньої Греції?

Нашу мандрівку сторінками історії давньої Греції ми продовжимо знайомством з одним із найвидатніших полководців **Александром Македонським**. Працюючи, будемо шукати відповіді на запитання освітнього дартсу.

Хто відіграв важливу роль у вихованні Александра Македонського?

Чим уславився Александр Македонський в історії?

Якими були наслідки діяльності Александра Македонського?

На яку оцінку заслуговує постать Александра Македонського в історії?

1. ФІЛІП II ТА ПІДКОРЕННЯ ГРЕЦІЇ МАКЕДОНІЄЮ

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом параграфу, виконайте дослідницькі завдання:

1. Визначте причини підкорення Греції Македонією.
2. Назвіть історичні факти встановлення в Греції панування Македонії.

Великої шкоди Греції завдала Пелопоннеська війна — протистояння між Спартою та Афінами за лідерство в країні. Після війни в Греції настав період глибокого занепаду й міжусобиць, що не припинялися.

Тим часом постала нова держава на північному сході Греції — **Македонія**. Засновником єдиної могутньої Македонської держави був цар **Філіп II** (правив у 359–336 рр. до н. е.).

Македонська фаланга — піхотний стрій, що шикувався зімкненим і глибоким ладом (до 16 рядів углиб). Воїни, які стояли попереду, тримали на плечах сариси — списи завдовжки 5 м. Списи висували попереду фаланги й утворювали гостру щетину. Для захисту боків фаланги служили легка піхота й кавалерія. На рівній місцевості фаланга була грізною силою.

1. З яких родів військ складалася македонська фаланга?
2. Поміркуйте, чому фаланга була ефективною на рівнинній місцевості. Чи могла вона мати переваги на горбистій території? Чому?

Скориставшись ворожнечею між грецькими полісами, Філіп установив своє панування над усією Грецією. У **338 р. до н. е.** під **Херонсею** військо Філіпа перемогло греків і панування в Греції остаточно перейшло до Македонії.

Пізнавально й цікаво

Юний Александр, син Філіпа II

Поки Філіп II зміцнював військо та завойовував Грецію, у нього підросав син Александр. Його вчителем був Аристотель. Александр високо цінував свого вчителя: «Філіпу я зобов'язаний тим, що живу, а Аристотелю тим, що живу гідно».

А от успіхам батька син не дуже радів. Біографи вважають, що Александру належать слова: «Батько не залишить мені нічого, що я міг би завоювати!».

1. Уважно прочитайте висловлювання Александра та поміркуйте, що він мав на увазі.
2. Якими рисами характеру, на вашу думку, володів Александр?
3. Про яке майбутнє мріяв Александр?

2. УТВОРЕННЯ ІМПЕРІЇ АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО

Діємо: практичні завдання

Працюючи із навчальним матеріалом, укладіть історичний портрет Александра Македонського. Зробіть висновок про його життєву позицію. За ходом роботи складіть хронологічну таблицю «Завоювання Александра Македонського».

Після раптової смерті Філіпа II царем Македонії став його 21-річний син **Александр** (правив у 336–323 рр. до н. е.). На той час він вивчав військову справу й із 16 років брав участь у походах батька.

Александр Македонський
(фрагмент мозаїки, знайденої
археологами в Помпеях)

Ставши царем, Александр продовжив підготовку до війни з Персією — найбільшою державою тогочасного світу. Навесні 334 р. до н. е. він зі своїм військом перейшов Гелеспонт (сучасна протока Дарданелли) й увійшов у володіння перського царя Дарія III. Перське військо в кілька разів перевершувало

македонську армію, але воно було погано навчене, солдати воювали неохоче, тікали з поля бою.

Перша сутичка між македонцями та персами відбулася на березі річки Гранік, де македонське військо здобуло перемогу. Александр пішов далі берегом Малої Азії. Греки в Малій Азії переходили на бік Александра.

Заволодівши Малою Азією, Александр вирушив далі на схід. У **333 р. до н. е.** розпочався великий *Східний похід* Александра. 331 р. до н. е. у битві при Гавгамелах македонці завдали вирішальної поразки війську Дарія III.

У 327 р. до н. е. Александр пішов походом на Індію, але виснажене тривалою війною військо відмовилося йому коритися. Похід закінчився в 325 р. до н. е. у Вавилоні.

Александр створив найбільшу державу, якої не бачив давній світ. Він оточив себе східною розкішшю: носив перський одяг, на голову одягав корону. Вимагав, щоб його вважали богом, мріяв підкорити Північну Африку й Італію. Однак його планам не судилося здійснитися. У 323 р. до н. е. він зненацька помер від малярії на 33 році життя. Після смерті Александра Македонського величезна імперія розпалася й після тривалих воєн була поділена між його полководцями.

Діємо: практичні завдання

Працюємо з історичною картою:

1. Визначте кордони Перської імперії, Македонії та підвладних їй країн. Нанесіть їх на контурну карту.

2. Позначте на контурній карті напрямок Східного походу Александра Македонського, місця та роки переможних для Александра битв, столицю імперії Александра, місто Александрію Єгипетську.

УТВОРЕННЯ ІМПЕРІЇ АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО

Поміркуймо!

Поміркуйте, на якому етапі життя Александр Македонський міг це сказати. Які риси характеру полководця розкривають його висловлювання?

• Якщо б я не був Александром, я хотів би бути Діогеном.

• Не можуть існувати два Сонця на небі та два владки на Землі.

• Немає нічого більш рабського, ніж розкіш і млість, і нічого більш царственного, ніж праця.

• Бачу, що буде велике змагання над моєю могилою.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Утворення імперії Александра Македонського**»: поєднайте кожне із запитань для самоконтролю з відповідним смайликом успіху. Дайте відповіді на запитання.

Хто відіграв важливу роль у вихованні Александра Македонського? Прекрасно

Чим уславився Александр Македонський в історії? Добре

Якими були наслідки діяльності Александра Македонського? Треба попрацювати

На яку оцінку заслуговує постать Александра Македонського в історії? Нічого не зрозуміло

2. В онлайн-вправі виникла помилка. Запропонуйте правильний варіант виконання завдання. Укажіть, скільки років потрібно додати до числа 323 чи відняти від нього, щоб установити правильні дати подій.

Битва при Гавгамелах — перемога Александра над Дарієм III ☐ 323 ☐	Завершення Східного походу у Вавилоні ☐ 323 ☐	Початок Східного походу Александра Македонського ☐ 323 ☐	Смерть Александра Македонського ☐ 323 ☐	Битва під Херонесею — перемога македонян над греками ☐ 323 ☐
--	--	---	--	---

Ви також можете виконати цю вправу за покликанням: <https://cutt.ly/A8Ccq8L>

II. Обговоріть у групі

1. Поміркуйте, чи міцною була імперія Александра. Знайдіть аргументи на користь своїх припущень.
2. Проаналізуйте історію піднесення Македонії та імперії Александра Македонського за алгоритмом: причини піднесення → головні історичні факти → причини падіння.

III. Мислю творчо

Створіть історичний портрет Александра Македонського (за допомогою пам'ятки на форзаці).

§34 ▶ ТРАДИЦІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ В ДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

Пригадайте родинні традиції народів стародавнього Сходу. Яке становище в суспільстві і родині східних народів мали жінки?

Особливості суспільного устрою Давньої Греції вплинули й на повсякденне життя населення грецьких полісів. Повноправні громадяни мали вдосталь часу для розвитку, спілкування, культурного відпочинку. Але не всі традиції повсякдення можна назвати демократичними. Дізнатися про ці особливості ви зможете, знайшовши відповіді на запитання освітнього дартсу.

Якими були характерні риси побуту давніх греків?

Чи всі члени грецької родини мали однакові права?

Як греки проводили своє дозвілля?

Які традиції повсякдення і відпочинку греків збереглися до наших днів?

1. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ДАВНІХ ГРЕКІВ

Діємо: практичні завдання

Працюючи з матеріалом параграфа, виконайте дослідження «Жінка в давньогрецькому суспільстві».

Побут давніх греків був невибагливим і будувався за установленими звичаями й традиціями. Спеціальні чиновники стежили, щоб містяни вчасно ремонтували свої оселі й не псували вигляд міста неохайними спорудами.

Центром дому був внутрішній дворик, де розташовувався вівтар і за трапезним столом збиралася вся родина.

Скромним був і стіл афінської родини. Зазвичай споживали ячмінний хліб, сир, рибу, овочі, фрукти. Заможні греки харчувалися різноманітніше.

1. З яких частин складалося житло давніх греків?
2. Назвіть елементи облаштування побуту та інтер'єру грецького дому.
3. Що свідчить про доволі скромний побут греків?
4. Про які традиції родинних стосунків свідчить розподіл житлових приміщень на гінекей та андрон?

2. ДАВНЬОГРЕЦЬКА МОДА

Одяг жінок і чоловіків у Давній Греції також вражає простотою: усі костюми шили на основі двох прямокутних полотнищ тканини з льону чи шерсті, які з'єднували застібками-фібулами. Одяг заможніших афінян вирізнявся білим кольором і багатством візерунків. Жінки користувалися косметикою: рум'янами, сурмою, кремами та масками.

Основні елементи костюма давніх греків

1. Поміркуйте, чи зручним був такий одяг.
2. Яке взуття носили греки?

3. Опишіть зачіски давніх греків.

4. Поміркуйте, які продукти могли використовувати жінки для виготовлення косметики.

Полюбляли греки також ювелірні прикраси, які виготовляли з дорогоцінних металів. Однак носили їх без надмірності.

Діадема з фігуркою бога Ероса, IV ст. до н. е.

Золоте намисто, IV ст. до н. е.

Золоті браслети, IV ст. до н. е.

1. Які елементи оздоблення використовували греки для виготовлення прикрас?

2. Про який рівень розвитку ремесла свідчать прикраси?

3. РОДИНА В ДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

Метою шлюбу в Греції було народження дітей і забезпечення держави новими громадянами. Дівчат видавали заміж у 15-річному віці. Батько мав повну владу над долею своєї доньки. Він сам обирав для неї чоловіка серед кількох претендентів, що прагнули її руки.

Пізнавально й цікаво

Гомер про роль жінки

Телемах, син Одиссея, говорить матері Пенелопі:

«Займайся, як слід, ладом у господарстві, прядінням, ткацтвом, спостерігай, щоб рабині старанні були в роботі своїй: мовити ж — не жіноча справа, а справа чоловіка...».

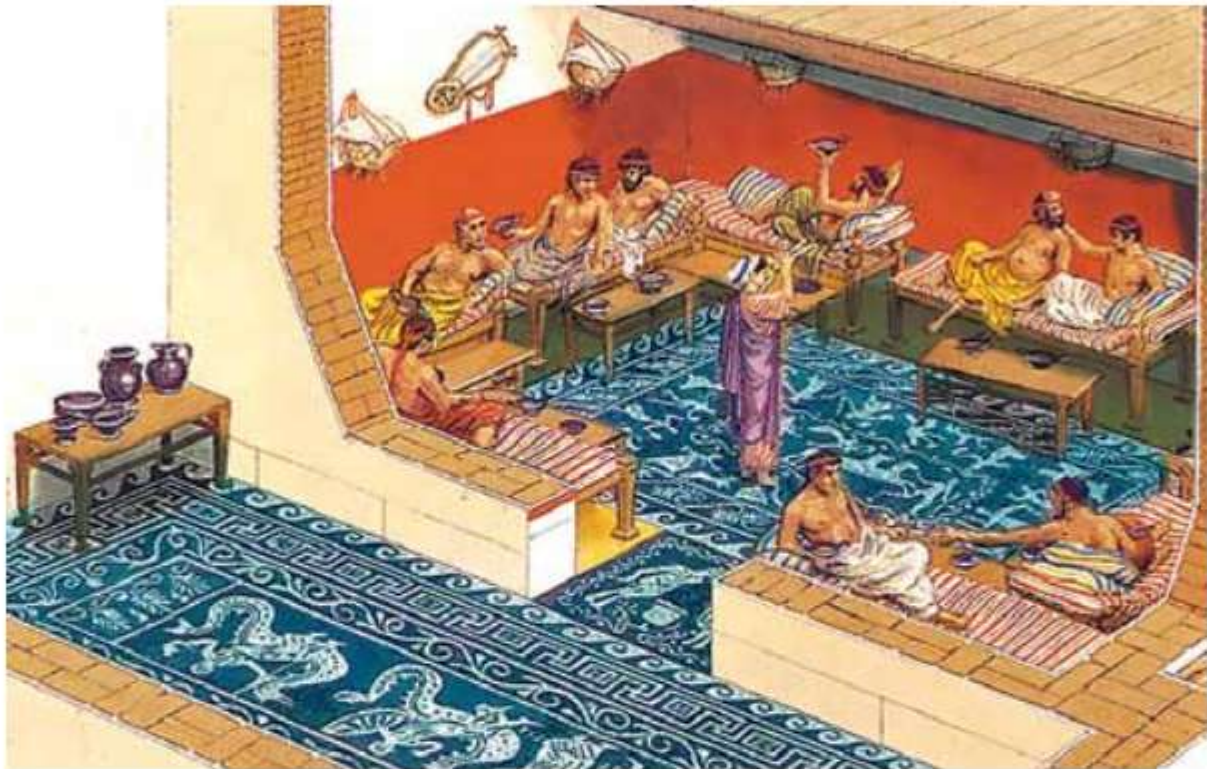
Яка роль, якщо спиратися на текст джерела, відводилася жінці в родині?

Народження дитини було для родини урочистою подією. Якщо народжувався хлопчик, двері будинку прикрашали маслиновими гілками, а якщо дівчинка — вовняними нитками. Вихованням хлопчиків переймався чоловік, а дівчаток — дружина.

4. ЯК ВІДПОЧИВАЛИ ДАВНІ ГРЕКИ

Одноманітність повсякденного життя греки оживляли різними розвагами. Багато греків проводили час у *палестрах і гімнасіях*. Там не тільки тренувалися, а й слухали філософів та ораторів, дискутували з політичних і філософських питань. Любили відвідувати театр. Влаштовували також чоловічі вечірки з близькими друзями та приятелями — *симпосіони*.

Розваги давньогрецьких чоловіків

1. Хто брав участь у симпосіонах?
2. Чи є на малюнку жінки? Яку роль вони/вона виконують?
3. Чим займаються учасники симпосіону?

Поміркуймо!

У наш час є поняття «симпозіум». Сучасний симпозіум — міжнародна нарада з важливих наукових питань. Як ви вважаєте, чи має щось спільне він із симпосіонами давніх греків?

Історичне порівняння

Зіставте становище жінок у давній Греції (Афіни/Спарта) та стародавньому Сході. Зробіть висновок щодо ролі жінки в цих суспільствах.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Повсякденне життя в Давній Греції»: поєднайте кожне із запитань для самоконтролю з відповідним смайликом успіху. Дайте відповіді на запитання.

Якими були характерні риси побуту давніх греків?

Прекрасно

Чи всі члени грецької родини мали однакові права?

Добре

Як греки проводили своє дозвілля?

Треба попрацювати

Які традиції повсякдення і відпочинку греків збереглися до наших днів?

Нічого не зрозуміло

2. Продовжте речення:

- У повсякденному житті греки завжди дотримувалися... .
- Побут давніх греків був... .
- Традиційними продуктами харчування греків були... .
- Найулюбленішими розвагами давніх греків були... .
- Про високий рівень розвитку ремесла в Давній Греції свідчать... .

II. Обговоріть у групі

1. Чи можна назвати грецьку родину демократичною? Свою думку обґрунтуйте.
2. Поміркуйте, чому вихованням дівчаток у Давній Греції займалися жінки, а хлопчиків — чоловіки.

III. Мислю творчо

1. За підсумками дослідження напишіть мінівір «Жінка в давньогрецькому суспільстві». Чи змінилося становище жінок з того часу?
2. Виконайте творчий проєкт «Давньогрецькі мотиви в сучасній моді».
3. Уявіть себе сценаристкою/сценаристом науково-популярного фільму. Перегляньте відео, оберіть будь-який логічний уривок та озвучте його, використовуючи здобуті знання.

Покликання для перегляду відео: <https://cutt.ly/N8CcWnv>

§35 ► НАВЧАННЯ ДІТЕЙ. ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯН І ВОЇНІВ (НА ПРИКЛАДІ АФІН І СПАРТИ)

Велику увагу греки приділяли вихованню і навчанню дітей. Однак у різних полісах сформувалися й різні освітні правила і традиції. Дізнайтеся про ці особливості — знайдіть у навчальному матеріалі відповіді на запитання освітнього дартсу.

Чому греки вважали освіту і виховання дітей важливою справою?

Що спільного й відмінного в освітніх традиціях Афіні і Спарти?

Яке виховання називають «спартанським»?

Чим відрізнялося виховання дівчаток в Афінах і Спарти?

Діємо: практичні завдання

1. Розгляньте ілюстрації параграфа та опрацюйте думки античних мудреців щодо освіти.
2. Дайте відповіді на запитання до них.
3. Заповніть у зошиті порівняльну таблицю «Освіта та виховання в Афінах і Спарти».

Характеристика	Афіни	Спарта
Хто мав право навчатися		
Головне завдання виховання		
Чого навчали дітей		

1. НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В АФІНАХ

Давні греки значну увагу приділяли навчанню та вихованню дітей. На їхню думку, освічена людина — це, передусім, мудрий, відважний, справедливий громадянин. Він мав бути готовим брати участь у політичному житті, управлінні державою, захищати свою батьківщину на полі бою.

Палестра — приватна гімнастична школа для хлопчиків 12–16 років

Уважно розгляньте ілюстрації та визначте, які знання та вміння здобували учні в афінських школах.

Навчання в афінській школі (червонофігурний розпис, V ст. до н. е.)

Мудрість віків

Думки античних мудреців про виховання

Надмірне захоплення мусійними науками (література, граматики, філософія, риторика), нестача фізичних вправ призводить до слабкості людини.

Платон

Вільну людину від раба вирізняє можливість вести дозвілля, відпочивати (звідси **skhole** — школа) та вміння розпорядитися вільним часом, тобто поєднати приємне з корисним. Для цього їй потрібне навчання музики, щоб уміти грати та вести бесіду про неї.

Аристотель (про навчання музики)

1. Як ви розумієте вислів «гармонійний розвиток особистості»? Спробуйте довести, що афінські школи сприяли гармонійному розвитку особистості.

2. Зверніть увагу, чи зображені на ілюстраціях дівчатка. Поясніть чому.

2. ВИХОВАННЯ ЮНИХ СПАРТІАТІВ

Головним завданням виховання юного спартанця була підготовка відважного воїна. Спартанська влада втручалася в особисте життя громадян і керувала вихованням юнацтва. Сім'я повинна була давати державі міцних, здорових дітей, які стали б надійною опорою рабовласницької Спарти.

У сім років хлопчиків забирали в батьків та об'єднували в невеликі загони. Тут їх виховували всіх разом, привчаючи до суворої дисципліни.

Пізнавально й цікаво

Про витривалість спартанських дітей ходили легенди. Якось спартанський хлопчик украв лисеня і сховав його під плащем. Звірятко почало дряпати й кусати хлопчика, який, стоячи в шерензі, боявся навіть поворухнутися. Тільки коли лисеня прогризло йому живіт, хлопчик упав мертвим.

Дітей привчали висловлювати свої думки коротко й влучно, кількома простими словами — *лакони́чно*. Наприклад, спартанка, проводжаючи сина на війну, вручала йому щит із такими словами: «З ним або на ньому!». Це означало, що вона бажала йому перемоги, а якщо — загибель, то тільки героїчна (воїна, що загинув на полі бою, несли до місця поховання на щиті). Вислів «Зі щитом або на щиті» став крилатим.

3. ВИХОВАННЯ ДІВЧАТОК В АФІНАХ ТА СПАРТІ

Діємо: практичні завдання

1. Розгляньте пам'ятки давньогрецького живопису та визначте, чим відрізняються зображені на ілюстраціях жінки.
2. Як пов'язані заняття жінок зі способом життя громадян Афін і Спарти?

Жінки в гінекеї, Афіни
(червонофігурний розпис,
V ст. до н. е.)

Дівчата на спортивних змаганнях,
Спарта
(чорнофігурний розпис)

Отже, виховання дітей, як і організація родинного життя та суспільного устрою, у Спарті й Афінах істотно відрізнялися.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Навчання дітей. Виховання громадян і воїнів (на прикладі Афіні і Спарти)**». Дайте відповіді на запитання.

Чому греки вважали освіту і виховання дітей важливою справою?

Прекрасно

Що спільного й відмінного в освітніх традиціях Афіні і Спарти?

Добре

Яке виховання називають «спартанським»?

Треба попрацювати

Чим відрізнялося виховання дівчаток в Афіні і Спарти?

Нічого не зрозуміло

2. Обговоріть виконану в ході практичного завдання таблицю та дайте відповіді на запитання:

- Поміркуйте, чи відповідали демократичним принципам система освіти в Афіні та Спарти.
- Яка система виховання — афінська чи спартанська — вам більше подобається? Чому?

II. Обговоріть у групі

Учені помітили, що в Афіні за короткий проміжок історичного часу з'явилася і творила велика кількість геніальних людей: скульптор Фідій, драматург Софокл, філософи Сократ, Платон, Анаксагор, Зенон, Протагор. Поміркуйте, як це пов'язано з особливостями навчання та виховання юних афініян.

III. Мислю творчо

1. Запитання для уважних

Чи знаєте ви секрети гарних манер? Розгляньте ілюстрацію «Навчання в афінській школі (с. 195)». Хто із зображених персонажів є рабом?

2. Зіставте систему виховання в давній Греції та в країнах стародавнього Сходу (за параграфом 21). Визначте спільне й відмінне.

§36 ► РЕЛІГІЯ ТА МІФОЛОГІЯ В ДАВНІЙ ГРЕЦІЇ. ОЛІМПІЙСЬКІ ІГРИ

Розгадайте ребус і поясніть значення закодованого поняття. Назвіть слово, яким також називають це явище.

Нашу мандрівку світом культури Еллади ми розпочинаємо знайомством із релігійними уявленнями давніх греків. Під час роботи з матеріалом параграфу знайдіть відповіді на запитання освітнього дартсу.

З яких історичних джерел можна дізнатися про релігію еллінів?

Чому релігійні уявлення греків визначають як язичницькі?

Що спільного й відмінного в релігії греків і народів стародавнього Сходу?

Як Олімпійські ігри пов'язані з релігією греків?

1. РЕЛІГІЯ ДАВНІХ ГРЕКІВ. ОЛІМПІЙСЬКІ ІГРИ

Релігія давньої Греції зародилася з міфології. Міфи давньої Греції дають найкраще уявлення про релігійні вірування давніх греків. Головними богами в Греції були **Олімпійські боги**, які «жили» на горі Олімп. За переказами, олімпійські боги захопили владу над світом, поборовши своїх батьків-титанів.

Грецька міфологія вважала, що світ вічний. Грецькі боги схожі на людей, їхній спосіб життя мало чим відрізнявся від людського, їм притаманні всі людські риси, зокрема й негативні. Головна відмінність небожителів полягала в їхньому безсмерті та надприродній могутності.

Релігія греків мала **політеїстичний характер**, оскільки в релігійному світі діяли численні божества. Олімпійський пантеон очолював отець і повелитель усіх богів і людей **Зевс**.

Зевс (Античне зібрання, Берлін)

Гера (Лувр, Париж)

1. Прочитайте текст параграфа й визначте, як вплинули на формування пантеону богів життя та заняття населення Давньої Греції.

2. Що з ілюстрацій свідчить про **антропоморфний** (людноподібний) характер релігійних уявлень греків?

3. Якими рисами скульптори наділили божество, щоб відобразити його характер?

Водночас із олімпійськими богами в давньогрецькій міфології діяли **герої** — народжені від союзу богів і людей. Найвідомішими героями були **Ахіллес** (уславився як герой Троянської війни) та **Геракл**. Обоє були непереможними воїнами. Так греки намагалися ствердити ідею можливості людини сперечатися з богами, викликати їх на змагання тощо.

Пізнавально й цікаво

Чи могли греки змінити долю?

Три сліпі мойри тчуть з одиничних ниток загальний візерунок долі людини:

Клото («грядуща») спрядала нитку життя з того, що потрапляло їй у пальці (нагадаємо, вона була сліпа і тому не могла вибирати);

Лахесис («дає жереб») проводила нитку через мінливості долі, тягла в різні боки, переплітала з нитками інших людей, вплітаючи в загальний візерунок долі;

Антропос («невідворотна») перерізувала пряжу навмання, розриваючи нитки долі і обриваючи людське життя. Звідси ясно — у сліпих прях неможливо попросити поліпшити долю, не допоможуть ні вмовляння, ні молитви, ні щедрі дарунки. Мойри сліпі, тому діють, нічого не бачачи. Тобто змінити нічого не можна, можна тільки «підслухати долю», як говорили греки, «по шелесту і натягу нитки».

Мойри прядуть нитку життя (робота скульптора Йоганна Готтфріда Шадова, Державний музей м. Берліна, Німеччина)

2. ЯК ГРЕКИ «СПІЛКУВАЛИСЯ» З БОГАМИ

Особливості давньогрецького культу зумовлювалися сприйняттям богів як могутніх, але зрозумілих істот, що могли за певних умов виконувати прохання людей.

Піфія (жриця) здійснює передбачення — віщує майбутнє

Толос (культова споруда) в Дельфах — місті, де здійснював пророцтва оракул

Храм Зевса в Олімпії
(сучасна реконструкція)

Принесення жертви богам
(червонофігурний розпис на кратері)

1. Визначте, як давні греки «спілкувалися» з богами.
2. Як греки намагалися привернути увагу богів до себе?
3. Як ви думаєте, чи збереглися до нашого часу окремі атрибути давньогрецьких релігійних практик?

3. ОЛІМПІЙСЬКІ ІГРИ

Одним з найпопулярніших занять у греків були спортивні змагання. Головними змаганнями були **Олімпійські ігри** — присвячені богові Зевсу, вони відбувалися в Олімпії. Ігри були започатковані в **776 р. до н. е.**, їх влаштовували кожні

чотири роки. До участі в іграх допускали тільки громадян Афін, серед глядачів не мали права бути жінки.

Під час проведення Олімпійських ігор усіх грецьких державах припинялися війни. Нагородою для переможця був вінок з маслинових гілок.

Олімпійські види спорту

1. Визначте, які олімпійські види спорту зображено на малюнку.
2. Якими якостями володіли давньогрецькі спортсмени?

Пізнавально й цікаво

У 394 р. н. е. римський імператор Феодосій I проголосив християнство офіційною релігією і, оголосивши олімпійські ігри джерелом язичництва, заборонив їх. Лише в 1896 р. завдяки зусиллям французького громадського діяча П'єра де Кубертена та його однодумців було відновлено проведення Олімпіад. Місцем проведення перших Ігор стала столиця Греції — Афіни. Відтоді кожні чотири роки на вівтарі Олімпії запалюють олімпійський вогонь, який передають до місця проведення наступної Олімпіади.

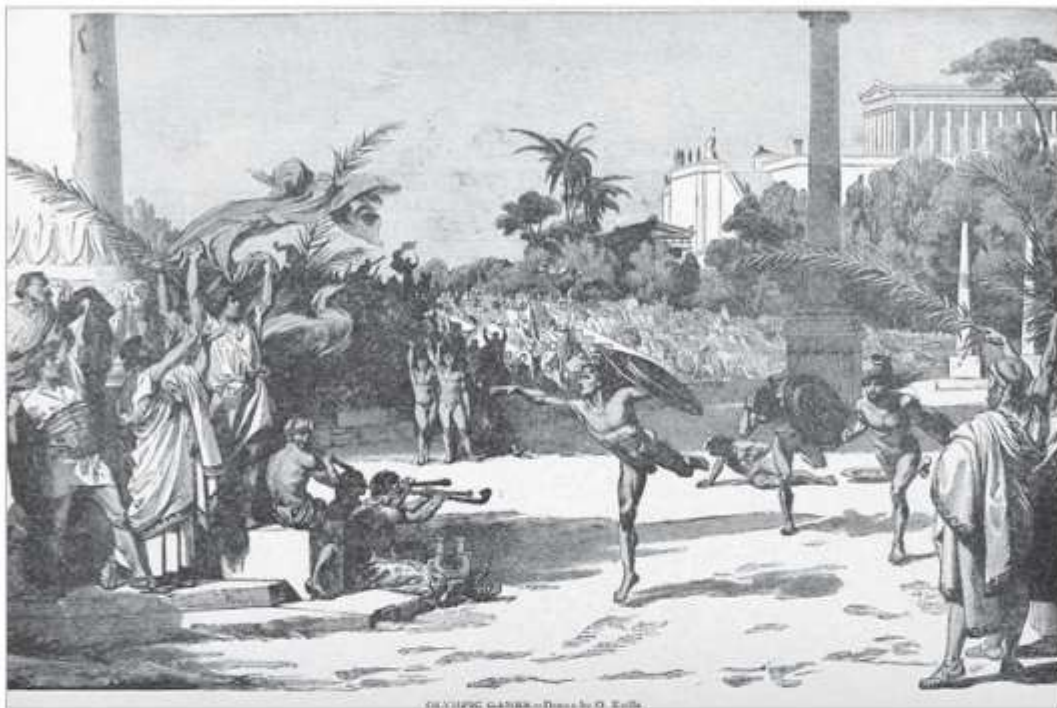
П'єр де Кубертен — ініціатор відродження Олімпійських ігор

Олексій Бутовський — українець, один із засновників Олімпійських ігор сучасності, член першого Міжнародного олімпійського комітету

Серед учасників і переможців Олімпійських ігор були відомі вчені та мислителі, зокрема Демосфен, Демокрит, Платон, Аристотель, Сократ, Піфагор, Гіппократ. Піфагор був чемпіоном з кулачного бою, а Платон — у панкратіоні (поєднання боротьби і бою навкулачки).

Олімпійські ігри (антична гравюра)

Які елементи ілюстрації свідчать про те, що Олімпійські ігри були святом?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Грецька релігія та міфологія. Олімпійські ігри». Дайте відповіді на запитання.

З яких історичних джерел можна дізнатися про релігію еллінів?

Чому релігійні уявлення греків визначають як язичницькі?

Що спільного й відмінного в релігії греків і народів стародавнього Сходу?

Як Олімпійські ігри пов'язані з релігією греків?

2. Розгадайте головоломку: визначте, які з малюнків відповідають змісту ребусів.

3. Поясніть зміст понять: *політеїзм, антропоморфний*.
4. Як проведення Олімпійських ігор впливало на життя народу Греції?
5. Як у релігійних уявленнях греків відобразилося їхнє повсякденне життя та заняття?
6. Виконайте інтерактивну вправу «Релігія давніх греків». Для цього скористайтеся QR-кодом або посиланням: <https://learningapps.org/watch?v=pro146ae319>.

II. Обговоріть у групі

1. Чому виникла ідея відродити Олімпійські ігри в наш час?
2. Уважно розгляньте хмаринку слів та виконайте завдання:
  - а) побудуйте зі слів два крилаті вислови та поясніть їхні значення;
  - б) назвіть, за допомогою яких слів можна розповісти про релігію давніх греків, а також про Олімпійські ігри.

III. Мислю творчо

Придумайте задачі на лічбу часу, використовуючи факти з історії Олімпійських ігор та історії давніх Єгипту, Межиріччя, Індії, Китаю, кочових народів у Північному Причорномор'ї.

§37 ► КУЛЬТУРА ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ ТА ЕЛЛІНІЗМУ

Пригадайте значення понять, за допомогою яких можна розповісти про розвиток культури суспільства.

Давня Греція започаткувала багато традицій розвитку суспільства. Одним із таких зразків була високорозвинена антична культура. Дізнайтеся особливості розвитку еллінської культури, досягаючи пізнавальних цілей освітнього дартсу.

Що сприяло бурхливому розвитку культури Давньої Греції?

Які історичні діячі були творцями давньогрецької культури?

Які культурні традиції давніх греків розвинулися в пізніші епохи?

У чому полягали особливості культури еллінізму?

1. ЯКИЙ ВНЕСОК ГРЕКІВ У ПІЗНАННЯ СВІТУ

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом підручника, виконайте завдання:

1. Поміркуйте, що сприяло бурхливому розвитку культури в Давній Греції. Який поліс був центром розвитку культури? Чому?
2. Підготуйте й запропонуйте однокласникам і однокласницям розгадати інтелектуальну загадку (кросворд, вікторину тощо) на тему «Видатні діячі давньогрецької культури».
3. З'ясуйте, які досягнення давньогрецької культури стали в пригоді нащадкам.

Давня Греція започаткувала багато традицій розвитку суспільства, зразки яких наслідувала європейська спільнота в пізніші часи. Одним з таких зразків була високорозвинена *антична культура*.

Поміркуймо!

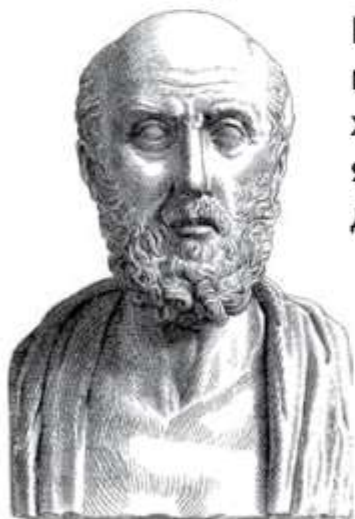
1. Чому саме Афіни були культурним центром Давньої Греції?
2. Як Афіньська держава сприяла культурному розвитку своїх громадян (на прикладі системи виховання дітей і реформ Перикла)?
3. Знайдіть приклади з історії України цього періоду культурної взаємодії греків з народами, що населяли українські землі.

Грецькі вчені будували свої теорії на всебічному дослідженні світу, багато мандрували, вивчали природу, намагалися пояснити походження світу.

Найосвіченішою людиною свого часу був **Піфагор**. Початком усього суцього є число — вважав учений. Уся природа живе й змінюється, тільки число залишається вічним. Тому число й править світом.

Піфагор Самоський (580–500 рр. до н. е.) — автор славнозвісної теореми Піфагора

Гіппократ (бл. 460–370 рр. до н. е.) — «батько медицини». Стверджував, що під час лікування хвороби треба йти за природою, і тільки за умови, якщо сама природа не дає зцілення, вдаватися до рішучіших методів.

Геродот з Галікарнаса (485–425 рр. до н. е.) — «батько історії»

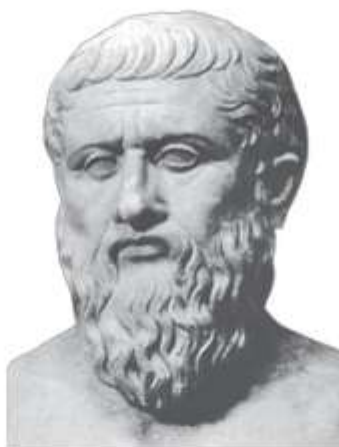
Пригадайте, які історії людства ми дізналися в Геродота раніше.

Велика роль давніх греків у розвитку філософії. **Філософія** (в перекладі означає «любов до мудрості») виникла в Елладі. Філософи — це мислителі, що спостерігали, міркували й пояснювали закони розвитку природи та людського суспільства. Найвідомішими філософами, що жили в Афінах, були **Сократ, Платон й Аристотель**.

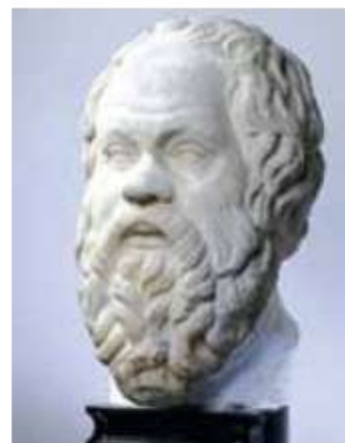

Аристотель
(384–322 рр.
до н. е.)

Платон (427–
347 рр. до н. е.)

Сократ (471–399 рр.
до н. е.) — головним
завданням філософії
вважав збагачення
знань

Платон відкрив в Афінах школу під назвою Академія, де безкоштовно навчали філософії.

Серед учнів Платона найвизначнішим філософом був **Аристотель**.

Він став вихователем спадкоємця македонського престолу — Александра Великого. Згодом заснував у гаї, закладеному на честь Аполлона Лікейського, нову школу, названу Лікеєм (від цього походить слово «ліцей»).

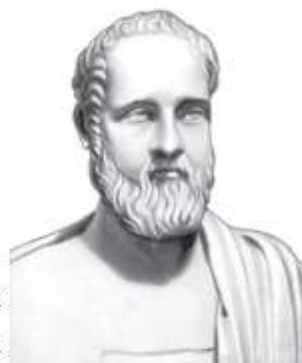

Діємо: практичні завдання

Демосфен (384–322 рр.
до н. е.) — найвизначніший
давньогрецький оратор

Ісократ (436–338 рр.
до н. е.) — засновник
ораторського мистецтва

1. Як ви зрозуміли, що таке ораторське мистецтво?
2. Яке, на вашу думку, значення для розвитку античних полісів відіграло ораторське мистецтво.
3. Поміркуйте, якими рисами має володіти справжній оратор.
4. Поцікавтеся біографією Демосфена та поміркуйте, чи може людина розвинути в собі ораторські здібності. Чим приклад Демосфена повчальний?

2. ЛІТЕРАТУРА І ТЕАТР — ШКОЛА ДЛЯ ДОРОСЛИХ

Історія грецької літератури розпочинається з творчості **Гомера** й **Гесіода**. Поет **Алкей** і поетеса **Сапфо** з острова Лесбос у своїх віршах оспівували кохання, природу та друзів.

Поміркуймо!

Прочитайте байку Езопа «Вовк та ягня» та визначте, яку проблему хотів порушити автор твору. Чи існують подібні проблеми в наш час?

Вовк побачив, що Ягня п'є воду з річки, і хотів знайти якийсь слушний привід, щоб його з'їсти. Отже, хоч він стояв і вище по течії, але почав обвинувачувати Ягня, що воно каламутить йому воду й не дає пити. Ягня відповідало, що воно п'є, торкаючись води тільки краєчком губ, і що, зрештою, воно, стоячи внизу, не може йому каламутити воду. Тоді Вовк зауважив:

— Минулого року ти зневажило мого батька.

— Мене тоді й на світі не було, — відповіло Ягня.

Але Вовк сказав йому:

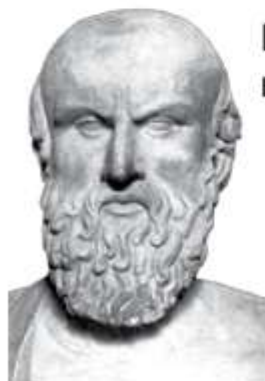
— Хоч би як ти виправдовувалось, я все одно тебе з'їм.

Так навіть справедливий захист не має сили для тих, хто заповзвся чинити кривду.

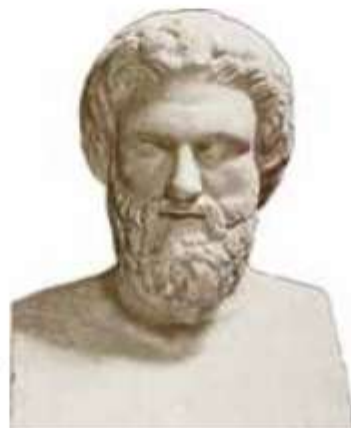

Поміркуймо!

Ознайомтеся з історією становлення грецького театру та висловте припущення, чому греки театр називали школою для дорослих.

Есхіл (525–456 рр. до н. е.) — найвідоміший автор трагедій

Аристофан (450–388 рр. до н. е.) — найвідоміший автор комедій

Театральні маски

Виникнення грецького **театру** пов'язане з народними святами на честь бога вина Діоніса. Брати участь у виставах могли тільки чоловіки. Для виступів актори вдягали великі, яскраво розфарбовані маски з різними рисами обличчя й широко розкритим ротом. Автори вистав порушували важливі для суспільства теми патріотизму та героїзму, уваги до людини та її морального обличчя, філософські питання сенсу життя тощо.

3. КЛАСИЧНЕ ГРЕЦЬКЕ МИСТЕЦТВО

В умовах активної участі численних жителів полісів у суспільному житті греки надавали великого значення **архітектурі** громадських будівель — храмів, гімнасіїв, толоса (місце зібрання посадових осіб).

У тісному зв'язку з архітектурою розвивалася скульптура. Статуями прикрашали храми, житла людей, увічнювали пам'ять відомих діячів.

Афінський Парфенон
у розрізі

1. Опишіть класичний давньогрецький храм.
2. Поміркуйте, які знання згодилися грекам для будівництва храму.
3. Майстри яких ремесел були залучені до створення храму?

Ніка Самофракійська — мармурова скульптура богині перемоги Ніки (знайдена на о. Самотракі в 1863 р., експонується в Луврі, Париж)

1. У чому, на вашу думку, полягає мистецька досконалість скульптур?
2. Які знання про життя давніх греків доносять до нас витвори мистецтва?
3. Які знання й уміння знадобилися авторам для створення цих скульптур?

Живопис Давньої Греції представлений розписами ваз. Давні письменники повідомляють, що першим відомим грецьким живописцем в Афінах був **Полігнот** з острова Тасос.

Пам'ятка чорнофігурного вазопису, поширеного між VII і V ст. до н.е.

Пам'ятка червонофігурного вазопису, поширеного між VI і III ст. до н.е.

1. Визначте особливості чорнофігурного і червонофігурного вазопису.
2. Пригадайте з вивченого, яку інформацію про життя давніх греків «розповідають» античні вази.

Давньогрецька культурна спадщина була зразком естетичної досконалості для багатьох митців майбутнього. Натхнення з античної спадщини черпали мислителі та митці пізніших культурних епох — Відродження, класицизму. Для науковців — це неабиякі історичні джерела, що дають змогу краще пізнати життя античної цивілізації.

4. ЕЛЛІНІСТИЧНА КУЛЬТУРА

Розквіт елліністичної культури, що сприйняла кращі досягнення культури давніх Греції і Сходу Сходу, відбувався в IV–III ст. до н. е. В елліністичних країнах грецька мова вважалася мовою освічених людей. У великій пошані були грецька література, наука, філософія, архітектура. У містах, побудованих за грецьким зразком, створювали музеї, бібліотеки, стадіони. Головними центрами елліністичної культури були Александрія (у Єгипті), Антіохія (у Сирії), Пергам (у Малій Азії). Грецька культура поширилася й на нову державу Середземномор'я — Рим.

Діємо: практичні завдання

Працюючи з матеріалами параграфу, визначте риси античної та східної культур у пам'ятках.

Центр науки розміщувався в єгипетській Александрії з її знаменитим музеєм — Мусейоном.

Пізнавально й цікаво

Мусейон («святилище муз») було названо на честь богинь-заступниць мистецтва і наук. Давньогрецька міфологія налічує дев'ять муз, супутниць бога Аполлона. Це були: Кліо — муза історії, Уранія — муза астрономії, Талія — муза комедії, Ерато — муза любовної поезії, Полігімнія — муза священних гімнів, Калліопа — муза поезії, Евтерпа — муза ліричних пісень.

Александрійський Мусейон — центр наукового життя (сучасна реконструкція)

Тут жили й працювали відомі вчені та митці. У музеї розміщувалася величезна бібліотека, що мала близько 700 тис. рукописних сувоїв, різних творів.

Культура еллінізму відзначалася видатними досягненнями в галузі архітектури й скульптури.

Саме за доби еллінізму було створено перший рейтинг визначних пам'яток. Він увійшов в історію як *Сім чудес світу*.

Статуя Зевса Олімпійського в Олімпії

(робота скульптора Фідія, V ст. до н. е.).

Статуя бога сягала 12 м 40 см.

Масивний п'єдестал статуї близько 3,5 м заввишки прикрашали позолочені фігури, що зображали олімпійських богів. На цьому п'єдесталі, який був подобою Олімпу, розміщувався трон, створений із золота і дорогоцінних каменів з безліччю різних прикрас зі слонової кістки та чорного дерева.

Храм Артеміді Ефеської (V ст. до н. е.).

Будівництво субсидував лідійський цар Крез, а проєкт розробив грецький архітектор Персіфон (Герсіфрон), після його смерті будівництво продовжили його син Метаген, а потім архітектори Пеоніт і Деметрій.

Бронзові статуї створили скульптори Фідій, Поліклет, Кресилус і Фрадмон.

Поясніть, у чому полягає схожість між мистецтвом Давньої Греції та пам'ятками еллінізму.

Поміркуймо!

Хто такий Герострат

21 липня 356 р. до н. е. головна святиня малоазійських греків — храм Артеміді Ефеської був спалений. Виявилось, що храм підпалив честолюбний житель Ефеса Герострат, який мріяв прославитися за будь-яку ціну. Він сподівався, що, знищивши один з найчудовіших витворів того часу, назавжди увійде в історію. Але за рішенням іонійських міст його ім'я було піддане забуттю і збереглося лише в записках давньогрецького історика Феопомна (IV ст. до н. е.).

Дайте оцінку діям Герострата. Як ви розумієте вислів «**Геростратова слава**»?

Досягнення в галузі мистецтва й науки періоду еллінізму відіграли велику роль у житті людства. Вони засвідчили високий рівень розвитку елліністичної цивілізації, стали надбанням усіх європейських народів.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Культура Давньої Греції та еллінізму**»: поєднайте кожне із запитань для самоконтролю з відповідним смайликом успіху. Дайте відповіді на запитання.

Що сприяло бурхливому розвитку культури Давньої Греції?

Прекрасно

Які історичні діячі були творцями давньогрецької культури?

Добре

Які культурні традиції давніх греків розвинулися в пізніші епохи?

Треба попрацювати

У чому полягали особливості культури еллінізму?

Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

1. Які умови сприяли бурхливому розвитку грецької культури? Поміркуйте або поцікавтеся, яке з грецьких міст було центром культури.
2. Сформулюйте із слів хмаринки два вислови Сократа. Поміркуйте, що мав філософ на увазі.

III. Мислю творчо

1. Виконайте творчий ілюстрований проєкт «Антична традиція в культурі нащадків»: доберіть приклади пам'яток культури пізніших епох, у яких простежується вплив античної культури.
2. Уявіть, що вам подарували туристичну путівку «Скарби античної цивілізації». Укладіть ілюстрований маршрут подорожі, визначте його бюджет і підготуйтеся переконати друзів, чому саме цим маршрутом варто мандрувати.
3. Виконайте творчий проєкт: «Сторінка видатного давньогрецького мислителя в соціальній мережі Facebook (Instagram)».

§38 ► АНТИЧНІ МІСТА-ДЕРЖАВИ — ОСЕРЕДКИ ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Пригадайте, що таке Велика грецька колонізація. Коли і чому вона розпочалася? Де греки засновували свої колонії?

Чи знаєте ви, що побачити пам'ятки давньогрецької цивілізації можна і в музеях України? Варто лише детальніше дослідити історію Великої грецької колонізації та її сліди на південних українських теренах.

Коли і де на теренах України виникли грецькі (античні) міста?

Чим землі Північного Причорномор'я привабили грецьких колоністів?

Як було влаштоване життя античних міст-держав?

Які пам'ятки античної доби збереглися до наших днів на теренах України?

1. АНТИЧНІ ПОЛІСИ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом, укладіть опорний конспект «Античні міста-держави в Північному Причорномор'ї». Орієнтовний план конспекту:

1. Назви та розташування найбільших грецьких міст-держав.
2. Державний устрій грецьких колоній.
3. Господарство та заняття жительок/жителів колоній.
4. Культура та релігійні уявлення грецьких колоній.

Пізнавально й цікаво

Чорне море мало незвичний для греків характер. Бурхливе, без островів, на яких можна було б зупинитися, вода чорного відтінку. Узбережжя населяли войовничі племена, що ускладнювало висадку переселенців. Тому греки спершу назвали це море **Понт Аксинський — негостинне море**. Однак невдовзі змінили назву на **Понт Евксинський — гостинне море**.

Інше море України — **Азовське** — в давньогрецьких документах називали **Меотидою**.

У VII–VI ст. до н. е. греки проникали в райони Північного Причорномор'я — територію півдня сучасної України.

Першу колонію на землях сучасної України вихідці з Мілету заснували на острові **Березань** біля Бузького лиману. Згодом були засновані й інші міста, які стали важливими осередками давньогрецької цивілізації в Північному Причорномор'ї: **Тіра, Ольвія, Херсонес, Феодосія, Пантікапей.**

Ольвію (з грец. — *щаслива*) вихідці з Мілету заснували в VII ст. до н. е. (647–646 рр. до н. е.) на правому березі Бузького лиману. Жителі/жительки міста (їх називали ольвіюполітами) займалися сільським господарством та гончарним і металообробним ремеслами. Основну роль у торгівлі з Ольвією відігравало м. Афіни.

Археологи встановили, що місто було оточене мурами. У центрі гористої частини розташовувався центральний майдан — *агора* — з громадськими будівлями, гімнасієм (школа для хлопців), театром та іподромом. На теменосі (священному місці) були храми, святилища й жертовники на честь олімпійських богів. Місто мало водогін, лазні. За державним устроєм Ольвія, як і більшість грецьких колоній, була рабовласницькою демократією.

Статер — основна монета Ольвії (міжнародна валюта грецьких полісів протягом V ст. до н. е. — I ст. н. е.)

Дельфінчики — дрібна розмінна монета Ольвії (VII–IV ст. до н. е.)

У V ст. до н. е. (422–421 рр. до н. е.) греки — вихідці з Гераклеї Понтійської — заснували м. **Херсонес** («півострів»). Місто розташовувалось на скелястому мисі (околиця сучасного Севастополя), оточеному зручними для кораблів бухтами. Навколо жили ворожі племена таврів і кочових скіфів, тому херсонесити споруджували міцні оборонні стіни з фортечною брамою й вежами. Жителі вирощували виноград, зер-

нові культури, розводили худобу, активно торгували з містами Північного Причорномор'я. Херсонес був демократичною рабовласницькою державою.

Руїни Херсонеса (сучасне фото)
23 червня 2013 р.

Херсонес Таврійський включений до списку світової спадщини ЮНЕСКО.

1. Поміркуйте, чи можуть українці нині вільно відвідати цю пам'ятку. Чому?

2. Яку загрозу історичній спадщині України становить нинішній стан пам'ятки?

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте текст і визначте, яку інформацію про державний лад, культуру Херсонеса можна з нього довідатись.

Клятва жителів Херсонеса

Клянуся Зевсом, Геєю, Геліосом, Дівою, богами й богинями Олімпійськими та героями, котрі володіють містом, областю й укріпленнями херсонеситів:

- я буду одноступцем у справі добробуту міста і громадян;
- не порушу демократії, і тому, хто бажає зрадити або порушити, не дозволю й не приховаю разом з ним, але заявлю деміургам, що правлять у місті;
- ...не задумаю жодного неправедного діяння проти будь-кого з громадян, що не відійшли, й нікому, хто задумує лихе, не дозволю й не приховаю разом з ним, але заявлю й на суді подам голос за законами...

Місто **Тіра** було засноване в гирлі річки Тірас (сучасний Дністер) наприкінці VI ст. до н. е. — на початку V ст. до н. е. Жителі міста та околиць займалися землеробством, скотарством. Торгували з грецькими містами. На монетах карбували образи грецьких богів і богинь.

Засноване в VI ст. до н. е. на Керченському півострові м. **Пантікапей** лежало на березі глибокої зручної бухти, на важливому торговельному шляху, що сполучає Азовське море з

Чорним. Пантікапей був розташований на укріпленому пагорбі — акрополі. У III ст. до н. е. Пантікапей став столицею багатого **Боспорського царства** (480 р. до н. е. — VI ст.), володіння якого охоплювали все східне узбережжя Криму, Таманський півострів і деякі райони в гирлі річки Дон.

Факт чи фейк?

Руїни театру в Херсонесі, спорудженого в першій половині III ст. до н. е. (сучасне фото)

Припускають, що в цьому театрі виступали Сіріск — перший відомий історик на землях України — та «батько історії» Геродот — автор праці «Скіфія», що розповідає про життя народів Північного Причорномор'я.

Виконайте мінідослідження доступних джерел історичної інформації та з'ясуйте, якими доказами оперують прибічники представленої інформації. Які історичні джерела можна залучити для доведення достовірності наведеної гіпотези?

З історією Боспорського царства пов'язане перше на землях України використання нафти. Про видобування «чорного золота» свідчать амфори з висохлою нафтою, знайдені поблизу м. Керчі.

Усі грецькі міста-держави Північного Причорномор'я активно торгували з місцевим населенням — спочатку зі скіфами, а згодом із сарматами. Грецькі товари (вино, оливкову олію, вироби ремісників, тканини, зброю, посуд, прикраси) обмінювали на хліб, продукти тваринництва, рабів.

У I ст. грецькі міста-держави потрапили під владу Риму. Остаточно вони були зруйновані в IV ст. навалом гунів.

Руїни Пантікапея (сучасне фото)

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Античні міста-держави — осередки давньогрецької цивілізації на теренах України**». Дайте відповіді на запитання.

Коли і де на теренах України виникли грецькі (античні) міста?

Прекрасно

Чим землі Північного Причорномор'я привабили грецьких колоністів?

Добре

Як було влаштоване життя античних міст-держав?

Треба попрацювати

Які пам'ятки античної доби збереглися до наших днів на теренах України?

Нічого не зрозуміло

2. Утворіть пари з назв грецьких міст-держав у Північному Причорномор'ї та місць їхнього розташування.

1 Ольвія

А Берег Бузького лиману

2 Херсонес

Б Мис поблизу сучасного м. Севастополя

3 Пантікапей

В Гирло річки Дністер

4 Тіра

Г Бухта поблизу сучасного м. Керчі

Д Острів Березань поблизу Бузького лиману

II. Обговоріть у групі

Уявіть, що вам потрібно дослідити монету як історичне джерело. Сформулюйте запитання, які допоможуть виконати дослідження.

III. Мислю творчо

Підготуйте творчий проєкт (лепбук, тематичний календар, презентація тощо) «Скарби античної цивілізації на українських землях».

Монета Тіри — тетрахалк

§39 ► КИММЕРІЙЦІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Пригадайте за схемою на с. 34 хронологічні межі раннього залізного віку. Поясніть, яку роль в господарській діяльності людини відіграє залізо. Поміркуйте, чому залізо могло витіснити інші метали з виготовлення знарядь праці і зброї. 2. Про які події давнини нагадують нам хмаринка слів і цитата з поеми Гомера «Одіссея»?

Скоро прийшли ми
до глибокотікучих вод Океану;
Там кіммеріян сумна область,
покрита вічно
Вологим туманом і млою хмар...
Гомер. Одіссея, XI, 13–19

На межі II й I тис. до н. е. люди опанували новий матеріал для виготовлення знарядь праці та зброї — **залізо**. Спочатку люди використовували метеоритне залізо, яке називали «небесним каменем». Значного поширення залізні вироби набули після опанування способу виплавки заліза з руди. Довгий час залізні вироби застосовували разом із бронзовими. Відкриття сучасних археологів засвідчують,

що на землях України перехід до залізного віку розпочався у XII ст. до н. е. У цей час посушливий клімат призвів до неврожаїв, у степовій частині українських теренів стало неможливо займатися землеробством. Саме в цей час зі сходу на південь нашої країни прийшли народи, які вели відмінний від землеробів спосіб життя — **кіммерійці**, а згодом — **скіфи**.

Зрозуміти історію появи на українських теренах та особливості життя кіммерійців нам допоможуть відповіді на запитання освітнього дартсу.

Коли і де кіммерійці розселилися на українських теренах?

З яких історичних джерел можна довідатися про життя кіммерійців?

Якими були особливості життя і побуту кіммерійців?

Як склалися відносини кіммерійців з іншими народами?

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом підручника (§ 37–38), історичними джерелами, додатковими джерелами інформації, виконайте завдання:

1. Випишіть головні характеристики господарського, суспільного та культурного життя кіммерійців і скіфів до накресленої в зошиті таблиці.

Характеристика	Кіммерійці	Скіфи
Походження		
Час перебування на теренах України		
Заняття		
Соціальна структура		
Особливості культури		
Характер відносин із сусідами		
Головні пам'ятки		

2. Складіть коротку захопливу розповідь про життя та побут кіммерійців.

3. Зіставте спосіб життя та господарювання кіммерійців з греками, населенням держав стародавнього Сходу. Визначте спільне й відмінне.

1. ЩО ПРО КІММЕРІЙЦІВ РОЗПОВІДАЮТЬ ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Кіммерійці — перший народ Східної Європи, назву якого не поглинув морок часу. Про них писали автори всіх довоколишніх країн: Гомер, Геродот, Євсатій, Скімп, асирійські, юдейські, урартські автори.

Мовою документів

Гомер про кіммерійців

Зевс, до ахейців наблизивши Гектора з військом троянців,
 При кораблях їх лишив, щоб трудились вони ненастанно
 В ратному ділі; а сам одвернув яснозорії очі
 В даль, озираючи землю фракіян, тих вершників бистрих,
 Мідян, бійців рукопашних, славлених кобилодойців [кіммерійців],
 Молокоїдів [кіммерійців] убогих, над всіх на землі справедливих.

Іліада, XIII, 1–6

Яким було головне заняття кіммерійців? Як про це сказано в уривку «Іліади» Гомера?

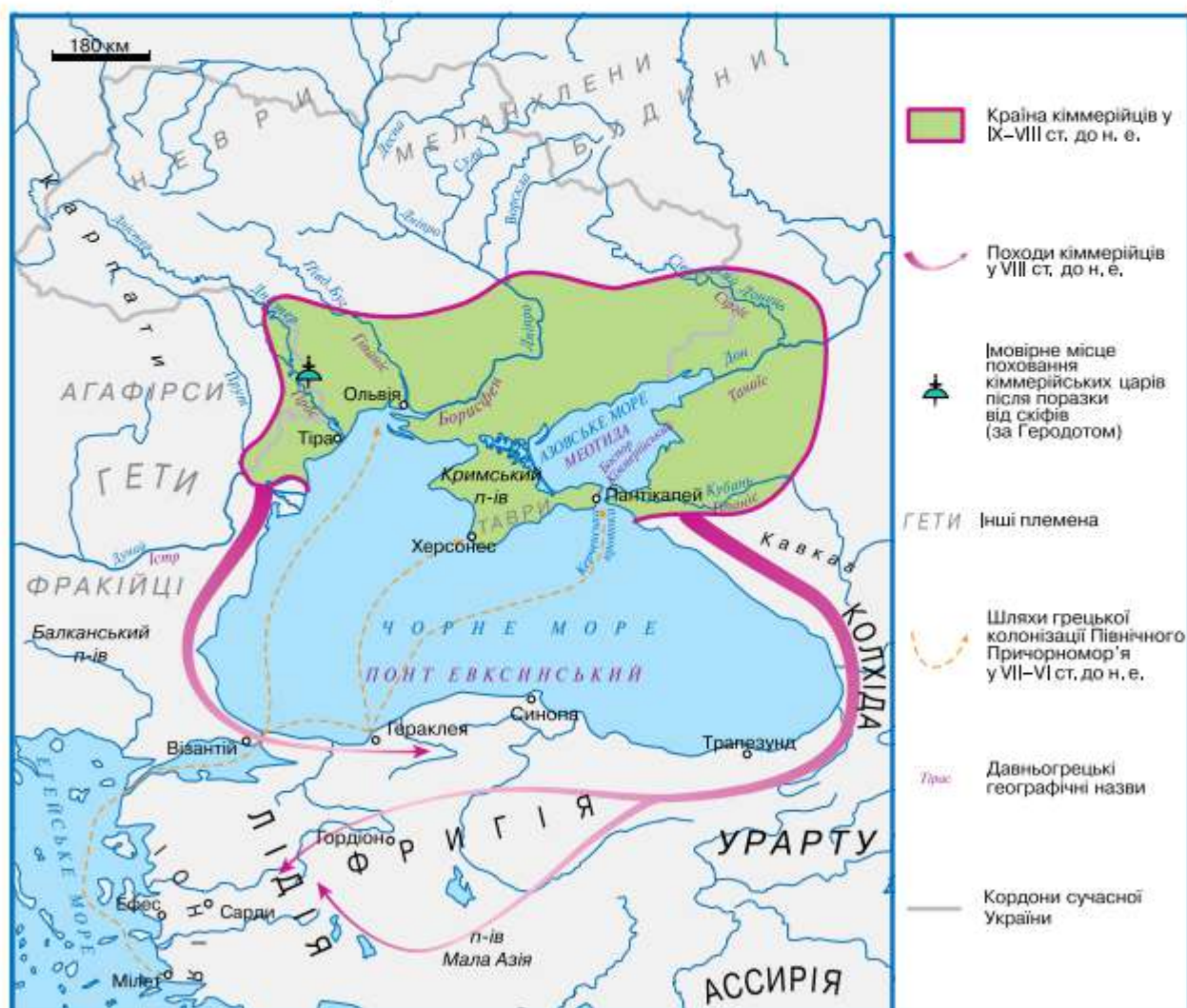
Геродот про країну кіммерійців

...Країна, де тепер живуть скіфи, кажуть, що за давніх часів була кіммерійською... Ще й тепер у Скіфії існують кіммерійські фортеці, кіммерійські переправи, є також і країна, що називається Кіммерією, є і так званий Кіммерійський Боспор.

Як Геродот дає нам зрозуміти послідовність перебування кіммерійців і скіфів на українських теренах?

2. ДОСЛІДЖУЄМО ІСТОРИЧНУ КАРТУ

КІММЕРІЙЦІ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

1. За допомогою карти та її легенди з'ясуйте, яку інформацію про кіммерійців можна дізнатися.
2. Хто був сусідами кіммерійців? Як склалися їхні відносини?
3. Позначте на контурній карті країну кіммерійців, шляхи грецької колонізації Північного Причорномор'я, головні грецькі міста-держави.

Золоті прикраси кіммерійців

Надмогильна
кіммерійська
статуя-стовп
у с. Костянтинівці
Миколаївської
області

1. Уважно розгляньте ілюстрації та з'ясуйте, що вони «розповідають» про кіммерійців.
2. Визначте за ілюстраціями основні заняття кіммерійців.
3. Які матеріали використовували кіммерійці у виробництві?

3. СУЧАСНІ ІСТОРИКИ ПРО КІММЕРІЙЦІВ

Діємо: практичні завдання

Уважно прочитайте текст і завершіть таблицю (с. 220), відповідаючи на запитання:

1. Які нові технічні винаходи використовували кіммерійці?
2. Про які релігійні уявлення кіммерійців засвідчують історики?
3. Чи створили кіммерійці державу? Хто і за яких обставин відігравав провідну роль у кіммерійській спільноті?

Культурі їх були притаманні табунне скотарство, високий рівень обробки бронзи й заліза [залізо на теренах України вони почали використовувати першими]... Зброя та кінське спорядження, а нерідко й забиті коні, були звичним атрибутом курганних поховань кіммерійців. Центральної влади у кіммерійських племен, скоріше за все, не було, на чолі окремих племен стояли вожді, а об'єднувалися ці племена під час масштабних воєнних походів... Постійних жител вони не мали, жили у тимчасових таборах і зимівниках. Мистецтво їхнє було переважно прагматичним: складним лінійним орнаментом прикрашалися руків'я мечів, вуздечки, посуд.

*Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І.
Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи.
Коментарі. — Х.: ВД «ШКОЛА», 2007 р.*

У середині VII ст. до н. е. території, де кочували кіммерійці, захопили скіфи. Археологічні дослідження дають підстави вважати, що кіммерійці змішалися зі скіфами, перейнявши риси скіфської культури.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Кіммерійці на території України**»: поєднайте кожне із запитань для самоконтролю з відповідним смайликом успіху. Дайте відповіді на запитання.

Коли і де кіммерійці розселилися на українських теренах?

Прекрасно

З яких історичних джерел можна довідатися про життя кіммерійців?

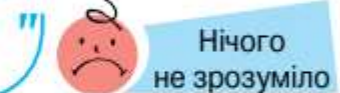
Добре

Якими були особливості життя і побуту кіммерійців?

Треба попрацювати

Як склалися відносини кіммерійців з іншими народами?

Нічого не зрозуміло

2. Скільки століть минуло від появи кіммерійців на території сучасної України до нашого часу?
3. Чим спосіб життя кіммерійців відрізнявся від способу життя греків, носіїв трипільської культури, народів Сходу?

II. Обговоріть у групі

1. Визначте, які події історії Стародавнього світу відбувалися одночасно з кіммерійською історією на теренах України. Позначте ці події на шкалі часу.
2. Дослідіть зображення як історичне джерело.

Кіммерійці
(розпис на етруській вазі
VI ст. до н. е.)

III. Мислю творчо

Уявіть себе автором/авторкою дитячої книжки: складіть коротку захопливу розповідь про життя та побут кіммерійців. У ході розповіді зверніть увагу на відмінності кіммерійців від сусідніх народів.

§40 ► СКИФИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Пригадайте, що вам відомо про зображену археологічну пам'ятку й автора цитованого уривку з поеми «Ірій» Бориса Мозолевського. Вечірній пруг — як скіфська гривна шийна

Із оленем на золотім пругу.
Озвись мені, як зацвіте шипшина, —
Я сам в тобі тим цвітом зацвіту.
Віки зітхають із могильних штолень.
Віки мені гукають: «О-го-го-о-о!».
А я і сам стою, як скіфський олень,
І все чекаю голосу твого.

Борис Мозолевський. Ірій
(Поема у витворах скіфського золотарства)

Сьогодні ми поглибимо свої знання про часи панування скіфів на українських теренах. У ході дослідження знайдемо відповіді на запитання освітнього дартсу.

Які хронологічні межі скіфської історії на теренах України?

Що свідчить про створення скіфами держави на теренах України?

Як скіфи будували відносини з іншими народами?

Які пам'ятки залишили по собі скіфи на українських теренах?

1. ЩО ПРО СКИФІЮ РОЗПОВІДАЮТЬ ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Скіфи — перший народ, який створив державу на теренах України. Так само, як і кіммерійці, вони прийшли зі сходу. Скіфи перемогли кіммерійців та утворили велику державу, що проіснувала до **III ст. до н. е.**

Монета скіфського царя Атея (Атая), IV ст. до н. е. На правління царя Атея припадає вершина могутності Великої Скіфії. Античні автори наводять його звернення до жителів міста Візантій: «Не шкодьте моєму зискові, інакше мої кобили питимуть вашу воду».

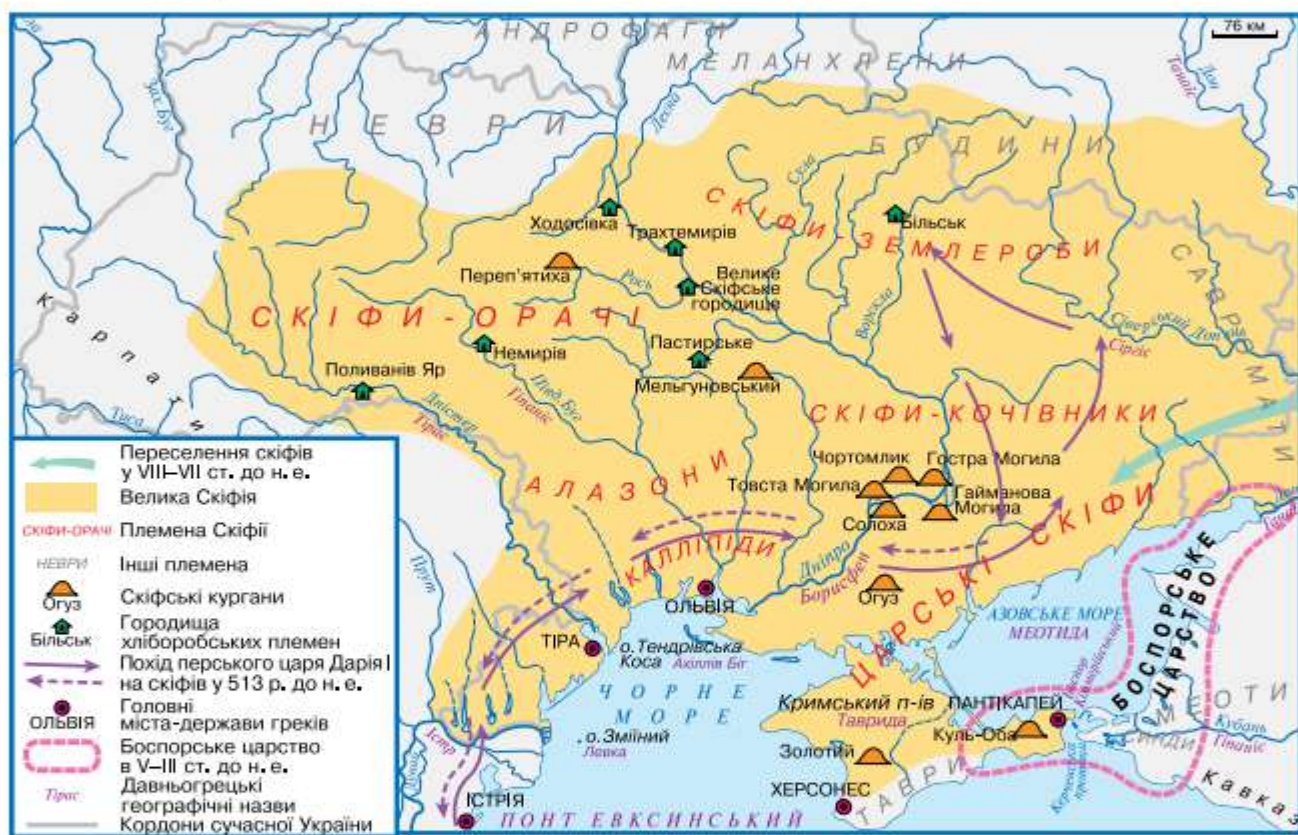

Діємо: практичні завдання

Уважно розгляньте карту та дайте відповіді на запитання. Заповніть відповідні рядки таблиці на с. 219:

1. Коли на теренах українських земель панували скіфи?
2. Як називалася держава скіфів? Які народи її населяли?
3. Які групи населення Великої Скіфії позначили на карті історики за свідченнями Геродота?
4. Визначте за назвами груп скіфів заняття населення Великої Скіфії.

ГРЕЦЬКІ ПОСЕЛЕННЯ НА ТЕРЕНАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Пізнавально й цікаво

Геродот про природу Скіфії

В усій цій країні, яку я описав, зима така сувора, що нестерпний мороз триває вісім місяців, так що коли проллеш воду, то від цього на землі не буває болота, але коли розпалиш вогонь, може бути багнюка.

Одна з рік Скіфії — це Істр. Далі за нею йде Тірас... Третя ріка — це Гіпаній... Четверта ріка — це Борисфен... Серед інших рік Борисфен найбільш корисний людям, бо навколо нього найкращі й найпоживніші пасовища для худоби, і дуже багато в ньому риби, приємної на смак, і вода в ньому дуже чиста, порівняно до інших із каламутною водою, і ниви навколо нього чудові, а там, де не засіяно, виростає висока трава.

А в його гирлі відкладається багато солі. І великі риби в ньому без колючих кісток, що їх називають антакаями. Для харчування ця ріка дає ще і багато чого іншого, гідного всякої уваги.

1. Чим клімат Скіфії (території сучасної України), за описом Геродота, відрізнявся від клімату вже вивчених вами країн?

2. Яку користь для господарювання людини приносили багатства Борисфена?

3. Визначте, зіставивши карти на с. 225 та сучасної карти України, як у наш час називають згадані Геродотом географічні об'єкти.

Діємо: практичні завдання

1. Уважно розгляньте зображення скіфів на археологічних знахідках. Про що вони можуть розповісти?

2. Про які заняття скіфів ми можемо довідатися з пам'яток?

3. Як, за свідченнями підписів до малюнків, склалися відносини скіфів із сусідами-греками? Пригадайте з історії грецьких міст-держав у Північному Причорномор'ї, що ви про це знаєте.

Фігури скіфських воїнів на золотому гребені для волосся, IV ст. до н. е. (із царського поховального кургану Солоха, Запорізька область)

Фрагмент золотої пекторалі, IV ст. до н. е. (з кургану Товста Могила, Дніпропетровська область)

Срібна чаша «Братіна», IV ст. до н. е. (з кургану Гайманова могила, Запорізька область)

Скіфська пектораль
cutt.ly/z85pbjl

Поміркуймо!

Сучасні історики про скіфів

Оснoву духовної культури кочових скіфів становили традиції середньоазійських іраномовних племен (саків, масагетів), т. зв. звіриний стиль у мистецтві, численні міфи, первісні релігійні уявлення. Певний вплив на формування духовної культури скіфів мали малоазійські народи та грецька культура, яка активно формувала естетичні смаки скіфської знаті.

Довідник з історії України (А-Я) /

За заг. ред. І. Я. Підкови, Р. М. Шуста — Київ: Генеза. — С. 765.

1. Поясніть, як ви розумієте поняття «звіриний стиль» у мистецтві.
2. Які елементи на скіфських пам'ятках указують на панування цього стилю в мистецтві скіфів?

2. ЧИМ УСЛАВИЛИСЯ СКІФСЬКІ ВОЇНИ

У **513 р. до н. е.** перський цар **Дарій I** напав на територію Скіфії. Для оборони скіфи застосували *тактику випаленої землі* та блискавичних набігів на ворога невеликими загонами.

Мовою документів

З праці Геродота «Історії»

Після здобуття Вавилона Дарій вирушив у похід на скіфів... Скіфи ... вирішили не давати одразу відкритого бою,... поступово відступаючи і відбиваючи ворогів [персів], засипати криниці і джерела, що траплятимуться на їхньому шляху, а також підпалити всю траву...

Коли нарешті Дарій опинився у великій скруті, скіфські царі довідалися про це і послали вісника з дарами до Дарія: птаха, мишу, жабу і п'ять стріл... зробив висновок про те, що дари означали таке: «Якщо, перси, ви не станете птахами і не полетите високо в небо, або мишами і сховаєтеся в землю, або жабами і не пострибаєте в болота, то ви не повернетесь до себе, вас загублять оці стріли».

[Невдовзі Дарій зі своїм військом відступив.]

1. За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, коли відбувся похід Дарія I на скіфів.
2. Визначте за текстом, як скіфам вдалося змусити вороже військо відступити.
3. Поміркуйте, у чому цінність праці Геродота для вивчення минулого.

Геродот про обряд скіфського побратимства

До великої посудини вливають [свою кров] і змішують з кров'ю тих, з ким укладають союз, уколівши шилом або дряпнувши шкіру ножем. Після того занурюють у посудину меч, стріли, сокиру і дротик. Як це роблять, промовляють довгу молитву, а потім п'ють з чаші і ті, хто клянеться, і найповажніші з присутніх.

Золота пластина із зображенням обряду побратимства, IV ст. до н. е.
(з кургану Куль-Оба поблизу м. Керчі, Крим)

Мовою документів

Михайло Грушевський про звичаї скіфів

...Поряд з... дикими... звичаями степовиків були у них, звичайно, й симпатичні звичаї. Так, славилася скіфське братство, вірність скіфських друзів... У ті войовничі та дикі часи надзвичайно важливо було мати вірного друга... Розповідає ще Лукіан про одного скіфського побратима, як той дав вийняти із себе очі, щоб звільнити з полону свого друга, і про іншого, який опинився разом зі своєю родиною та з поранилим побратимом у палаючому будинку: коли останній загорівся, скіф кинувся рятувати свого товариша, а дружину і дітей залишив. Дружина ледве врятувалася, а одна дитина згоріла, але скіф не засмутився цим, кажучи, що дітей він ще зможе мати, та й невідомо ще, що з них вийде, а такого іншого побратима, як цей товариш, який виявляв стільки разів свою любов до нього, невідомо, чи знайшов би він.

Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / Упор. Й. Й. Брояк, В. Ф. Верстюк. — Донецьк: ТОВ ПКФ «БАО», 2004. — С. 22–23.

Які риси характеру скіфів висвітлює історик?

У III ст. до н. е. під тиском наступаючих зі сходу племен сарматів скіфи покинули свою територію, лишаючи собі лише південь гирла річки Дніпро та степовий Крим. На цих землях з'явилася **Мала Скіфія**, яка проіснувала до III ст. н. е.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Скіфи на території України». Дайте відповіді на запитання.

Які хронологічні межі скіфської історії на теренах України?

"

Прекрасно

Що свідчить про створення скіфами держави на теренах України?

"

Добре

Як скіфи будували відносини з іншими народами?

"

Треба попрацювати

Які пам'ятки залишили по собі скіфи на українських теренах?

"

Нічого не зрозуміло

- Скільки століть налічує «скіфська історія» на теренах України?
- Визначте, які історичні епізоди були «сучасниками» скіфів. Побудуйте з них хронологічну шкалу (усно або накресліть у зошиті).

Троянська війна

Персько-грецькі війни

Трипільська культура на землях України

Правління царя Ашоки в Індії

СКІФИ

Початок будівництва Великого китайського муру

Будівництво піраміди Хеопса в Давньому Єгипті

Реформи Солона в Афінах

Заснування Боспорського царства

II. Обговоріть у групі

На який народ більше схожі скіфи: на греків, землеробські племена чи киммерійців? Доведіть свою думку.

III. Мислю творчо

- Поміркуйте, наскільки корисними були взаємні контакти греків і скіфів. Що про це свідчить?
- Майстерня гугл-дудл**
Уявіть себе дизайнером дудлів й намалюйте або створіть за допомогою відомого вам графічного редактора/онлайн-застосунка дудл «Скіфські історії». Представте свою роботу в класі.

§41 ► САРМАТИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

На кого схожі воїни, зображені на ілюстрації? Як ви можете їх схарактеризувати?

Такими войовничими уявляв художник сарматів — давній кочовий народ, що прийшов на зміну скіфам в Північне Причорномор'я у III ст. до н. е. Дізнатися більше про історію сарматів ми зможемо, знайшовши відповіді на запитання освітнього дартсу.

Які хронологічні межі історії сарматів на українських теренах?

Що спільного й відмінного у способі життя сарматів з їхніми попередниками — кіммерійцями і скіфами?

Чому саме з сарматами пов'язують легенди про амазонок?

Якими були відносини сарматів із сусідами?

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом параграфа, ви помітите, що він не поділяється на пункти. Пропонуємо вам скласти план параграфа самостійно або разом із друзями.

Сарматські племена панували на території України з **III ст. до н. е. по III ст. н. е.** Прийшли вони з південно-уральських степів, облаштувалися на північному сході від скіфів. Сармати вважаються спорідненим зі скіфами народом: «савромати розмовляють скіфською мовою, але з давніх часів перекрученою» (*Геродот*).

Античні автори завжди підкреслювали войовничість сарматів. У мирний час вони поділяли зони впливу й учиняли набіги на праслов'янські села, на землі понтійського царя Мітрідата, на античні поліси (Ольвію, Тіру, Ніконій). Із сарматами вела постійні війни Римська імперія.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА ПОЧАТКУ НАШОЇ ЕРИ

1. Позначте на контурній карті території розселення сарматських племен.
2. Поміркуйте, чому на карті немає підпису «сармати», а є назви різних племен.
3. Які народи, держави були сусідами сарматів?
4. Поміркуйте, як могли складатися відносини між сарматами та їхніми сусідами.

Мовою документів

Сармати в римських описах

«Люте обличчя, грубий голос, ні волосся, ні борода не стрижені». Цікаве спостереження, що допоможе збагнути психологію сарматів, повідомляє історик Аріан, один із прокураторів Римської імперії, який з ними воював, а тому знав їх не з чуток: «Їхніх коней спочатку складно розігнати, зате вони витримують яке завгодно навантаження; й тоді можна бачити, як жвавий, кремезний і дорідний кінь знесилюється, а ця мала шолудива шкапчина спочатку переганяє того, а потім залишає далеко позаду».

Основою суспільного устрою сарматів була родова община, утворена групою споріднених сімей. Особливе місце в сарматській спільноті посідали жінки. Жили сармати табором, у наметах, які взимку утеплювали. Це був народ кочовий — залишалися вони на одному місці доти, доки худоба не з'їдала траву. Ховаючи померлих, вони клали поруч із ними речі,

якими ті користувалися за життя: чоловікам — зброю, кубки з вином; жінкам — прикраси, дзеркальця, голки.

Пізнавально й цікаво

Сарматські амазонки

Особливістю сарматського соціального устрою було високе становище в суспільстві жінок. Сарматські жінки не лише підтримували лад у господарстві й виховували дітей. Сарматки брали участь у війнах нарівні з чоловіками. В могилу померлої жінки, навіть дівчинки, крім прикрас, клали зброю. А родинні поховання формувалися навколо могили жінки, яку вважали праматір'ю. Обожнювали полювати, виїжджали «на кабана» іноді з чоловіками, а вряди-годи й без них.

Уміли добувати й обробляти метали. Сармати досить активно торгували шкірами, виробами ремісників. Але головний прибуток отримували від продажу рабів/рабинь у різні країни світу.

У релігійних поглядах сарматів панівними були культу сонця й вогню. Згодом вони перейняли від скіфів традицію поклоніння мечу.

Оскільки невід'ємною частиною життя цих кочівників була тварина, це позначилося на їхній культурі. Сарматські золоті й срібні вироби виконані в так званому звіриному стилі.

Самобутні звичаї й традиції сарматів вплинули на звичаї й традиції народів, що жили поряд із ними. Як вважають мовознавці, від сарматів в українській мові збереглося багато слів. Наприклад: дбати, тримати, катувати, Дунай, Дніпро, Дністер, Дон та інші.

Легендарні амазонки — ймовірно, сарматські жінки (барельєф на храмі Аполлона в Бассах, близько 450–420 рр. до н. е.)

Факт чи фейк?

Визначте за допомогою додаткових джерел інформації, які докази використовують прибічники й противники ідеї існування амазонок для доведення своєї позиції. З образами яких жінок давнини схожі сарматки?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Сармати на території України». Дайте відповіді на запитання.

Які хронологічні межі історії сарматів на українських теренах? Прекрасно

Що спільного й відмінного у способі життя сарматів з їхніми попередниками — кіммерійцями і скіфами? Добре

Чому саме з сарматами пов'язують легенди про амазонок? Треба попрацювати

Якими були відносини сарматів із сусідами? Нічого не зрозуміло

2. Розташуйте на шкалі часу ілюстрації. Які хронологічні дані треба підписати під кожною карткою?

3. Виконайте вправу в онлайн-режимі за покликанням:
<https://cutt.ly/i87MO8I>

II. Обговоріть у групі

1. Представте в класі складений вами план розповіді про сарматів. Ознайомтеся з планами однокласників і однокласниць. Обговоріть їх.
2. Поставте запитання до ілюстрацій та рубрики «Пізнавально й цікаво», вміщених у параграфі.
3. Порівняйте спосіб життя й господарювання сарматів та інших давніх народів (скіфів, греків). Назвіть спільні та відмінні риси.

III. Мислю творчо

1. Внесіть інформацію про сарматів до творчого проєкту «Історія України — частина світової історії».
2. Створіть інтелектуальну загадку (кросворд, вікторину, головоломки тощо) до теми «Народи раннього залізного віку на теренах України».

§42 ► УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛУ 3 «ДАВНЯ ГРЕЦІЯ ТА ЇЇ СУСІДИ»

1. АНТИЧНА ХРОНОЛОГІЯ В КАРТИНКАХ

Вітри історії переплутали історичні картинки. Виправте ситуацію, виконавши такі завдання:

1. Розташуйте зображення в хронологічній послідовності (на кожній шкалі окремо).

2. Побудуйте загальну шкалу часу із запропонованих об'єктів.

3. Визначте, які із зображень є історичними джерелами, а які — пізнішими ілюстраціями.

4. Визначте, які із зображень можна застосувати, розповідаючи про життя людей на теренах України в ранньому залізному віці.

Виконати таку вправу можна за покликанням:
<https://learningapps.org/watch?v=p7j4w9dqa19>.

2. ЛОГІЧНІ ПАРИ

Розгляньте зображення історичних пам'яток. Пригадайте, про який епізод з історії античної цивілізації та її сусідів вони розповідають. Знайдіть у другій колонці відповідний опис.

А Народ, який контролював значні терени в межах сучасної України. За свідченням Геродота, складався з трьох основних груп: царських, кочовиків, землеробів. Славиться золотими скарбами, знайденими в курганах — царських похованнях.

Б Кочовий народ, який прийшов у степи Північного Причорномор'я в IX ст. до н. е. Згадується в поемах Гомера «Іліада» та «Одіссея», а також в «Історіях» Геродота. Провідним видом господарства було конярство. Народ відзначався войовничістю.

В Давня цивілізація із центром на острові Крит. Досягла розквіту за царя Міноса Великого, який збудував легендарний палац Лабіринт. Загибель держави спричинив руйнівний землетрус.

Г Античний поліс, у якому внаслідок боротьби між демосом та аристократією було встановлено демократію. Значну роль у формуванні демократичного ладу відіграли реформи Солона. Економіка полісу базувалася на використанні праці рабів/рабинь.

3. МАГІЧНИЙ КВАДРАТ

Розгадайте «магічний квадрат» і дайте відповіді на запитання:

1. Історія якого міста (народу, держави) в ньому зашифрована?

2. Яке поняття ви пропонуєте записати у квадраті зі знаком питання?

3. Поясніть зміст ілюстрацій, текстів і малюнків, розташованих у квадратах.

4. Яку інформацію про життя міста (народу, держави) ви можете додати?

аоярттисіарк

Упровадження змін
законодавчим
шляхом з метою
оновлення життя
суспільства

Об'єднайтеся в групи та виконайте завдання:

1. Створіть разом з однокласниками й однокласницями «магічний квадрат» на одну з тем (на вибір): «Троянська війна», «Стародавня Спарта», «Кіммерійці», «Велика Скіфія», «Грецька колонізація».

2. Запропонуйте в класі розгадати магічний квадрат.

4. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми, за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за покликанням:

<https://forms.gle/F6RJTQLokgEQx8rr6>

або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код. Бажаємо успіху та високого бала!

РОЗДІЛ 4. ДАВНІЙ РИМ І ЙОГО СУСІДИ

§43 ► ПРИРОДА І НАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОЇ ІТАЛІЇ. ВИНИКНЕННЯ МІСТА РИМ

Ми розпочинаємо мандрівку історією «вічного міста» Рим і величної Римської імперії.

Для яких господарських занять були сприятливі природні умови Італії?

Які племена населяли Італію у давнину?

Чому Рим назвали «містом на семи пагорбах»?

За допомогою яких історичних джерел досліджують історію давньої Італії?

1. ПРИРОДНО-КЛІМАТИЧНІ УМОВИ АПЕННІНСЬКОГО ПІВОСТРОВА. НАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОЇ ІТАЛІЇ

Діємо: практичні завдання

1. За допомогою тексту і карти визначте характерні особливості природних умов Італії. Висловіть припущення, для яких господарських занять вони сприятливі.

2. Назвіть за допомогою карти племена, які здавна населяли Італію.

Італія розташована на Апеннінському півострові — довгій вузькій смузії суходолу, що заходить далеко в море (*визначте за картою, що вона нам нагадує за формою?*).

Уздовж усього півострова тягнеться гірський хребет — **Апенніни**. На заході гори менш круті, а в деяких районах переходять у родючі долини. Гірські рівнини східної та центральної частини Італії вкриті густими лісами й мають чудові пасовища, тому населення здавна тут займалося скотарством. Це заняття й дало назву півострову Італія, що означає «країна телят».

Розвиткові ремесла сприяли поклади корисних копалин. У горах Альпах видобували золото й мідь. У центральних частинах пів острова були поклади заліза, міді, олова, срібла. У дельті річки Тібр видобували сіль.

Населення Італії в найдавніші часи складалося з різних племен. Найчисленнішим був народ етрусків. Розселення племен вплинуло на поділ Італії на історичні області. Найбільш розвиненими були Етрурія, Лацій, Кампанія, Апулія.

У VIII–VII ст. до н. е. під час Великої грецької колонізації греки заснували свої колонії Тарент, Куми, Сіракузи та ін. Південь Італії навіть називали Великою Грецією.

Греки сприяли поширенню в Італії традицій державності, алфавіту, рабства, розвинених ремесел, міфологічних уявлень та культурних традицій.

ДАВНЯ ІТАЛІЯ. РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА В V–III СТ. ДО Н. Е.

1. Уважно розгляньте карту та визначте особливості географічного положення Апеннінського півострова.

2. Які моря його омивають? Які острови розташовані на південь і захід від Італії?

3. Поміркуйте, як розташування Апеннінського півострова, природні умови впливали на заняття його населення?

2. ВИНИКНЕННЯ МІСТА РИМ

Розвиток Рима за доби Античності

Близько IX ст. до н. е. племена латинян і сабіян заснували поселення Рим у районі переправи через річку Тібр на перетині торговельних шляхів. Місто розвивалося на семи пагорбах Авентині, Палатині, Капітолії, Квіриналі, Віміналі, Есквіліні, Целії. Перші правителі сприяли зростанню населення міста, надаючи переселенцям рівні права з корінним населенням Риму. Згодом місто стало центром Італії та столицею величної Римської імперії.

Пізнавально й цікаво

За легендою Рим бере свій початок від драматичної історії нащадків троянського царевича Енея. Після поразки в Троянській війні Еней прибув до Лацію, де одружився з місцевою царівною Лавінією.

Від них вели свій родовід правителі Альба-Лонги. Одного разу під час боротьби за владу царевичів-близнюків Ромула і Рема було наказано кинути в річку Тібр. Але немовлят знайшла й вигодувала своїм молоком вовчиця. Пізніше малюків підбрав пастух і виховав як своїх дітей.

Коли брати вирости, вони вирішили заснувати нове місто там, де їх було знайдено. Але під час сварки Ромул убив Рема. Згодом він заснував місто, яке назвав Римом (латинською — «Рома»). Легенда оповідає, що це було 21 квітня 753 р. до н. е.

Капітолійська вовчиця — один із символів Рима (бронзова скульптура V ст. до н. е.)

Пізнавально й цікаво

У родовому відмінку закінчення -а (Рима) вживаємо, коли йдеться про місто; закінчення -у (Риму) — коли йдеться про державу.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Природа і населення давньої Італії. Виникнення міста Рим**». Дайте відповіді на запитання.

Для яких господарських занять були сприятливі природні умови Італії? Прекрасно

Які племена населяли Італію у давнину? Добре

Чому Рим назвали «містом на семи пагорбах»? Треба попрацювати

За допомогою яких історичних джерел досліджують історію давньої Італії? Нічого не зрозуміло

2. Співставте дату заснування Рима з іншими подіями історії стародавнього світу — розташуйте події в хронологічній послідовності. Яка з подій відбулася в тому ж столітті, що й заснування Рима?

Заснування
Рима

Закони
Хаммурапі

Перші
Олімпійські
ігри

Будівництво
піраміди Хеопса

Життя
Конфуція

II. Обговоріть у групі

Як відповів би житель стародавнього Рима на запитання: «Коли почалася історія Перської держави»? Зважте на те, що римляни вели відлік часу від заснування свого міста.

III. Мислю творчо

1. За допомогою підказки — ланцюжка запитань Квінтіліана: **Хто? Що? Де? Коли? Чим? Як? Чому?** складіть запитання до теми уроку та запропнуйте однокласникам/однокласницям дати на них відповідь.
2. З історією м. Рим пов'язані крилаті вислови «**місто на семи пагорбах**», «**вічна місто**», «**всі дороги ведуть до Рима**», «**гуси врятували Рим**». Дізнайтеся, які історичні факти лягли в основу цих висловів. Проілюструйте один із висловів (на вибір) у формі ілюстрованого творчого продукту (творча робота, малюнок тощо).

§44 ▶ ДАВНІЙ РИМ: ВІД ЦАРСТВА ДО РЕСПУБЛІКИ

1. Поясніть, чим форма правління в державах стародавнього Сходу відрізнялася від форми правління у грецьких полісах, зокрема Афінах.
2. Які з вивчених вами раніше держав були монархіями, а які — республіками?

Історія міста Рим — це цікавий шлях від «міста на семи пагорбах» до столиці величної імперії. Дізнаймося, які етапи пройшов Рим у своєму історичному розвитку. Спрямує нашу діяльність освітній дартс, відповіді на запитання якого будемо шукати під час навчання.

Які хронологічні межі царського періоду та періоду республіки в історії Рима?

Які верстви суспільства сформувалися в римському суспільстві?

Чому відбувалася боротьба між плебеями і патриціями?

Чи досконалою була демократія в Римській республіці?

Діємо: практичні завдання

Започаткуйте проєкт «Історія давнього Рима на лінії часу»: протягом вивчення розділу 4 позначайте на лінії часу важливі події та періоди римської історії. Проілюструйте свій проєкт тематичними малюнками. Проєкт можна виконати як за допомогою канцелярського приладдя, так і з допомогою онлайн-сервісів для створення ліній часу.

1. ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ ЕТРУСКІВ

Творцями перших державних утворень в Італії вважаються етруски. Їх область Етрурія мала високорозвинене господарство та активно торгували з сусідніми народами. Центрами державності стали засновані ними 12 міст-держав: Веї, Тарквінії, Вольсінії та ін. Управління в них нагадувало грецькі поліси. У разі небезпеки етрусські міста об'єднували свої війська для боротьби з ворогами, але в цілому були повністю незалежними.

Етруски істотно впливали на розвиток Італії. До 509 р. до н. е. в Римі, за легендами, правила, етрусська царська династія. Політичні та культурні традиції етрусків були значною мірою запозичені римлянами, які остаточно підкорили Етрурію на початку III ст. до н. е.

Етруські танцівники
(Тарквінії, 470 р. до н. е.)

2. РИМСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЗА ЦАРСЬКОГО ПЕРІОДУ

Ромул був першим правителем Рима. Після Ромула правили шість царів. Так званий **царський період** тривав понад два століття — протягом 753–509 рр. до н. е.

У цей час римляни жили общинами, які склалися з великих родин (латинською — «фамілій»). На чолі родини стояв батько (патер), а членів родини називали **патриціями**.

Патриції — нащадки найзнатніших родів, були привілейованою верствою населення в Римі. Вони пишалися тим, що їхні діди й батьки заснували Рим.

Іншу частину населення, що походила зі скорених племен завойованих територій або переселених з інших общин, називали **плебеями**. Плебеї займалися землеробством і ремеслами. Вони повністю залежали від патриціїв. У господарстві використовували також працю **рабів/рабинь**.

На чолі общини стояв цар. Царя обирав довічно римський народ. Разом із царем правив **сенат** — рада старійшин.

Для вирішення найважливіших питань скликали **народні збори**.

Статуя римлянина з масками предків
(I ст. до н. е.)

До якої категорії громадян Рима ми можемо віднести цього чоловіка? Обґрунтуйте свій вибір.

Діємо: практичні завдання

Діонісій Галікарнаський про владу царя

Ромул дав цареві такі права: щоб він очолював священнодійства і жертвопринесення, щоб зберігав закони та звичаї батьків, тяжкі злочини розбирав сам, а легші доручав сенатові, збирав сенат і скликав народ та мав вищу владу під час війни...

Які обов'язки перед суспільством мав цар? Які обов'язки мали члени суспільства?

У 510 р. до н. е. через зловживання владою римляни скинули останнього царя Тарквінія Гордого.

Патриції взяли владу до своїх рук, проголосивши **республіку**. Період в історії Давнього Риму з кінця VI до I ст. до н. е. називають республіканським.

Варто запам'ятати!

Республіка (у перекладі з латинської — «справа народу») — держава, якою управляють обрані на певний період громадяни.

3. РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА: ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ ТА РИМСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Читаємо й розуміємо

Прочитайте навчальний текст і законспекуйте матеріал у схему.

Боротьба плебеїв з патриціями в Римі

Причини

Результати

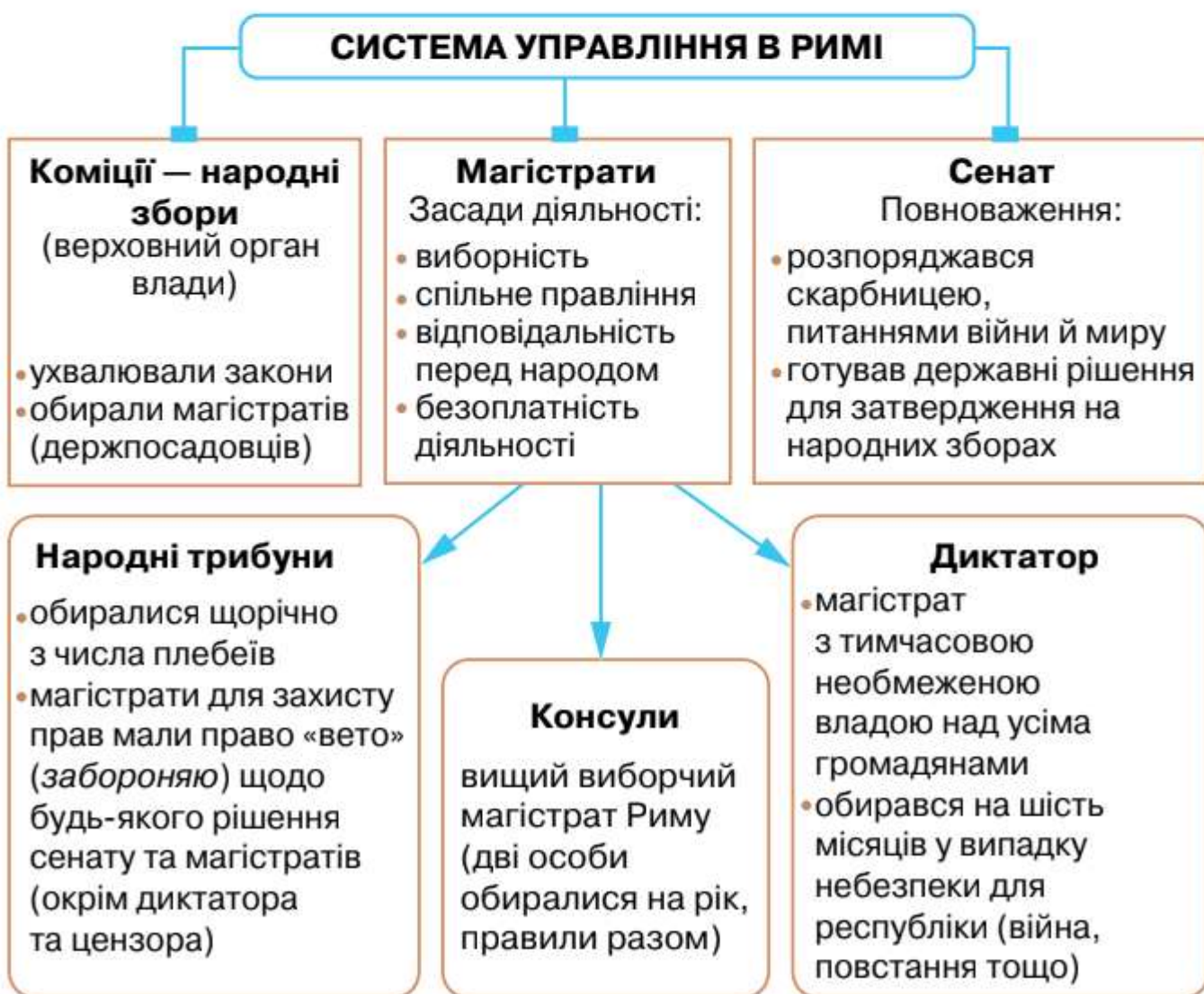
На початковому етапі влада в римській республіці належала виключно патриціям. Плебеїв не допускали до органів влади. Під час розподілу нових земель перевагу надавали патриціям. Багато плебеїв потрапляли в боргове рабство і піддавалися жорстким покаранням.

Боротьба плебеїв за свої права тривала понад 200 років. Вони діяли рішуче, цілеспрямовано і, зрештою, здобули громадянську рівність із патриціями. Протягом 450–451 рр. до н. е. на вимогу плебеїв правові норми були записані на 12 мідних таблицях і виставлені на Форумі для загального огляду. Тепер ніхто не міг виправдати свої дії незнанням законів. Плебеї домоглися права на землю, а наприкінці IV – початку III ст. до н. е. — ліквідації боргового рабства. Верхівка плебеїв отримала доступ до всіх посад. Були дозволені шлюби між патриціями і плебеями.

Усе населення Риму поділялося на дві великі групи — *римських громадян та іноземців*. Громадяни Риму здобули важливі *права*: брати участь у народних зборах, бути обраним на державні посади, мати власність. Служба у війську стала основним *обов'язком* римлян.

Робота на всіх посадах у Римі не оплачувалася, тому управляти державою могли тільки багаті громадяни.

Зміни, що відбувалися в суспільстві, сприяли зміцненню влади та єдності держави. Стабільне становище в державі Рим використав для подальшого розширення територій шляхом загарбницьких воєн.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Давній Рим: від царства до республіки**»: поєднайте кожне із запитань для самоконтролю з відповідним смайликом успіху. Дайте відповіді на запитання.

Які хронологічні межі царського періоду та періоду республіки в історії Рима?

Які верстви суспільства сформувалися в римському суспільстві?

Чому відбувалася боротьба між плебеями і патриціями?

Чи досконалою була демократія в Римській республіці?

II. Обговоріть у групі

1. Поясніть, що про історію давнього Риму можна розповісти за допомогою закодованих у хмаринці слів?
2. Які наслідки мав той факт, що робота на всіх посадах у Римі не оплачувалася?
3. Порівняйте систему управління в Афіньському полісі та в Римі за доби республіки. У якій із держав громадяни відчували себе більш захищеними від перевищення повноважень чиновників?

III. Мислю творчо

Уявіть, що ви працюєте в туристичній агенції. За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте розробку туристичного маршруту «Пам'ятки етрусської культури в Італії». Свою розробку представте у вигляді ілюстрованого постера з маршрутом і тематичними фото/ілюстраціями.

§45 ▶ ВОЄННА ЕКСПАНСІЯ РИМУ. ВІЙСЬКОВА СПРАВА В ДАВНЬОМУ РИМІ

Зміцнення Римської республіки супроводжувалося прагненням розширити володіння. Це призвело до **воєнної експансії** — Рим розпочав війни за підкорення собі інших територій Італії та сусідніх країн. Як це вплинуло на устрій самого Риму? Дізнаємося, шукаючи відповіді на запитання освітнього дартсу.

Що спонукало римлян до територіальних загарбань?

Як територіальне розширення впливало на розвиток Риму?

Якими були особливості військового мистецтва давнього Риму?

Яким було становище солдатів і ветеранів у Римі?

Варто запам'ятати!

Експансія (у перекладі з латинської — *поширення*) — територіальне, географічне розширення зони впливу окремої держави, народу, культури.

1. ЗАВОЮВАННЯ РИМОМ ІТАЛІЇ

Діємо: практичні завдання

1. Почніть укладати за допомогою карти на с. 164 хронологічну таблицю «Етапи римських завоювань», позначаючи на контурній карті приєднані до Риму території.

2. З історією підкорення Римом Італії пов'язаний крилатий вислів «Піррова перемога». Дізнайтеся з додаткових джерел історію його виникнення.

Рим став найдужчою державою Лацію (рег іону в античній Італії). Прагнучи захоплення нових земель і рабів, він понад 200 років воював і в запеклій боротьбі зумів підкорити сусідні латинські племена.

У 265 р. до н. е. римляни захопили етруське місто Вольсінію. Цим завершилось об'єднання Італії — і Рим перетворився на сильну державу Західного Середземномор'я.

2. ЗАВОЙОВНИЦЬКІ ВІЙНИ РИМУ

Зростання римської могутності зумовило зіткнення Риму з Карфагеном, що контролював величезну територію в Західному Середземномор'ї та був центром торгівлі між Заходом і Сходом. На лідерство в цій частині світу претендував і Рим.

Зіткнення двох великих держав було неминучим. Три Пунічні війни між Римом та Карфагеном (карфагенян римляни називали пунами) тривали з перервами протягом 264–146 рр. до н. е. Карфаген зазнав поразки і був перетворений на провінцію Риму.

Пізнавально й цікаво

2 серпня 216 р. до н. е., у ході Другої Пунічної війни біля містечка Канни відбулася одна з найвеличніших битв в історії Стародавнього світу. В армії карфагенян було 40 тис. піхоти проти 80 тис. у римлян. У карфагенського полководця Ганнібала було більше кінноти. Саме перевагу в кінноті й використав полководець під час бою.

Битва при Каннах

1. Як ви вважаєте, чому в багатьох військових навчальних закладах світу і сьогодні вивчають битву при Каннах?

2. На основі здобутих знань про історію битви при Каннах та свідчень сучасників сформулюйте життєву позицію Ганнібала.

Ганнібал — видатний карфагенський полководець III ст. до н. е. (робота скульптора Себаст'єна Шлодця, 1704 р., Лувр, Париж)

До кінця I ст. до н. е. під владу Риму потрапили Сирія та Єгипет. Провінціями Риму стали також території Балкан, Сицилії, Іберії (сучасна Іспанія), Галлії (сучасна Франція) та інші. Пізніше під римською владою опинилися грецькі міста в Малій Азії.

На відібраній у скорених народів землі з'являлися військові поселення (колонії) з римських громадян або латинів.

На завойованих землях Рим проводив політику «розділяй і володарюй», нацьковуючи одні народи на інші.

Поміркуймо!

Поміркуйте, чому Рим здійснював політику «розділяй і володарюй» щодо підкорених племен?

Варто запам'ятати!

Провінція — підкорена Римом територія за межами Апеннінського півострова.

Легіон — основний підрозділ римської армії. Римський легіон був розділений і побудований так, що міг діяти на будь-якій місцевості.

Пізнавально й цікаво

Тріумф — урочистий вступ у столицю полководця та його війська після переможного закінчення війни.

За давнім звичаєм, біля тріумфатора стояв раб, який час від часу нахилявся до героя і повторював: «Не пишайся! Не забувай, що ти всього лише людина! Пам'ятай про смерть!». А солдати співали жартівливих пісень, глузуючи з полководця. Це робилося для того, щоб відвернути заздрість богів.

1. Складіть розповідь про урочистий вступ полководця у столицю.
2. Як ви розумієте давній римський вислів: «Пам'ятай про смерть!» (Memento mori)?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Воєнна експансія Риму. Військова справа в давньому Римі**»: поєднайте кожне із запитань для самоконтролю з відповідним смайликом успіху. Дайте відповіді на запитання.

Що спонукало римлян до територіальних загарбань?

Прекрасно

Як територіальне розширення впливало на розвиток Риму?

Добре

Якими були особливості військового мистецтва давнього Риму?

Треба попрацювати

Яким було становище солдатів і ветеранів у Римі?

Нічого не зрозуміло

2. Продовжуйте роботу з проектом «Історія давнього Рима на лінії часу» — позначте події з історії римської військової експансії. Складіть дві-три задачі на лічбу часу на основі позначених подій і періодів.

II. Обговоріть у групі

Розшифруйте хмаринки слів і складіть крилаті вислови. Дізнайтеся історію їхнього походження. Поміркуйте, у яких сучасних життєвих ситуаціях їх можуть вживати.

III. Мислю творчо

1. Створіть сенкан про одного з видатних полководців давнього Риму.
2. Підготуйте тематичний проєкт (лепбук, презентація тощо) на тему «Видатні полководці давнього Риму».

§46 ► РИМ ВІД РЕСПУБЛІКИ ДО ІМПЕРІЇ. ЮЛІЙ ЦЕЗАР ТА ОКТАВІАН АВГУСТ

1. Пригадайте, чому на початку VI ст. римляни повстали проти царів? 2. Чим римлян приваблював республіканський устрій? 3. За яких обставин у Римі обирали диктатора?

У I ст. до н. е. Римська республіка перетворилася на імперію. Зростання володінь зумовило зміну форми правління. Дізнаймося, як це відбувалося. Досягти мети нам допоможуть запитання освітнього дартсу.

Яку роль в історії Риму відіграв Юлій Цезар?

Чому правління Юлія Цезаря називають диктатурою?

Як змінилася форма правління в Римі за Октавіана Августа?

Якою була внутрішня і зовнішня політика Октавіана Августа?

1. ДИКТАТУРА ЮЛІЯ ЦЕЗАРЯ

Із зростанням території володінь Риму змін зазнавала й держава. Деяким лідерам здавалося, що ліпше управляти величезними володіннями зможуть не республіканські органи, а одна людина — монарх. З-поміж інших вирізнявся представник патриціанського роду Юліїв видатний полководець Гай Юлій Цезар. Мріючи про владу над Римом, Юлій Цезар сприяв зростанню могутності держави. Він розширив володіння Риму в Галлії та Іспанії, здійснив похід до Британії, придушував повстання проти Риму. Цезарю вдавалося посідати значні виборні посади: понтифіка (вища посада релігійних магістратур), претора, консула. Далекоглядний Юлій постійно дбав про свій авторитет серед простого народу. Він фінансував щедрі роздачі хліба бідним, гладіаторські бої та свята.

Юлій Цезар

Зростання могутності Юлія Цезаря, особливо під час намісництва в Галлії, непокоїло сенат та інших претендентів на владу в Римі. Це призвело до громадянської війни 49-45 рр. до н. е., у якій Цезарю вдалося перемогти. Після перемоги у боротьбі за владу Юлій Цезар поєднав посади довічного трибуна і диктатора. Він здобув почесний титул імператора, що означало «володар».

Пізнавально й цікаво

Окрім талантів полководця і політика, Юлій Цезар володів письменницьким хистом. Відомі його літературні твори «Записки про війну з галлами», «Записки про громадянську війну», памфлети, поезії, драми.

2. ДИКТАТУРА ЮЛІЯ ЦЕЗАРЯ

Поміркуймо!

Протягом короткого часу свого правління Юлій Цезар провадив активну державницьку діяльність. Уважно ознайомтеся зі схемою та поясніть, якою була мета кожного із заходів Юлія Цезаря. Висловіть припущення, чи всім у Римі була до вподоби політика Цезаря.

- Зосередження влади в руках Цезаря
- Установлення контролю держави над збором прямих податків
- Карбування монети із зображенням Цезаря
- Надання римського громадянства мешканцям провінції
- Включення до Сенату і магістратур прихильників Цезаря
- Наділення ветеранів землею в заморських провінціях
- Календарна реформа — упровадження юліанського календаря

Гай Юлій Цезар став першим, чиє зображення почали карбувати на римських монетах

Цезар не приховував, що вважає республіканський лад застарілим. Він прямо заявляв: «Республіка — ніщо, порожнє ім'я без тіла й вигляду». У Римі почали говорити, що Цезар прагне царської влади, адже вимагав шанувати себе як царя.

Серед senatorів виникла змова. 15 березня 44 р. до н. е., під час засідання сенату, змовники кинулися з мечами на Цезаря й нанесли йому 23 рани, від яких він помер.

Цезареві не вдалося завершити реформи й закріпити створений ним у Римі імператорський режим. Сенатори, які вбили Цезаря, намагалися переконати народ, що своїм вчинком вони хотіли врятувати республіку від небезпеки відновлення царської влади.

Історичні загадки

Бурхлива діяльність Юлія Цезаря зачепила й українські простори. Уважно ознайомтеся з елементами колажу — відгадайте, які історичні події у ньому «заховані».

Прийшов,
побачив,
переміг!

3. ОКТАВІАН АВГУСТ

Історичне порівняння

Опрацюйте історію правління Октавіана Августа. Зіставте його діяльність з діяльністю Юлія Цезаря. Визначте спільне й відмінне в їхній політиці.

Політика
Юлія Цезаря

Політика
Октавіана Августа

ВІДМІННЕ

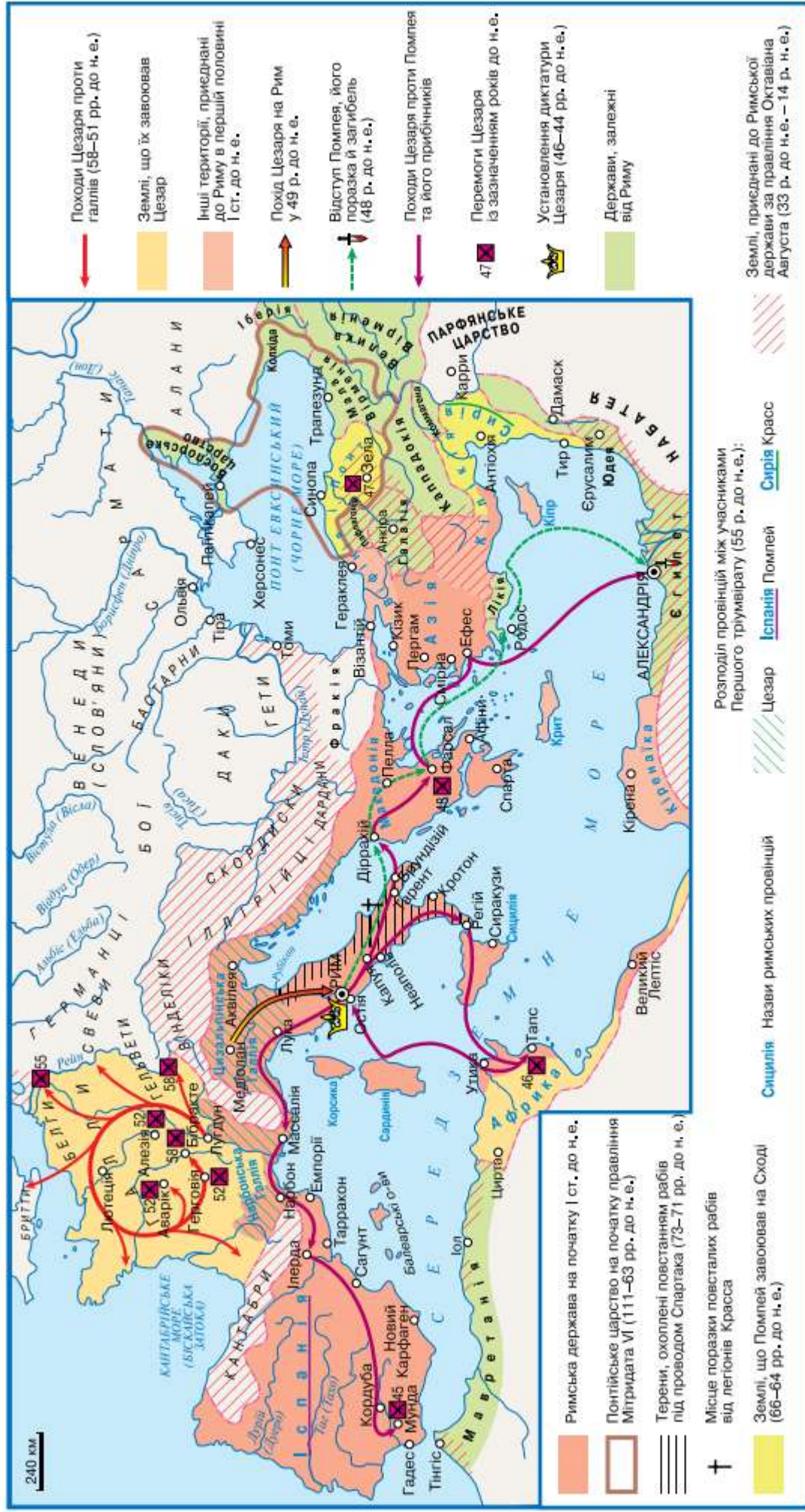
СПІЛЬНЕ

ВІДМІННЕ

Після смерті Юлія Цезаря в Римі тривали війни за розширення римських володінь та боротьба за владу. У **27 р. до н.**

ГРОМАДЯНСЬКІ ВІЙНИ В РИМІ В І С Т. ДО Н. Е. ДИКТАТУРА ЮЛІЯ ЦЕЗАРЯ

1. З якої провінції було здійснено похід Цезаря на Рим у 49 р. до н. е.?
2. У яких напрямках, на території яких держав відбувалися походи Цезаря проти Помпея та його прибічників?
3. Де й коли зазнав останньої поразки й загинув Помпей?

е. родич Цезаря **Октавіан** установив одноосібне правління у володіннях Риму — період республіканського правління в державі завершився. Римський сенат, слухняно приймаючи пропозиції Октавіана, присвоїв йому ім'я «Август» (священний, звеличений божеством). В історії Риму розпочався *період імперії*. Октавіана, який став першим римським імператором, називали Цезарем Августом («сином божественного»). Як імператор Октавіан Август зосередив у своїх руках повноваження всіх органів колишньої римської республіки. Така форма правління, коли зберігалися республіканські установи, але влада належала одній людині, дістала назву **принципата** (у перекладі з латинської — *керівна роль, імператорська влада*).

Преторіанці — особиста гвардія імператора, яка несла службу не лише в Римі, а й у провінціях

Чому Октавіан розміщував особисту гвардію не тільки в Римі?

Пізнавально й цікаво

Маючи повну монархічну владу, Август увесь час наголошував, що він тільки перший серед рівних. Тому він не дозволяв споруджувати храми й виготовляти статуї на свою честь. Зовні Август тримався скромно, одяг носив тільки домашнього виготовлення, витканий дружиною й дочкою.

Усе життя імператор боявся змов. На засідання сенату він з'являвся в панцирі та з мечем під одягом. Сенатори підходили до нього по одному, кожного обшукували. Октавіана охороняла особиста гвардія — **преторіанці**.

1. Як характеризують Октавіана Августа наведені факти?
2. Чому Октавіан дбав про свою охорону?

За часів Августа у всій імперії розгорнулося грандіозне будівництво. Місто прикрасили багатьма чудовими спорудами, створили нову площу — **Форум Августа**.

Форум Августа в Римі, Італія
(сучасне фото)

Статуя
Октавіана
Августа

Римський історик *Светоній* писав, що Август «отримав Рим цегельним, а залишив його мармуровим».

Поміркуймо!

Чим можна пояснити зміни в архітектурній забудові Рима?

4. НОВА СИСТЕМА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ, ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

За правління Августа продовжували існувати тогочасні римські державні установи. Авторитет *сенату* був відновлений. Август вивів із сенату тих, хто за своїм походженням не міг належати до вищого стану, скоротив кількість senatorів до 600 осіб. Сенат слухняно приймав пропозиції Августа. Із senatorів почали обирати префекта міста, який відповідав за охорону порядку в Римі. Август надав senatorам право займати почесні місця в театрі й цирку, одержувати вищі командні посади в армії.

Продовжували скликати *народні збори*, на яких ухвалювали закони за пропозицією імператора або інших магістрів. Але вибори не були вільними: голосували за тих, на кого вказував Август.

Великого значення набули *прокуратори*, яким доручали збирати податки й управляти невеликими провінціями.

Опорою влади Августа були *вершники* — привілейована верства з верхівки плебсу, ті, хто служив в кінноті. З них призначали командирів преторіанців, прокураторів.

Поміркуймо!

Римський плебс не брав активної участі в управлінні державою. Але Август регулярно влаштовував для нього гладіаторські бої, роздавання хліба й грошей.

На вашу думку, з якою метою Август вдавався до таких заходів?

Імператор рідко очолював воєнні походи, доручаючи вести їх своїм талановитим і відданим помічникам.

Август вважав, що Римській імперії треба піклуватися не так про здобуття нових, як про охорону вже наявних земель. Із цих міркувань Август не поспішав з новими завоюваннями.

Завойовані землі були перетворені на римські провінції. Для зміцнення влади Риму в провінціях Август наділяв землею солдатів-ветеранів. Тут будували міста й фортеці, активно вели торгівлю. Місцеве населення опановувало латинську мову, римську культуру. Але жителів провінцій, незважаючи на ліквідацію деяких податків і прагнення імператора обмежити сваволю намісників, продовжували вважати людьми «другого сорту».

У 14 р. н. е. Август помер. Сенат вирішив вважати його одним з богів. З надзвичайними почесностями імператора поховали в мавзолеї, а місяць його смерті було названо на його честь.

Срібний денарій з портретом Октавіана, викарбуваний на честь перемоги над Єгиптом (близько 29–27 рр. до н. е.)

Поміркуймо!

Поміркуйте, чому Октавіану Августу вдалося утвердити своє одноосібне правління в Римі, на відміну від Юлія Цезаря.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Рим від республіки до імперії. Юлій Цезар та Октавіан Август**». Дайте відповіді на запитання.

Яку роль в історії Риму відіграв Юлій Цезар?

Чому правління Юлія Цезаря називають диктатурою?

Як змінилася форма правління в Римі за Октавіана Августа?

Якою була внутрішня і зовнішня політика Октавіана Августа?

2. На кого спирався у своєму правлінні Октавіан Август? Як він здобував підтримку серед населення?

II. Обговоріть у групі

1. Чому, на відміну від Цезаря, Октавіан з великою обережністю вів загарбницькі війни?
2. З біографією Юлія Цезаря пов'язані ряд крилатих висловів, що до наших днів вживаються за певних життєвих обставин: «**Жереб кинуту**», «**Прийшов, побачив, переміг**», «**Перейти Рубікон**», «**І ти, Бруте?**». Співвіднесіть (за потреби скористайтесь додатковими джерелами інформації) ці висловлювання з фактами біографії Юлія Цезаря. Поясніть, у яких життєвих випадках вони можуть бути вжиті.

III. Мислю творчо

1. За планом напишіть історичний портрет Юлія Цезаря або Октавіана Августа (на вибір).
2. Уявіть, що ви задумали створити інтернет-блог про видатного діяча Римської імперії. Розробіть макет блогу та план тематичних рубрик, у яких будете висвітлювати життя і діяльність Юлія Цезаря або Октавіана Августа.
3. Об'єднайтеся в творчі групи. На основі матеріалу параграфа або відео створіть комікс «Юлій Цезар: письменник, воїн, реформатор».

Відео
«Юлій Цезар»
cutt.ly/l85pRXs

§47 ► РИМСЬКА ІМПЕРІЯ ВІД РОЗКВІТУ ДО ПОДІЛУ

Протягом I–IV ст. н. е. Римська імперія пройшла шлях від розквіту до поділу на дві окремі держави. Дізнаймося, як це відбувалося. Орієнтиром будуть запитання освітнього дартсу.

Що свідчило про кризу в Римській імперії?

Якими були причини кризових явищ в імперії?

Які заходи вживали імператори для подолання кризових явищ?

Яка зовнішня загроза з'явилася на кордонах імперії на початку нової ери?

1. КРИЗА В РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Діємо: практичні завдання

Укладіть карту пам'яті «Кризові явища в Римській імперії та пошук виходу з кризи».

Римська імперія мала величезну територію, сильну армію і, здавалося, ніщо не могло похитнути її могутності. Проте в господарстві імперії розпочалася *криза* (занепад).

Основою всього господарства була праця рабів/рабинь. Вони працювали в полі й пасли худобу, зводили будинки й акведуки, палаці та храми.

Поміркуймо!

Наскільки раби/рабині були зацікавлені в результатах своєї праці?

Дешева рабська праця витіснила працю вільних ремісників і селян, у яких, до того, землевласники поступово відібрали їхні землі. Вільні селяни, ремісники розорялися й перетворювалися на *пролетарів* — людей без майна й без роботи, які живуть подачками, охоче беруть участь у будь-яких заколотах. Тільки в одному Римі в II ст. н. е. жили близько

Роздавання хліба
(фреска, Помпеї)

Які наслідки мала звичка пролетарів до постійного неробства?

Колони-орендарі

Чим положення колонів від-різнялось від положення рабів?

почастішали напади на Римську імперію **варварських племен** (варварами римляни називали будь-яких чужинців). Імператори Риму зі змінним успіхом вели війни з готами, галлами, бургундами та іншими народами. Легіони ледве відстоювали кордони імперії. Для захисту кордонів імперії від варварів імператори наказували будувати величезні оборонні споруди — вали. Таким чином, Рим від завойовницьких походів перейшов до оборони від варварських племен.

200 тис. пролетарів, які не працювали, але щодня одержували їжу, а іноді й гроші. Від римської влади вони вимагали безкоштовних розваг, насамперед гладіаторських боїв. Гасло «Хліба й видовищ!» стало правилом їхнього життя.

З III ст. власники великих земельних маєтків відмовилися від використання рабської праці. Вони надавали рабам ділянку землі та дозволяли мати сім'ю, власне невеличке господарство. За це колишній раб мав сплачувати власникові орендну плату за користування ділянкою та віддавати певну частку від урожаю. Орендарями також ставали розорені городяни, вільні селяни та інший збіднілий люд — їх називали **колонами**.

Римські імператори дедалі менше залишалися на престолі, багатьох із них убивали під час змов. Якщо протягом II ст. н. е. правили дев'ять імператорів, то в III ст. н. е. їх змінилося понад 40!

У другій половині III ст. н. е.

КРИЗА В РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ІІІ СТ. ДІОКЛЕТІАН І КОНСТАНТИН

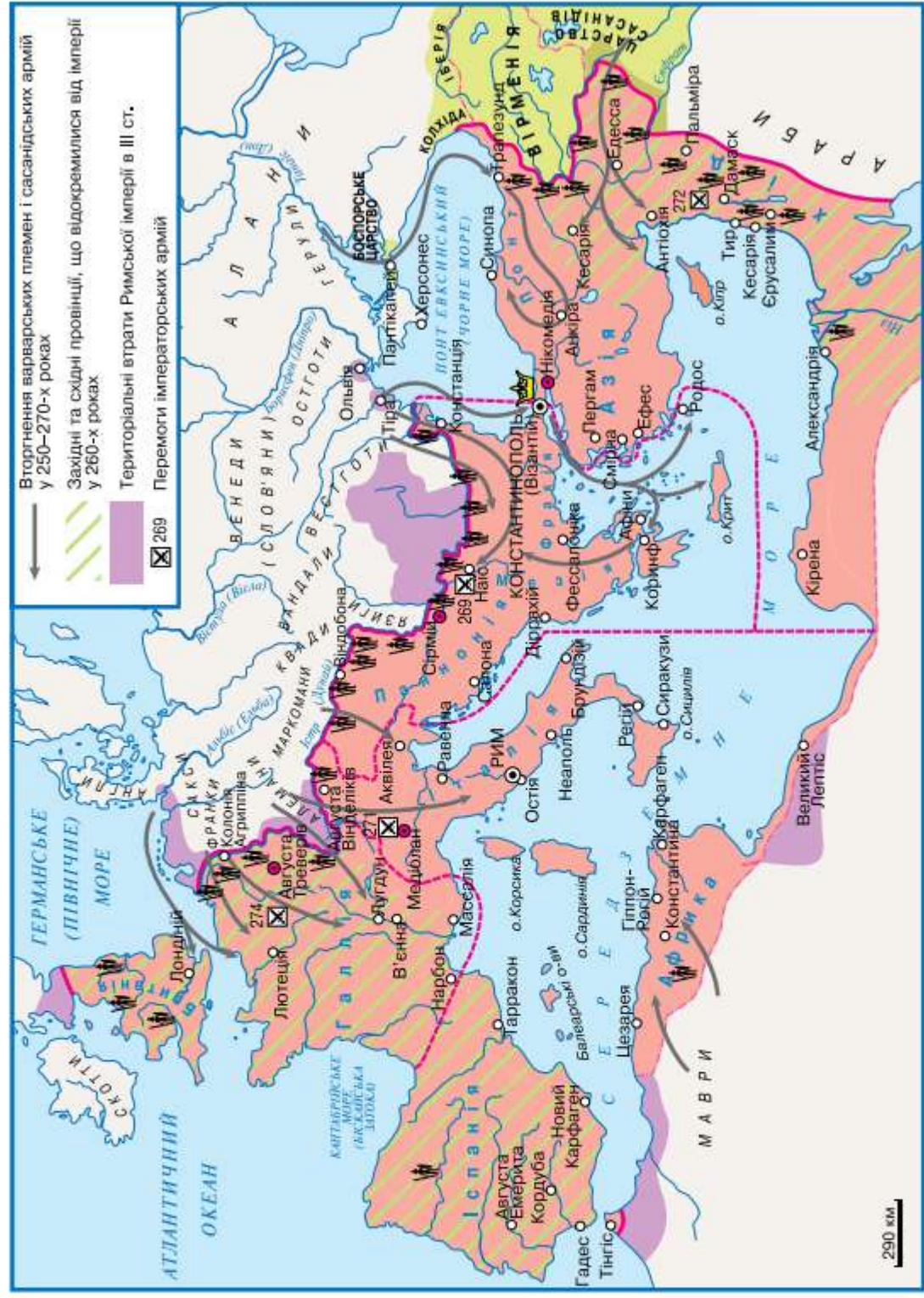
Кордони Римської імперії
наприкінці ІІІ ст.

Межі та центри чотирьох
частин, на які імператор
Діоклетіан поділив Римську
державу у 293 р.
(«Тетрархія»)

Назви діоцезів, які
впровадив Діоклетіан

Табори римських легіонів

Перенесення столиці
Римської імперії
до Константинополя (330 р.)

1. Чи можемо ми, ознайомившись із картою, стверджувати про кризові явища в Римській імперії? Доведіть або спростуйте свою думку.

2. З якою метою на північно-східних кордонах імперії базувалися табори римських легіонів?

Пізнавально й цікаво

У 122 р. імператор Адріан побудував на кордоні Риму в Англії 117-кілометровий оборонний вал з фортами (фортецями) й 10-метровими ровами з обох боків.

2. ІМПЕРАТОРИ ПРОТИ КРИЗИ В ІМПЕРІЇ

У III ст. Римська держава потерпала від кризи у владі. З 235 по 284 р. на імператорському престолі змінилося 22 імператори.

Діоклетіан, обраний у 284 р., заходився наводити лад в імперії «залізною рукою». Провів військову, фінансову, адміністративну реформи. Діоклетіан переслідував християнство. Але ці заходи тільки призупинили кризу в імперії.

Пізнавально й цікаво

У 305 р. Діоклетіан зробив вчинок, украй незвичайний не тільки для римських імператорів, а й монархів загалом: він добровільно залишив трон і поїхав з Риму до рідної Далмації. Тут за його наказом був побудований грандіозний, добре укріплений палац-фортеця, в якому колишній правитель Римської імперії провів останні роки життя (305–308 рр.), оточивши себе нечуваною розкішшю.

Палац-фортеця Діоклетіана (реконструкція (а); сучасний вигляд (б))

1. Поміркуйте, чим можна пояснити відмову імператора від влади. Як цей вчинок характеризує його як особу?
2. Хто, крім Діоклетіана, добровільно зрікся влади в Давньому Римі?
3. Чи відомі вам такі випадки у світовій історії?

Наступник Діоклетіана — **Константин** продовжив реформи, розпочаті Діоклетіаном. Було впроваджено золоту монету солід, для впорядкування податкової системи мешканці міст прикріплювалися до місця проживання, а колони — до земельних ділянок.

Через те, що громадяни Риму поступово перетворювалися на закріпачених платників податків, Константин був змушений брати на службу до римської армії дедалі більше варварів: скіфів, готів, франків. Він був першим імператором, що призначав варварів консулами.

Константин заснував нову столицю Римської імперії, назвавши її Другим, або Новим, Римом. Але незабаром це місто почали називати Містом Константина — **Константинополем** (сучасний Стамбул, розташований на території Туреччини). У **330 р.** столицю Римської імперії перенесли до Константинополя. У **395 р.** відбувся поділ імперії на Західну й Східну.

Імператор Константин
(мармуровий бюст IV ст.)

Пізнавально й цікаво

Константинополь побудували на місці давнього грецького міста, що називалося Візантій. На його будівництво витратили величезні кошти. Щоб додати блиску новій столиці, пограбували стару: з Рима вивезли безліч статуй. Переселилася до Константинополя й частина римської знаті.

Місто Константина
(реконструкція)

Як часто у світовій історії міста називають іменами видатних діячів? Наведіть приклади.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Римська імперія від розквіту до поділу»: поєднайте кожне із запитань для самоконтролю з відповідним смайликом успіху. Дайте відповіді на запитання.

Що свідчило про кризу в Римській імперії?

Прекрасно

Якими були причини кризових явищ в імперії?

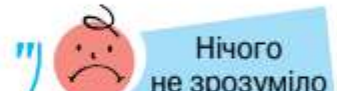
Добре

Які заходи вживали імператори для подолання кризових явищ?

Треба попрацювати

Яка зовнішня загроза з'явилася на кордонах імперії на початку нової ери?

Нічого не зрозуміло

2. Робота з ілюстрованим проектом «Історія давнього Рима на лінії часу» наближається до завершення. Перевірте, чи знаєте ви послідовність подій історії: розташуйте запропоновані події в хронологічній послідовності.

Поділ Римської імперії на Західну і Східну

Встановлення диктатури Юлія Цезаря

Знищення Римом Карфагена

Установлення влади Октавіана Августа в Римі

II. Обговоріть у групі

1. Як ви розумієте вислів «Хліба та видовищ!»? Чому таке явище виникло в Давньому Римі?
2. Чим політика Константина щодо християн відрізнялася від політики, яку проводив Діоклетіан?
3. Що спільного було в політиці Діоклетіана й Константина?
4. Розтлумачте вислів «наводити лад залізною рукою».

III. Мислю творчо

Перевірте, як ви розумієте значення понять, пов'язаних з історією давнього Риму: створіть зі слів хмаринки кросворд (за допомогою канцелярських приладів чи у онлайн-сервісів) і розгадайте його разом з однокласниками/одно-

§48 ► ЛЮДИНА В ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ ДАВНЬОГО РИМУ

1. Розгадайте ребус і поясніть, що означає закодоване слово. Яку роль це явище відіграє в житті суспільства?
2. Пригадайте, за яких обставин у Римі були створені Закони XII таблиць.

Деякий час суспільство давнього Риму керувалося в управлінні звичаями, але з утвердженням республіканської форми правління виникла потреба у фіксуванні правових норм. Так з'явилися відомі нам закони XII таблиць. Поступово в давньому Римі сформувалася система правових норм, що увійшли в історію під назвою римського права. Збагнути особливості римського права ви зможете, знайшовши відповіді на запитання освітнього дартсу.

Що впливало на формування римського права протягом історії?

Як норми римського права регулювали суспільні відносини?

Чи захищали римські закони всіх членів суспільства?

У чому полягає історичне значення римського права?

Римське право — система загальнообов'язкових правил поведінки, встановлених Римською державою (царського, республіканського періодів і періоду імперії). Розвиток римського права охоплює понад тисячу років, від Законів дванадцяти таблиць (451–450 рр. до н. е.) до римського цивільного права імператора Юстиніана I. Римське право послужило основою правових систем у континентальній Європі, а також в Ефіопії та найдавніших європейських колоніях.

Історичне порівняння

Зіставте правове становище людини в державах стародавнього Сходу, афінських полісах і Римі. Визначте спільні й відмінні риси. У якій із країн вам хотілося б жити? Обґрунтуйте свою думку.

Діємо: практичні завдання

Норми Римського права (уривки)

- Нікого не виправдовує незнання закону.
- Ніхто не може бути покараний двічі за той самий злочин.
- Ніхто не може бути суддею у власній справі.
- Треба вислухати і протилежну сторону.
- Під час війни закони мовчать.
- Закон ухвалений і встановлений для всіх і заради блага всіх.
- Благо народу — вищий закон.
- Договори треба виконувати.

1. Які норми римського права зберегли свою актуальність сьогодні? Поясніть ці положення на прикладах із життя.
2. На вашу думку, чи будуть ці норми актуальними через 1000 років?

Поміркуймо!

1. Пригадайте, з яких груп складалося населення Риму.
2. Що означало — бути громадянином Риму?
3. Що таке право вето, у яких випадках і ким воно застосовувалось?
4. За якими ознаками населення Риму отримувало права? Чи справедливим був такий розподіл? Які наслідки цього явища?
5. Чи все населення Давнього Риму було рівним перед законом і могло захистити свої права?

З римського права

Якщо рукою або палицею переламає кістку вільній людині, нехай заплатить штраф 300 ассів, якщо рабу — 150 ассів.

Щоб уникнути свавілля, за кожним римським громадянином визнавалось право звернення до народних зборів. Рішення останніх було остаточним.

Справи про злочини рабів розглядали, як правило, домашнім судом рабовласника. У раба не було жодних гарантій і жодних прав на захист. Засуджений на смерть, він за звичаєм скидався з прямовисної Тарпейської скелі в Римі.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Людина в правовій системі давнього Риму**» поєднайте кожне із запитань для самоконтролю з відповідним смайликом успіху. Дайте відповіді на запитання.

Що впливало на формування римського права протягом історії?

Прекрасно

Як норми римського права регулювали суспільні відносини?

Добре

Чи захищали римські закони всіх членів суспільства?

Треба попрацювати

У чому полягає історичне значення римського права?

Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

Ознайомтеся з деякими положеннями римського права. Як ви розумієте їхнє значення?

• Право повинно бути пристосоване до тих випадків, які зустрічаються часто.

• Справедливість вимагає, щоб ніхто не наживався за рахунок іншого і неправомірно.

• Сила доказів визначається за їх значенням, а не за їх кількістю.

• Суворий закон, але закон, і його належить неухильно виконувати.

III. Мислю творчо

Цицерон згадував, що коли він був хлопчиком, то школярі «Закони дванадцяти таблиць» учили напам'ять.

Чи варто, на вашу думку, використовувати цей приклад у сучасних школах для ознайомлення учнів із правовими нормами?

Як ви розумієте висловлювання Цицерона: «Знання законів полягає не в тому, щоб пам'ятати їхні слова, а в тому, щоб осягнути їхній сенс».

§49 ► РОДИНА І ВИХОВАННЯ В ДАВНЬОМУ РИМІ. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ

1. РИМСЬКА СІМ'Я

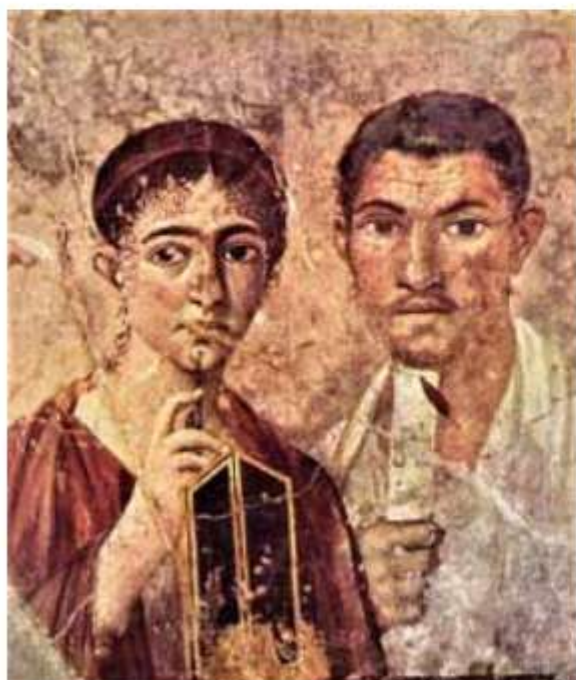
Сім'я в давньому Римі мала велике значення і була важливою складовою суспільства. На чолі патріархальної родини перебував найстаріший чоловік (їм міг бути дід або батько) — глава всієї родини. Він керував витратами на утримання сім'ї.

Для римлян культ батька був надзвичайно важливим, повага до нього виховувалась у дітях від народження. Слово батька було законом для всіх родичів. Дітей виховували в дусі поваги до вірувань і звичаїв предків.

Поміркуймо!

На вашу думку, до якої групи населення Риму належало це подружжя? За якими ознаками ви це визначили?

Портрет подружжя (фреска Помпеї, перша половина I ст.)

Вік для вступу в шлюб для чоловіка — 14 років, для жінок — 12 років. Як правило, шлюб передувала домовленість батьків сімейств, яка могла мати місце не раніше семирічного віку дітей. Поширеним був шлюб за розрахунком. Нареченого, наречену обирали виходячи зі статусу. Остаточний вибір завжди робив батько родини.

Визначною подією в родині було народження дитини. Сповіщали про цю подію вінки, які вивішувалися — на вхідні двері. Дівчинка отримувала своє

ім'я на восьмий день від народження, хлопчик на дев'ятий день. Це було свято для всієї родини.

Пізнавально й цікаво

Ім'я римського громадянина мало три складові: особисте ім'я, давалося батьками; ім'я роду (в сучасному розумінні — прізвище); індивідуальне прізвисько — давалось за якісь заслуги.

Наприклад, римський полководець: ім'я — Гай, прізвище — Юлій, індивідуальне прізвисько — Цезар. Доньок у родині називали жіночою формою імені батька. Так всі жінки роду Юліїв були Юліями.

2. НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ

Освіта була важливою складовою виховання римлян. До семи років хлопчики і дівчата виховувалися разом в домашніх умовах. Дітей виховували в дусі поваги до вірувань і звичаїв предків.

Діємо: практичні завдання

У період республіки в римських школах вивчали сім вільних мистецтв.

1. За допомогою хмаринки дізнайтеся про які мистецтва йдеться.

2. Які якості, вміння розвивало вивчення кожного з цих мистецтв?

3. Які з мистецтв вивчаються у сучасних українських школах? Як вони називаються?

Свої висновки оформіть у таблицю.

Назва мистецтва	Якості, вміння, які допомагає розвивати	Яку назву назву мають сьогодні

РІВНІ РИМСЬКОЇ ШКОЛИ

7–12 років — початкова школа

Навчалися читанню, письму та лічбі.

Початкову школу могли відвідувати також дівчата.

12–16 років — граматична школа

Вивчали римську і грецьку мови, літературу, ораторське мистецтво, медицину.

16–20 років — риторична школа

Вивчали історію, філософію, риторику та право.

Давньоримський рельєф з Ноймагену, (Німеччина, IV ст. до н.е)
Який епізод з життя Давнього Риму зображено на рельєфі?

Після закінчення риторичної школи, за бажанням, можна було продовжити навчання в наукових центрах стародавнього світу — Афінах, Александрії, Пергамі.

Усі школи були приватними і навчалися в них виключно діти із заможних родин. Всі інші діти навчалися вдома.

3. СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ В ДАВНЬОМУ РИМІ

В античному світі жінки не були рівноправними з чоловіками. Основне призначення жінок полягало у вихованні дітей, роботі по домашньому господарству. Але у Давньому Римі жінки мали набагато більше прав, ніж жінки в Єгипті. Адже римлянки мали певну вагу у суспільному житті. В римському суспільстві, не зважаючи на те, що жінок не допускали до голосування, вони мали право висувати своїх кандидатів та агітувати за них. Вони вміли читати, захоплювалися філософією. Римлянки, на відміну від афінянок, могли вільно гуляти містом, без супроводу чоловіків родини. Жінки могли разом з чоловіками ходити в гості. Цікавою була система символів в одязі жінки, яка вказувала на її правове становище. Так вільні римські громадянки мали право носити спеціальний одяг, який вказував на їхнє громадянство. Офіційний одяг був представлений столою (довгою і широкою тунікою, двічі підпоясаною — під грудьми і нижче талії). Саме такий одяг засвідчував приналежність жінки до римської общини, та її становище дружини і матері.

Діємо: практичні завдання

За допомогою тексту підручника, поданих ілюстрацій, додаткових джерел складіть розповідь «Один день з життя римлянки».

Дівчина, що читає
(фреска, Помпеї, I ст.)

Жінки торгують разом із чоловіками
речами (фреска, Помпеї, I ст.)

4. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ РИМЛЯН

Пізнавально й цікаво

У римлян вважалося непристойним хизуватися своїм багатством.

Римляни взяли культуру повсякдення у греків, але додали до неї власні здобутки та традиції. У період Римської республіки досить просто жили багатії. У повсякденні використовували нехитрі речі, час від часу виконували важку роботу.

Поміркуймо!

Римляни першими винайшли бетон і досягли неабияких успіхів у містобудуванні. Саме в Римі з'являються перші кам'яні багатоповерхові будинки (інсули), які сягали 5–6 поверхів. В таких будинках жила більшість громадян. На перших поверхах часто розміщувались крамниці, майстерні. Також тут розміщувались квартири громадян середнього статку. Деякі приміщення були розкішними, склалися з кількох кімнат, вікна в них були зі скла. На верхніх поверхах селилася біднота.

Для незаможних верств також будували багатоквартирні будинки з маленькими кімнатами. Зручностей в таких будинках не було.

Вражали своєї пишністю оздоблення будинки заможних громадян — домуси. Там було все необхідне для життя — водогін, каналізація, опалення. В багатьох містах забудова була дуже щільною.

Макет інсули з давньоримського міста Остія
(сучасна реконструкція)

Домус (сучасне фото)

На вашу думку, які переваги та недоліки мала така забудівля для мешканців, міста, докільця?

Римляни багато традицій в одязі запозичили у греків. Згодом одяг римлян почав змінюватися. На це вплинули воєнна експансія Риму, знайомство з іншими культурами. Одяг виготовляли з льону та вовни. Заможні мешканці Риму оздоблювали одяг золотом та іншими коштовностями. За вбранням можна було визначити соціальний статус власника. Чоловіки громадяни Риму носили тогу — відріз тканини напівкруглої форми,

Римлянки вдягнуті у плащі палли

Римлянин вдягнутий в тогу

яким огортали торс через ліве плече так, щоб руки лишалися вільними. Кольор тоги мав значення. Пурпуровий — символізував перемогу, сірий або чорний — жалобу. Римські жінки носили плащ паллу, який для зручності підперезували на талії. Головним взуттям були черевики з м'якої шкіри та сандалі.

Діємо: практичні завдання

Уявіть себе жителем Рима, Сиракуз, Помпеї. Із запропонованих продуктів складіть меню на один день — сніданок, обід, вечеря.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Чому сім'ю в давньому Римі вважають патріархальною?
2. Яка роль була відведена жінці в давньоримській родині?
3. Чому освіта в давньому Римі була доступна не для всіх дітей?

II. Обговоріть у групі

1. Як ви розумієте слова давньоримського філософа, державного діяча Сенеки: «Шлюбний союз — перша сходинка людського суспільства», та норму Сімейного кодексу України: «Сім'я є первинним та основним осередком суспільства»? Яка думка об'єднує ці тексти?
2. Чим, на вашу думку, відрізнялось положення жінки в давній Греції та давньому Римі?

III. Мислю творчо

1. Виконайте творчий проєкт: «Сторінка учня римської риторичної школи в соціальній мережі».
2. Складіть комікс (коротку розповідь у картинках) «Якими досягненнями римської повсякденної культури ми користуємося сьогодні».

§50 ► РЕЛІГІЯ В ДАВНЬОМУ РИМІ: ВІД ЯЗИЧНИЦТВА ДО ХРИСТІАНСТВА

Дізнаймося, як змінювалися релігійні вірування в давньому Римі. Простежити ці зміни допоможуть нам запитання освітнього дартсу.

Що спільного в релігійних уявленнях римлян з віруваннями інших народів стародавнього світу?

Якими були передумови виникнення християнства?

Чому християнство набуло популярності серед населення Римської імперії?

Як і чому змінювалося ставлення до християнства римської влади?

1. ПАНТЕОН РИМСЬКИХ БОГІВ

На культурний розвиток Риму істотно вплинули греки, які в 146 р. до н. е. були завойовані римлянами. Римські боги, зазнавши впливу еллінів, стали подібними до грецьких. Так, римський Юпітер був схожим на Зевса, Марс — на Ареса, Венера — на Афродіту, Юнона — на Геру. На честь богів римляни влаштовували свята, що відігравали велику роль у суспільному житті.

Грецька цариця богів Гера

Римська цариця богів Юнона

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації укладіть порівняльну таблицю «Грецькі та римські боги». Визначте, що спільного між ролями грецьких і римських богів у віруваннях цих народів.

2. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ХРИСТІАНСТВА

Після розгрому повстань скорених народів, рабів і бідноти в II–I ст. до н. е. пригноблені верстви римського суспільства опинилися в ще складнішому становищі. Зневірені люди розмірковували над запитаннями: що робити знедоленим людям, де знайти порятунок від важких умов життя?

Античні філософи навчали, що сонце, земля, вогонь — це явища природи, а не боги. Боги були жорстокими, вередливими й мало чим відрізнялися від людей.

Поясніть, як ви розумієте слова, зашифровані в хмаринці

Поміркуймо!

Чому потрібна була нова релігія, а старі релігії Греції та Риму втратили свою популярність?

3. ПЕРШІ КРОКИ ХРИСТІАНСТВА

Релігія євреїв — **юдаїзм** — мала риси, що привертали до себе увагу людей. Це — **монотеїзм** (віра в єдиного Бога), а також віра в те, що настане день, коли на Землі з'явиться **Месія** (рятівник, «помазаник Божий») і врятує свій народ від римського рабства. Саме таку ідею було покладено в основу нової релігії — християнства, що зародилася в Палестині.

Варто запам'ятати!

Християнство — одна з трьох світових релігій (разом із буддизмом та ісламом). Основа віровчення: віра в Ісуса Христа як втілення і вияв Бога, зішестя на Землю Сина Божого для спасіння людства від гріха.

Християни — послідовники/послідовниці вчення Ісуса Христа.

Розповіді про життя і вчення Ісуса Христа викладено в *Євангеліях* (у перекладі з грецької це слово означає «блага звістка»).

Поміркуймо!

3 Нагірної проповіді Ісуса Христа

Блаженні ті, що плачуть, бо вони втішаться.
Блаженні лагідні, бо вони успадкують землю.
Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть.
Блаженні чисті серцем, бо вони Бога побачать.
Блаженні гнані за правду, бо їхнє є Царство Небесне.

Просіть, і дано вам буде; шукайте і знайдете; стукайте, і відчинять вам.

Не судіть, щоб і вас не судили.

Любіть ворогів ваших, благословляйте тих, хто проклинає вас, добро творіть тим, хто ненавидить вас, і моліться за тих, хто кривдить і гонить вас.

Тому, хто просить у тебе, дай; і від того, хто хоче в тебе позичити, не відвертайся.

Біблія. Євангеліє від Матфея, 5:2–48

Чому ідеї Ісуса Христа здобували прихильність людей у давньому Римі?

Нагірна проповідь
(картина художника
Карла Блоха)

3. ПЕРШІ ХРИСТІЯНСЬКІ ГРОМАДИ ТА ЦЕРКВИ

Християни в кожному місті створювали свою організацію — общину (громаду) вірян.

Перші християнські общини в I ст. склалися переважно з пригночених верств населення — рабів/рабинь, збідлілих селянок/селян, міської бідноти.

Вони не тільки разом молилися, а й допомагали одне одному. Організацію християнських громад почали називати **церквою**. На чолі християнської громади стояв єпископ. Керівник великої громади називався *патріархом* (від латинського «патер» — *батько*).

У часи гонінь люди, які сповідували християнство, для здійснення обрядів збиралися таємно, зазвичай уночі. Пер-

Ранньохристиянське богослужіння
в катакомбах (гравюра XIX ст.)

Поміркуйте, чому богослужіння
відправляли в катакомбах.

шим притулком християн у
Римі були катакомби — підзем-
ні ходи природного або штуч-
ного походження. У підземних
кімнатах ховали померлих і
відправляли релігійні поми-
нальні обряди.

Християнство було відкри-
тим для кожного — бідного й
багатого, римлянина й варвара,
і воно швидко поширювалося.

Поступово християнство стало головною релігією Рим-
ської імперії. Гоніння на християн припинилися, і згодом
самі імператори прийняли християн-
ську віру.

У **313 р.** римський імператор Кон-
стантин видав закон, яким визнав
християнську релігію. Сам він також
прийняв християнство.

Центром християнства був Рим, а
римського патріарха почали називати
Папою Римським.

У **394 р.** імператор Феодосій за-
твердив едикт (указ) — християнство
стало державною релігією Римської
імперії.

Статуя Олени Константинопольської —
матері імператора Константина,
яка здійснювала пошук християнських
реліквій у Святій землі, опікувалася
будівництвом і благоустроєм
християнських церков.

Поміркуймо!

«Що думали про християн римляни» — уривок з твору римського філософа Цельса «Правдиве слово»

З'явилася нова порода людей, що тісно об'єдналася проти всіх існуючих релігійних і громадянських установлень; людей, яких переслідує суд, які, проте, хизуються ненавистю всіх інших до них, християн. Серед міфів і переказів, запозичених у різних народів, у християн переважають розповіді про дивовижних чудотворців. Ось що вони говорять: хай до нас не приєднується жодна освічена, жодна мудра, жодна розумна людина. Все це у них вважається поганим. Але якщо неук безрозсудний, неповнолітній, то нехай він сміливо прийде до них. Вважаючи тільки такого роду людей гідними свого бога, вони, вочевидь, хочуть повернути лише малолітніх, нікчемних, неосвічених, рабів, жінок і дітвору.

1. Як сприймали римляни «нову породу» людей?
2. Чи належав, на вашу думку, сам автор тексту до християн? Наведіть аргументи.

Пізнавально й цікаво

Поширення християнства викликало в послідовників нової релігії відверте неприйняття гладіаторських боїв.

Вважається, що в забороні ігор значну роль відіграв трагічний випадок, що стався в 404 р. під час бою гладіаторів на арені Колизею. Коли під час фінального етапу поєдинку переможець сутички готувався завдати останнього удару поваленому супротивникові, на арену амфітеатру з метою зупинити розправу вибіг чернець. Натомість, що жадав крові, закидав камінням благородного християнина. Історія зберегла ім'я людини, яка прийняла мученицьку смерть — Альмахус, більш відомий як Святий Телемах. Вражений трагедією імператор Флавій Гонорій Август заборонив бої гладіаторів у Римі, а ченця Альмахуса було приєднано до лику святих.

Чого навчає нас, людей, які живуть у XXI ст., ця історія?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Релігія в Давньому Римі: від язичництва до християнства»: поєднайте кожне із запитань для самоконтролю з відповідним смайликом успіху. Дайте відповіді на запитання.

Що спільного в релігійних уявленнях римлян з віруваннями інших народів стародавнього світу?

Прекрасно

Якими були передумови виникнення християнства?

Добре

Чому християнство набуло популярності серед населення Римської імперії?

Треба попрацювати

Як і чому змінювалося ставлення до християнства римської влади?

Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

1. У чому полягав новий сенс життя, відкритий християнами?
2. Чому християнство знайшло відгук у серцях римських громадян?
3. Які загальнолюдські цінності утверджувало християнство?

III. Мислю творчо

Чи був реальною історичною особою Ісус Христос? Дискусії довкола цього питання точаться багато віків. Так само багатьох цікавить і те, якої зовнішності був Ісус насправді. Більшості відомий іконографічний образ Христа, створений значно пізніше після його смерті. Сучасні вчені спробували реконструювати образ Христа на основі антропологічних та археологічних досліджень. І результат багатьох шокував.

Зіставте результат історичної реконструкції обличчя Ісуса Христа з традиційними уявленнями про його зовнішність. Як ви думаєте, чому образи Ісуса Христа різняться? Яка із версій здається вам більш достовірною? Свою думку обґрунтуйте.

§51 ► КУЛЬТУРА ДАВНЬОГО РИМУ

Ми здійснимо подорож до культурних пам'яток римської доби. З'ясувати витoki римської культури та її вплив на культуру людства допоможуть запитання освітнього дартсу.

Що вплинуло на формування традицій римської культури?

Яку роль відігравали наукові відкриття в житті римлян?

Де у світі можна побачити пам'ятки римської культури?

Як римська культура вплинула на розвиток культури в пізніші часи?

1. РИМСЬКЕ МИСТЕЦТВО Й ОСНОВНІ АРХІТЕКТУРНІ ПАМ'ЯТКИ

Рим створив велику культуру і прагнув поширити цивілізацію в світі. Цікавим є те, що римляни не продовжили теоретичних досліджень греків у галузі фізики та математики. Їх цікавило здебільшого практичне застосування наукових досягнень.

У містах і провінціях вони побудували бруковані дороги з мостами, проклали з гір водогони — *акведуки*, споруджували басейни, лазні-терми, бібліотеки. Римляни винайшли бетон, що застосовували в архітектурі. Особливість римської архітектури — використання арок і склепінь. Значна кількість пам'яток архітектури носять імена не своїх творців, а замовників: імператорів, видатних чиновників, полководців, імператорів. Наприклад, відомий як Колізей амфітеатр Флавіїв (династія римських імператорів), Аппієва дорога (на честь римського Цензора).

Пам'ятна монета Іспанії 2 євро із зображенням римського акведука

У всіх галузях культури римляни багато чого запозичили в греків. Мистецтво в Римі відіграло зовсім іншу роль, ніж у Греції, в якій воно було нерозривно пов'язане з життям. Грецькі живописці, скульптори, архітектори, філософи та поети самі творили історію. Але вони не обмежилися тільки імітацією, а розвивали свою самобутність. Римська культура є основою для розвитку культури країн світу.

Поміркуймо!

Римляни створювали багато скульптур, але ще частіше копіювали грецькі. Так, знаменита статуя «Дискобол» скульптора Мирона відома завдяки римській копії. Це перша класична скульптура, яка зображує людину.

А як саме зображує людину ця статуя?

Дискобол

У III–IV ст. н. е. в пізній Римській імперії з'явилася мода на такий вид мистецтва, як хрисографія. Живописці малювали сусальним (найтоншим) золотом по склу і прикривали це зверху іншим склом, сплавляючи їх. Дуже часто це робили на денцях склянок для пиття, і зазвичай це були портретні зображення, мабуть, того, кому призначався подарунок. Подібним чином створювали й медальйони. Також ювелір-хрисограф писав окремі слова та імена золотом.

Поміркуймо!

Як ви розумієте вислів: «Рим завоював світ не тільки мечем — він переміг його своєю культурою»?

Діємо: практичні завдання

1. За поданими в тексті описами архітектурних споруд спробуйте визначити, які з них зображені на фото.
2. Визначте призначення цих споруд.
3. Чим римські архітектурні пам'ятки схожі на давньогрецькі?

Римський акведук в іспанському місті Сеговія — найдовший зі збудованих римлянами в Європі; його довжина — 818 м, висота 167 арок, складених без цементу або іншого скріплювального матеріалу — 29 м. У 1985 р. пам'ятку занесено до списку світової спадщини ЮНЕСКО.

Найбільшою архітектурною пам'яткою часів Флавіїв була **Арка Тіта**, споруджена на римському Форумі. Вона увічнювала перемогу імператора в Юдейській війні 70 р.

Найдосконалішою зі збережених архітектурних пам'яток є чудовий 43-метровий **Пантеон** — «Храм усіх богів». Простір Пантеону увінчує міцне склепіння з відкритим верхом діаметром 9 м. Крізь купол на відвідувачів храму ллються потоки сонячного світла.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Культура давнього Риму**». Дайте відповіді на запитання.

Що вплинуло на формування традицій римської культури? Прекрасно

Яку роль відігравали наукові відкриття в житті римлян? Добре

Де у світі можна побачити пам'ятки римської культури? Треба попрацювати

Як римська культура вплинула на розвиток культури в пізніші часи? Нічого не зрозуміло

II. Обговоріть у групі

Усю територію Римської імперії пронизували дороги. Їхня загальна мережа становила понад 80 тис. км, вони пролягали по території, що тепер охоплює 32 країни.

Будівництво Аппієвої дороги. Дорога, побудована римлянами в Північній Африці (сучасний Алжир) 1800 р. тому

1. Навіщо в Римській імперії приділяли таку увагу будівництву доріг?
2. Чи може показник якості доріг слугувати показником сильної держави?

III. Мислю творчо

Уявіть, що ви зібралися на туристичний вікенд до Рима. Складіть маршрут вашої поїздки й екскурсій цим містом. Дізнайтеся, як у Рим можна дістатися з України, де в Римі оселитися, перекусити. Складіть кошторис вашої поїздки на дві особи (ви і близька вам людина). Презентуючи свою роботу, вкажіть джерела інформації, якими ви користувалися.

§52 ► ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ ТА ПАДІННЯ ЗАХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

1. Пригадайте, коли відбувся поділ Римської імперії на західну і східну? Якими були причини цієї події? **2.** Пригадайте з попередніх параграфів, хто такі варвари і як римляни намагалися їм протистояти.

Ми завершуємо мандрівку історією давнього Риму. Наше завдання дослідити завершальний етап історії величної імперії. Допоможе нам у цьому освітній дартс.

Чому римляни називали своїх сусідів варварами? "

Що таке Велике переселення народів? "

Коли припинила існування Західна Римська імперія? "

Якими були причини і наслідки падіння Західної Римської імперії? "

1. ВАРВАРСЬКІ ПЛЕМЕНА – СУСІДИ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

«Варварами» римляни називали своїх сусідів-неримлян, яких вони вважали відсталими та некультурними. Це були різні за походженням народи, зокрема кочовики — **гуни**, слов'янські племена, а також германці, до яких належали **готи**, франки, вандали, бургунди та інші. Ще з II ст. н. е. варвари почали здійснювати набіги на Римську імперію.

Гуни

1. Пригадайте, чим займалися в Римській імперії сусіди-неримляни в період правління Константина. На вашу думку, чому Константин вдався до таких заходів?

2. Розгляньте карту на с. 289 та визначте, як пов'язана історія переселень варварів з українськими землями.

2. ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ. ПАДІННЯ РИМУ

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте матеріали на с. 283–286 та заповніть таблицю «Падіння Західної Римської імперії».

Причини падіння імперії	Головні події протистояння з варварами	Наслідки падіння імперії

Період з **IV до VII ст.** відомий як **Велике переселення народів**. Цей процес мав кілька причин: зміна клімату, що змушувала кочовиків шукати нові пасовища для худоби; посилення майнової та соціальної нерівності; зростання ролі вождів і знаті, їхнє прагнення до захоплення нових земель і воєнної здобичі. Багаті володіння Риму приваблювали варварських ватажків, які прагнули захопити «вічне місто». Розпочався тривалий період протистояння Римської імперії з варварами.

Після поділу в 395 р. на Західну і Східну Римська імперія вже не могла ефективно захищатися від варварів. Головну небезпеку для Римської імперії на півночі становили вестготи на чолі з **Аларіхом**.

У 410 р. приблизно 40 тис. рабів з усієї Італії збіглися в табір Аларіха. Уночі міські раби відчинили браму Рима й впустили тих, хто тримав місто в облозі.

Так Аларіх увійшов у Рим. Протягом трьох днів варвари грабували місто. Римляни могли знайти захисток лише в церквах, які Аларіх зберіг.

Падіння Рима сучасники сприйняли як всесвітню катастрофу, адже протягом 800 років існувало «Вічне місто», влада якого поширилася на все Середземномор'я.

На початку V ст. головною небезпекою для римської держави були гуни. У 30-х роках V ст. вождь Аттіла об'єднав під своєю владою гунські племена. «Бич Божий» — саме таке прізвисько дістав Аттіла від римлян. Він спустошив Балканський півострів і вдерся до Галії.

Історичні загадки

1. Дізнайтеся за картою (с. 286), які регіони Римської імперії охопила гунська навала.
2. Де відбулася битва війська Аттілі з об'єднаними силами римлян і германців у 451 р.?
3. Чому, на вашу думку, римляни прозвали Аттілу «Бичем Божим»?

Такий вигляд, на думку середньовічних художників, мав гунський правитель Аттіла

У 455 р. вандали (німецькі племена) увійшли в Рим, і їхній вождь *Гейзеріх* дав своїм воїнам 14 днів на пограбування міста, яке до того було зруйноване. Усі будинки й палаци розграбували, тисячі римлян вивезли в Африку й перетворили на рабів/рабинь. Усе, що вандали не могли вивезти з Рима, вони зруйнували й зламали, знищивши величезну кількість творів мистецтва.

Відтоді слово «вандалізм» стало символом безглуздої жорстокості та руйнації культурних цінностей.

Західна Римська імперія фактично більше не існувала. У 476 р. германець *Одоакр* відібрав в останнього римського імператора — 15-річного Ромула Августула — знаки імператорської влади й відправив їх до Константинополя.

«Вічне місто» стояло обезлюдніле, частково спалене, перетворене на величезні руїни. Це було символом Римської імперії, що розвалилася.

476 р. вважають роком падіння Західної Римської імперії, коли закінчилася історія Стародавнього світу. Лише Східна Римська імперія проіснувала після цього ще тисячу років, перетворившись згодом на сильну й розвинену Візантійську імперію.

Варто запам'ятати!

Велике переселення народів — масштабне переміщення населення в IV–VII ст., що поклало початок новим державам на руїнах Римської імперії.

Український всевіт

Не оминули варвари й Україну. Так, у першій половині III ст. в українське Причорномор'я з Прибалтики прийшли готи. Тут вони захопили античні міста-держави Ольвію, Тіру, а також Боспорське царство. Звідси в другій половині III ст. здійснювали походи в Малу Азію та на Балканський півострів, завдаючи клопоту Римській імперії. Із часом готи розділилися на дві групи: вестготів, які жили на захід від Дністра, й остготів, які жили в нижній течії Дніпра. У IV ст. готи прийняли християнство та створили королівство на чолі з Германаріхом.

У 375 р. держава впала під натиском навали гунів, що прийшли в Європу з далекої півночі Китаю.

Поміркуймо!

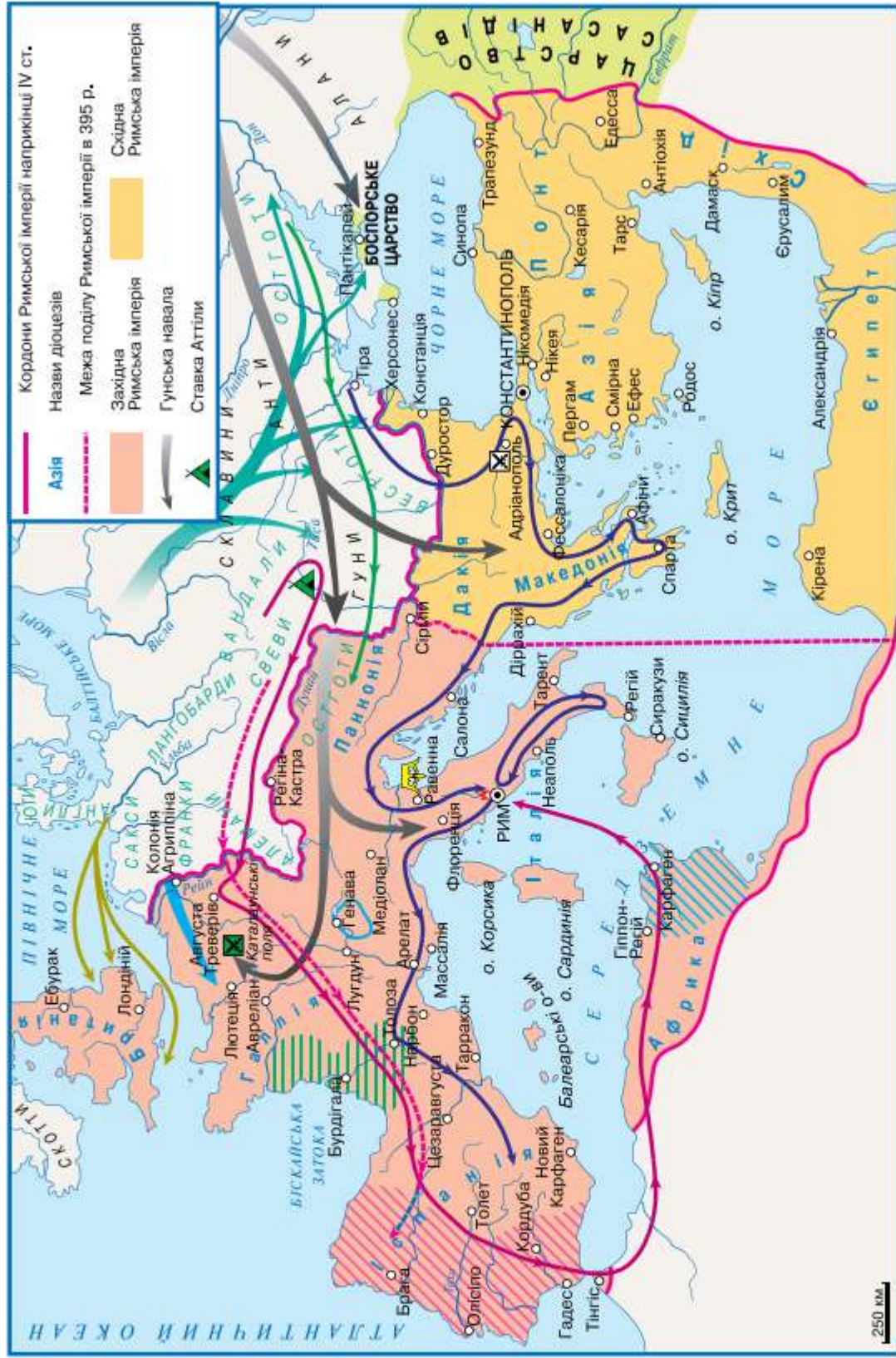
Шлях імперії. Крах (картина художника Томаса Коула)

1. За допомогою яких прийомів, образів, деталей художник зобразив крах Римської імперії?

2. Знайдіть у мережі «Інтернет» інші картини циклу «Шлях імперії» Томаса Коула. Прокоментуйте, як художнику вдалося відобразити історію Римської імперії за допомогою художніх образів.

РОЗПАД РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

ФРАНКИ Германські племена
Переселення готів у II-III ст.

Переселення племен:

- вестготів
- вандалів
- франків
- остготів
- свевів
- англів, саксів, ютів

☒ Порушка римського війська в битві з вестготами в 378 р.

☑ Битва війська Аттилі з об'єднаними силами римлян і германців у 451 р.

Варварські королівства на теренах Західної Римської імперії в середині V ст.

- вестготів
- свевів
- бургундів
- вандалів

🔥 Пограбування Рима вестготами в 410 р. та вандалами в 455 р.

👑 Падіння Західної Римської імперії в 476 р.

1. Дізнайтеся за картою, які племена і в яких напрямках переміщувалися під час Великого переселення народів.
2. З'ясуйте, в яких частинах Римської імперії були утворені варварські королівства.
3. Які племена пройшли територією України в часи Великого переселення народів?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Велике переселення народів та падіння Західної Римської імперії**». Дайте відповіді на запитання.

Чому римляни називали своїх сусідів варварами?

Прекрасно

Що таке Велике переселення народів?

Добре

Коли припинила існування Західна Римська імперія?

Треба попрацювати

Якими були причини і наслідки падіння Західної Римської імперії?

Нічого не зрозуміло

2. Упорядкуйте хронологічну шкалу. Пригадайте час, коли відбулися названі на шкалі події. За допомогою дат цієї шкали, а також відомих вам дат з історії давніх Єгипту, Дворіччя, Індії та Китаю укладіть задачі на лічбу часу та запропонуйте розв'язати їх у класі.

II. Обговоріть у групі

Обговоріть у класі результати роботи з укладання таблиці «Падіння Західної Римської імперії». Поміркуйте, чому вдалося вистояти Східній Римській імперії.

III. Мислю творчо

Розгляньте хмаринку тегів. Уявіть, що ви автор/авторка української Вікіпедії, яку інформацію ви розмістили б у замітках під кожним з імен? Укладіть інтелектуальні загадки, використовуючи інформацію хмаринки, та запропонуйте їх розгадати друзям.

§53 ► ПОЯВА СЛОВ'ЯН НА ІСТОРИЧНІЙ АРЕНІ

Що вам відомо про слов'ян? Поміркуйте, що могла в давнину могла означати назва «слов'яни»?

Коли на історичній арені з'явилися слов'яни?

З яких історичних джерел вчені дізнаються про початки слов'янської історії?

Які існують гіпотези щодо походження слов'ян?

Які слов'янські племена жили на теренах України?

1. КОЛИ ПОЧИНАЛАСЯ ІСТОРІЯ СЛОВ'ЯН

З давніх часів бере початок історія слов'янських народів, до яких належать і українці. Розрізнені слов'янські племена завжди мали подібні риси культури та розмовляли зрозумілими одне для одного мовами.

Пізнавально й цікаво

Слов'яни — найбільша (300–350 млн осіб) в Європі спільнота споріднених народів, що населяє значні території Центральної, Східної, Південної Європи. Слов'яни розмовляють схожими мовами, однак за територією розселення виділяють три гілки слов'янства: східнослов'янську (українці, білоруси, росіяни), західнослов'янську (поляки, кашуби, чехи, словаки, лужичани), південнослов'янську (серби, хорвати, словенці, боснійці, болгары, македонці, чорногорці).

Зіставляючи скупі відомості писемних джерел та інформацію археологів, історики пово-

Позначення венедів на Певтингеровій таблиці (карті), римські часи

лі відтворюють перші сторінки історії слов'ян. Зокрема, на підставі археологічних досліджень встановлено, що формування праслов'янських спільнот відбувалося упродовж **II–I тис. до н. е.**

Найбільш ранні писемні

згадки про слов'ян, на думку деяких істориків, належать до початку I тис. н. е. Під назвою **венедів** (венетів) вони згадуються у працях римських авторів I ст. н. е. Плінія Старшого й Тацита. Згодом венеди згадуються в «Певтингеровій таблиці» (копія з римської карти I ст. до н. е. — перша половина V ст. н. е.)

Самоназва слов'ян (**слов'яни** — ті, хто володіє словом, розмовляє зрозумілою мовою) з'явилася на межі IV–V ст. н. е. Однак у працях пізніших авторів вони згадуються також під назвами антів і склавинів.

Мовою документів

Готський історик Йордан про слов'ян у праці «Гетика» (VI ст.)

...Починаючи від місця народження Вістули, на безмежних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венетів. Хоча їхня назва тепер змінюється відповідно до різних родів і місцевостей, все ж переважно вони називаються склавінами й антами.

2. ДЕ РОЗТАШОВУВАЛАСЯ ПРАБАТЬКІВЩИНА СЛОВ'ЯН

Звідки пішли слов'яни? За походженням слов'яни належать до **автохтонних** народів Східної та Центральної Європи.

Варто запам'ятати!

Автохтони — корінне населення певної місцевості.

На думку сучасних учених, **прабатьківщина слов'ян** охоплювала частини сучасної центральної та східної Польщі, південної Білорусі та північно-західної України. Щодо великих географічних об'єктів — це землі на північ від Карпатських гір, що простягаються від верхньої частини долини річки Одра на заході через витoki Вісли й Бугу до середньої течії Дніпра на сході.

Із часом територія їхнього розселення значно розширилася. **Велике розселення слов'ян** відбувалося протягом **V–VII ст.** з верхів'їв річки Прип'ять до середньої течії Дніпра, а потім на Наддністрянщину, Карпати та Балкани. За інформаці-

єю давніх авторів, уже в V ст. на території сучасної України жили дві великі слов'янські спільноти — **анти** й **склавини**.

Мовою документів

Готський історик Йордан про слов'ян у праці «Гетика» (VI ст.)

Склавини живуть від міста Новіентуна й озера, що зветься Мурсіанським, до Данастра, а на північ — до Вістули... Анти, сильніші за них, поширюються від Данастра до Данапра, там де Понтійське море утворює вигин.

Діємо: практичні завдання

Уважно розгляньте карту й дайте відповіді на запитання:

1. Як на карті позначено територію прабатьківщини слов'ян?
2. Протягом якого часу і як змінилася територія розселення слов'ян?

ВИТОКИ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ. РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН

- Крайна слов'янських предків у V ст. до н. е.
- Крайна слов'ян на початку нашої ери
- Напрямки розселення слов'ян у I–V ст.
- Гунська навала IV ст.
- Терени, що слов'яни заселили до VI ст.

- АНТИ** Слов'янські племена VI ст.
- ТЮРИНГИ** Інші племена
- Археологічні культури слов'ян:
  - празько-корчацька культура склавинів
  - пеньківська культура антив
  - Слов'янські пам'ятники

3. ВОЇНИ-АНТИ

Найсильнішими зі слов'янських племен середини I тис. н. е. давні автори називають **антів**. Анти займали території від річок Прут до Сіверського Дінця. Протягом IV–VI ст. були досить значною силою. Пізніше, найімовірніше, змішалися зі склавинами.

Пізнавально й цікаво

Анти — в перекладі з давніх східних мов означає «кінець», «край», «окраїна». Назву антам, імовірно, дали сусідні народи, для яких анти — окраїнний народ щодо сусідніх античних цивілізацій.

Уперше на сторінки писемних джерел анти потрапили наприкінці IV ст. Готський історик Йордан розповідав, що 375 р. анти зазнали нападу короля остготів Вінитара. Спочатку мужні анти перемогли нападника, однак невдовзі Вінитар знищив вождя антів Божа разом із 70 старійшинами. Деякий час землі антів (територія сучасної України) входили до складу держави гунів, що існувала протягом 370–469 рр. А вже з розпадом імперії гунів анти утворили самостійний союз племен.

Анти славилися як вправні воїни, які воювали з готами, Візантією та аварами. З писемних джерел до нас дійшли імена антських вождів Мусокія, Ардагаста, Пирогоста.

Військове мистецтво антів базувалося на особистому досвіді антських вождів. Воюючи проти супротивника, вони намагалися діяти раптово, швидко, використовуючи різноманітні хитрощі: засідки, пастки. Анти запозичили у своїх ворогів лук і стріли, дротики, шоломи, кинджали.

Протягом IV–VI ст. анти славилися як могутня військова сила. Однак на початку VII ст. назва «анти» зникла з писемних джерел. Восстання її згадують візантійські історики Феофілакт Сімокатта й

Зовнішній вигляд антського воїна (реконструкція М. Гореліка)

Феофан Сповідник. Зокрема, вони повідомляли, що **602 р.** анти зазнали поразки від аварів на чолі з Апсихом. Після цієї поразки анти, найімовірніше, змішалися з племенами склавінів, і надалі їх почали називати слов'янами.

4. СКЛАВИНИ

Неодмінними супутниками антів у писемних джерелах були склавини. Вони заселили великі простори від Дніпра до Дунаю.

Склавіни вели осілий спосіб життя, займалися землеробством, селилися невеликими (сім–десять родин) селищами.

Деякий час склавини були підкорені Аварським каганатом. У складі військ Аварського каганату та самостійно вони здійснили кілька воєнних походів на Балкани й навіть спробували в 626 р. взяти в облогу Константинополь.

Згодом, змішуючись із антами на українських теренах, східні склавини поклали початок слов'янським племенам, з яких почалося формування українського народу.

Пізнавально й цікаво

Важливим джерелом для дослідження історії давніх слов'ян на теренах України виступають археологічні дослідження. Учені встановили, що етнічним спільнотам антів і склавінів відповідають дві великі археологічні культури V–VII ст.:

анти — людність, яка залишила пам'ятки пеньківської археологічної культури;

склавіни — спільнота, яку досліджують як празьку археологічну культуру.

Увага! Використайте цю інформацію для виконання практичного завдання.

Діємо: практичні завдання

За допомогою карти на с. 207, адміністративної карти України та рубрики «Пізнавально й цікаво» дайте відповіді на запитання:

1. У межах яких областей сучасної України розташовуються пам'ятки історії антів, склавінів?

2. Які позначення на карті свідчать про велику роль водойм у повсякденному житті давніх слов'ян?

3. Які народи були сусідами антів, склавінів?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Поява слов'ян на історичній арені». Дайте відповіді на запитання.

Коли на історичній арені з'явилися слов'яни?

Прекрасно

З яких історичних джерел вчені дізнаються про початки слов'янської історії?

Добре

Які існують гіпотези щодо походження слов'ян?

Треба попрацювати

Які слов'янські племена жили на теренах України?

Нічого не зрозуміло

2. Перевірте правильність заповнення шкали часу.

Слов'яни

Венеди

Українці

Анти,
склавини

3. Розкрийте зміст понять: *слов'яни, прабатьківщина слов'ян, Велике розселення слов'ян.*

4. Зіграйте в онлайн-гру «Перший мільйон».

<https://cutt.ly/e873QKj>

II. Обговоріть у групі

1. Доберіть відомі вам факти з історії антив і склавинів, які пов'язують їх із сучасною Україною.

2. Пригадайте, які раніше вивчені події з історії стародавнього світу відбувалися одночасно з розвитком спільнот антив і склавинів. Результати роботи оформіть у візуально-графічному проекті (таблиця, схема, карта пам'яті тощо).

III. Мислю творчо

За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, чи є на території вашого рідного краю пам'ятки історії давніх слов'ян. Підготуйте творчий проект на тему «Давні слов'яни в рідному краї».

§54 ▶ ЯК ЖИЛИ ПРЕДКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ — СЛОВ'ЯНИ

Протягом роботи з матеріалом параграфу спробуйте знайти схожі елементи побутової та духовної культури слов'ян і сучасних українців.

Які джерела використовують для дослідження побуту і духовної культури давніх слов'ян?

Що становило основу господарювання давніх слов'ян?

Як духовний світ слов'ян був пов'язаний зі способом господарювання?

Що свідчить про те, що слов'яни були предками українського народу?

1. ЯК ГОСПОДАРЮВАЛИ ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ

Діємо: практичні завдання

Пропонуємо вашій увазі довідкові матеріали та археологічні знахідки I тис. н. е. За допомогою наданих матеріалів виконайте такі завдання:

1. Визначте заняття давніх слов'ян.
2. З'ясуйте, які знаряддя праці вони використовували.
3. Які культури вирощували та яких тварин розводили?
4. Чи розвивали вони господарські зв'язки з іншими народами?

Результати свого дослідження проілюструйте в будь-який спосіб. Головне, щоб ваші думки підтверджувалися конкретними прикладами.

У часи формування слов'янства спостерігалася велика рухливість різних племен і народів. Від початку своєї історії слов'янські спільноти вели осілий спосіб життя. Хоча також переміщалися в пошуках нових територій для життя.

Давні слов'яни облаштовували невеликі (від семи до 30 господарств) неукріплені поселення, іноді будували укріплені **городища**. Житла будували наземні чи заглиблені в землю. Важливим їхнім елементом були печі або відкриті вогнища на долівці. Поряд із житлом лаштували господарські споруди, ями-льохи для зберігання запасів.

Дізнатися про господарське життя давніх слов'ян допомагають археологічні дослідження. Розвиток слов'янських спільнот учені досліджують на матеріалах низки археологічних культур.

Пізнавально й цікаво

Енциклопедія історії України про господарство носіїв черняхівської археологічної культури

Головним елементом є високоякісний керамічний посуд, виготовлений на гончарному крузі та обпалений у горнах... Матеріали свідчать про високорозвинену металообробку (зокрема ювелірну справу), спеціалізоване косторізне ремесло, виготовлення жорен тощо...

Економічним підґрунтям для існування спеціалізованого ремесла було розвинене комплексне сільське господарство, що базувалося на орному рільництві з використанням т. зв. важкого плуга, запозиченого від античного населення.

Важливу роль в економіці носіїв черняхівської культури відігравали також обмінні операції, як внутрішні, так і зовнішні. Чималу кількість ремісничих виробів і харчів (насамперед вино й олію в амфорній тарі) черняхівське населення отримувало з Римської імперії...

Енциклопедія історії України про пеньківську археологічну культуру (антів)

...Поблизу м. Гайворон на Південному Бузі розкопано металургійний осередок, де виявлено більше двох десятків залізоплавильних горен... При розкопках найчастіше трапляється ліплений від руки посуд — біконічні та округлободі горщики, сковороди, миски... Серед інших знахідок виділяються вироби із заліза — наральники, серпи, коси, долота та ін.; прикраси з кольорових і благородних металів — пальчасті та зооантропоморфні фібули, браслети, предмети поясних наборів тощо; кам'яні жорна, ливарські формочки тощо.

Про таємницю
Мартинівського
скарбу
cutt.ly/O85pS3n

Мартинівський скарб (с. Мартинівка на Черкащині) налічував 116 срібних речей (пеньківська культура, анти)

3. ЯКИЙ ВИГЛЯД МАЛИ ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ

Зовнішність слов'ян, їхній одяг дають змогу уявити історичні реконструкції.

Діємо: практичні завдання

1. Уважно розгляньте запропоновані ілюстрації та опрацюйте писемне джерело про слов'ян.
2. Складіть розповідь про зовнішній вигляд давніх слов'ян.
3. Яким із запропонованих джерел інформації ви довіряєте більше? Чому?
4. Висловте судження, в чому полягає значення історичної реконструкції для популяризації історії України.
5. Які знання й уміння має залучати автор/авторка історичних реконструкцій для роботи?
6. Зверніть увагу, чи є спільні риси в зовнішньому вигляді давніх слов'ян та українського народу.

Імовірний зовнішній вигляд носіїв зарубинецької культури (а) та черняхівської культури (б) (реконструкція Зінаїди Васиної, 2003 р.)

Пізнавально й цікаво

Візантійський автор Прокопій Кесарійський (VI ст.) про антів і склавинів

Їхнє тіло та волосся не є ані дуже світлим, ані білим, ані схильним до темного типу, але всі вони мають трохи червонуватий відтінок... жили важким життям, не звертаючи ніякої уваги на тілесні зручності... в усі часи вкриті брудом; однак жодним чином не є грубими чи лиходіями, але зберегли гунський характер у всій його простоті...

4. ДУХОВНИЙ СВІТ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

Діємо: практичні завдання

Уважно розгляньте ілюстрації та підписи до них. Користуючись ними й іншими даними підручника, схарактеризуйте господарське життя та духовний світ слов'ян.

Глечик з календарем давніх землеробів IV ст. н. е. із могильника в с. Ромашки на Київщині (черняхівська культура), недалеко від самого Черняхова (Кагарлицького району), який був розкопаний Вікентієм Хвойкою

Землеробський календар з орнаментом (реконструкція чаші черняхівської культури із с. Лепесівки на Хмельниччині)

Релігійні уявлення слов'ян, так само як і в інших народів, були поєднанням анімізму, тотемізму і магії. У релігійних уявленнях слов'ян усі божества були схожими на людей. Наші предки поклонялися лісовику, водянику, польовику. Священними вважалися дерева.

Пізнавально й цікаво

Віддавна слов'яни шанували Землю. Її називали матір'ю-годувальницею, з якою можна було розмовляти. Приклавши вухо до землі, треба було слухати: якщо почується, що їде віз із вантажем, то буде врожай, якщо ж почується гуркотіння порожнього воза, то буде голод.

Весільне гільце — прикрашене деревце, що символізує дерево життя, дерево роду, сімейне щастя (сучасне фото)

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Як жили предки українського народу – слов'яни**»: поєднайте кожне із запитань для самоконтролю з відповідним смайликом успіху. Дайте відповіді на запитання.

Які джерела використовують для дослідження побуту і духовної культури давніх слов'ян?

Прекрасно

Що становило основу господарювання давніх слов'ян?

Добре

Як духовний світ слов'ян був пов'язаний зі способом господарювання?

Треба попрацювати

Що свідчить про те, що слов'яни були предками українського народу?

Нічого не зрозуміло

2. Перевірте свої знання з історії давніх слов'ян — заповніть форму оцінювання:

<https://forms.gle/nSpxbe87BbULCsmN7>.

II. Обговоріть у групі

Які особливості духовного світу, господарювання та побуту давніх слов'ян зобразив автор картини? Чи можна вважати картину історичним джерелом?

Кий, Щек, Хорив і Либідь засновують місто Київ, 482 р.
(картина художника Артура Орльонова)

§55 ► УЗАГАЛЬНЕННЯ З РОЗДІЛУ 4 «ДАВНІЙ РИМ І ЙОГО СУСІДИ»

1. МАГІЧНИЙ КВАДРАТ

Розгадайте «магічний квадрат» і дайте відповіді на запитання:

1. Історія якого міста (народу, держави) в ньому зашифрована?

2. Що ви пропонуєте записати у квадраті зі знаком питання?

3. Поясніть зміст ілюстрацій, текстів і малюнків, розташованих у квадратах.

4. Яку інформацію про життя міста (народу, держави) ви можете додати?

5. Об'єднайтеся в групи та виконайте творче завдання:

а) Створіть разом із однокласниками й однокласницями «магічний квадрат» до теми «Слов'яни».

б) Запропонуйте в класі розгадати магічний квадрат.

ВМЕІЄФЛ

776–732 = ? до н. е.

2. ХМАРИНКА ТЕГІВ

Розгляньте хмаринки тегів (с. 218), кожне слово яких дає змогу перейти за посиланням і більше дізнатися про історію чи зміст запропонованого слова. Виконайте завдання:

1. Поясніть, про що може «розповісти» кожне зі слів.
2. Назвіть, які історичні факти, імена історичних діячів можна використати для побудови розповіді з кожним зі слів-тегів.
3. Згрупуйте слова-теги за темами, які відображатимуть різні сторінки історії Давнього Риму, давніх слов'ян.
4. Укладіть коротку розповідь за однією з визначених тем (на вибір).

3. ПРАЦЮЄМО ЗІ ШКАЛОЮ ЧАСУ

Розгляньте запропоновані хронологічні послідовності (шкали 1–3) та виконайте завдання:

1. Перевірте правильність виконання роботи та запропонуйте свій варіант її виконання.
2. Визначте, історію яких народів, держав Стародавнього світу зображають елементи шкали часу.
3. Назвіть елементи, які належать до історії українських земель, укажіть необхідні дати.
4. Назвіть дати, які варто вписати в сегментах кожної шкали, й запропонуйте дві-три задачі на лічбу часу.

§56 ▶ УЗАГАЛЬНЕННЯ З КУРСУ. ВНЕСОК ЦИВІЛІЗАЦІЙ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ В ІСТОРІЮ ЛЮДСТВА. ЗНАЧЕННЯ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЯК СКЛАДОВОЇ СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ

Отже, ви ознайомилися з першою частиною всесвітньої історії — історією Стародавнього світу. Від появи людини і до завершення доби Античності людство пройшло найдовший період у своєму розвитку. Це був час становлення найважливіших видів господарської діяльності людини, накопичення необхідних знань про світобудову та набуття досвіду взаємодії з довкіллям. Від тих давніх часів ми отримали в спадщину закони моралі, римське право, демократичні цінності та численні пам'ятки культури, що й нині приваблюють нашу увагу. Пригадаймо деякі епізоди давньої історії!

Діємо: практичні завдання

Порта Нігра
(лат. «чорні ворота»)
в німецькому м. Трірі — найбільш
збережені античні ворота
в усьому світі.
З 1986 р. Порта Нігра належить
до списку об'єктів світової
спадщини ЮНЕСКО

Чому пам'ятки античності сьогодні ми можемо побачити в Німеччині й Іспанії, Румунії та Болгарії? За допомогою матеріалів підручника, додаткових джерел продовжіть ряд країн, на які вплинув античний світ. Укажіть, яку спадщину він для них залишив.

1. ІСТОРИЧНІ ЗАГАДКИ

Уважно розгляньте історичні меми-нісенітниці.

Мем — спосіб поширення інформації за допомогою гумористичного зображення або відео.

1. Чи могли відбутися зображені на них діалоги? Обґрунтуйте свою думку, оперуючи історичними фактами.
2. Елементи історії яких історичних епох, країн, народів або історичні події використані для створення мемів.
3. Укажіть «зайві» елементи на ілюстраціях.

2. РОЗМОВА ЗА СТОЛОМ

За круглим столом зібралися представники різних історичних епох, цивілізацій і країн. Назвіть відомих вам історичних діячів. Допоможіть їм дібрати до колекції ілюстрації зі столу. Вкажіть, яку історичну епоху, країну чи народ представляє кожний із присутніх. Укладіть перелік досягнень кожного діяча.

Поміркуймо!

1. Чи знаєте ви, де розташовані ці архітектурні споруди?
2. Що їх поєднує, що різнить?
3. Доведіть, наводячи власні приклади, що історія України віддавна є частиною всесвітньої історії, а культура слов'ян, інших народів тісно пов'язана зі спадщиною глибокої давнини.